

FORTID

Historiestudentenes tidsskrift, UiO NR 1-2013 10. ÅRGANG. KR 100,-

Fantes det virkelig en bronsealder i Norge?

Black Metal og bruken av norsk historie

Jernkansleren Bismarck

En bunt reddiker og andre historier om edelt metall

Jernvilje – om Norsk jern- og metallarbeiderforbund

Dødbringende metall og brukne gevær

Lystspill og nødmynt i Athen

Østgoterne og myntene deres

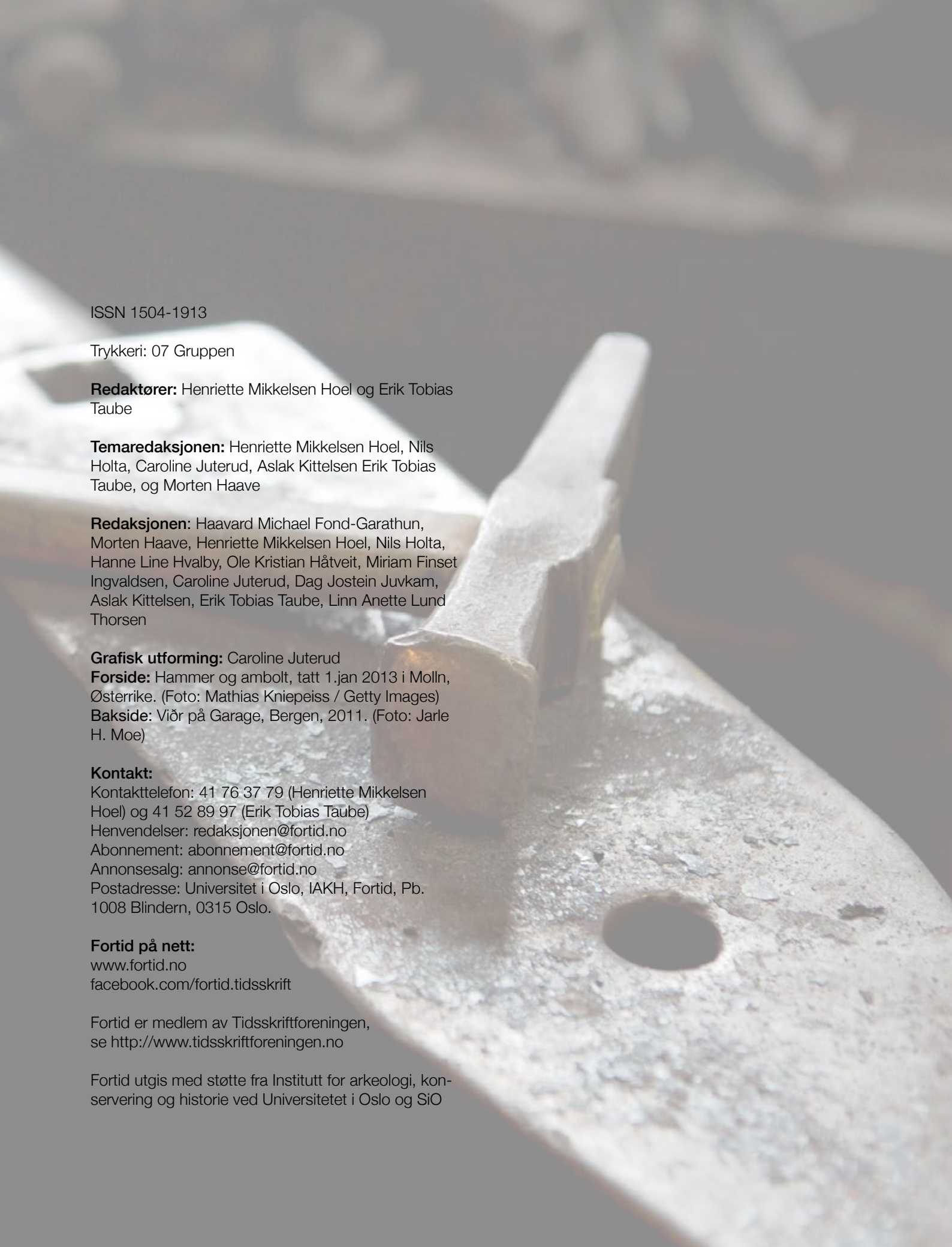
Det afrikanske blodmetallet

Sølv - et magisk metall?

Draktmetall

mm.

Metall

ISSN 1504-1913

Trykkeri: 07 Gruppen

Redaktører: Henriette Mikkelsen Hoel og Erik Tobias Taube

Temareaksjonen: Henriette Mikkelsen Hoel, Nils Holta, Caroline Juterud, Aslak Kittelsen Erik Tobias Taube, og Morten Haave

Redaksjonen: Haavard Michael Fond-Garathun, Morten Haave, Henriette Mikkelsen Hoel, Nils Holta, Hanne Line Hvalby, Ole Kristian Håtveit, Miriam Finset Ingvaldsen, Caroline Juterud, Dag Jostein Juvkam, Aslak Kittelsen, Erik Tobias Taube, Linn Anette Lund Thorsen

Grafisk utforming: Caroline Juterud

Forside: Hammer og ambolt, tatt 1.jan 2013 i Molln, Østerrike. (Foto: Mathias Kniepeiss / Getty Images)

Bakside: Viør på Garage, Bergen, 2011. (Foto: Jarle H. Moe)

Kontakt:

Kontakttelefon: 41 76 37 79 (Henriette Mikkelsen Hoel) og 41 52 89 97 (Erik Tobias Taube)

Henvendelser: redaksjonen@fortid.no

Abonnement: abonnement@fortid.no

Annoncesalg: annonse@fortid.no

Postadresse: Universitet i Oslo, IAKH, Fortid, Pb. 1008 Blindern, 0315 Oslo.

Fortid på nett:

www.fortid.no

facebook.com/fortid.tidsskrift

Fortid er medlem av Tidsskriftforeningen, se <http://www.tidsskriftforeningen.no>

Fortid utgis med støtte fra Institutt for arkeologi, konservering og historie ved Universitetet i Oslo og SiO

Leder

Ambolten som pryder omslaget på dette nummeret av *Fortid* tilhører en østerisk smed som for tiden smir nye rustninger til Vatikanets sveitsergarde. Grunnen er at de gamle rustningene ikke passer lenger – Vatikanets soldater, som folk ellers i Vesten, er kraftigere bygd idag enn for bare hundre år siden. Hos smeden *Schmidberger*, der håndverket har gått fra mester til svenn i snart 700 år, regner de med å bruke syv år på å hamre ut og bearbeide metallet som skal bli de 80 rustningene som er bestilt.

I sin enkleste form er ambolten trolig like gammel som metallurgien selv – så lenge metall har blitt hentet opp av jorda eller ut av berget har det vært behov for å slå metallet mot noe for å gi det form. Historien vår er bygget på bergmannen som i gruvas svette mørke hentet råmetallet opp fra jordas dyp; på arbeiderne som i smelteverkets varme skapte metall av malmen; på smeden som i lyset fra grua med tålmodige, taktfaste slag formet metallet til utallige gjenstander. Den både skapende og ødeleggende kraften som da ble utløst, var Plinius den eldre (ca 24–79) inne på da han skrev om det «på samme tid nyttigste og mest fatale verktøy i menneskehetens hender» – jern:

For by the aid of iron we lay open the ground, we plant trees, we prepare our vineyard-trees, and we force our vines each year to resume their youthful state, by cutting away their decayed branches. It is by the aid of iron that we construct houses, cleave rocks, and perform so many other useful offices of life. But it is with iron also that wars, murders, and robberies are effected, and this, not only hand to hand, but from a distance even, by the aid of missiles and winged weapons, now launched from engines, now hurled by the human arm, and now furnished with feathery wings.

I dette nummeret av *Fortid* tar artikkelforfatterne for seg «metall» i noen av dets mange konkrete og overførte betydninger. Fra historiens lange linjer og bronsealderen i Skandinavia, skal vi via gruvedriftens historie til jern- og metallarbeidernes betydning i fagbevegelsen. Tekster der metallgjenstander som

mynter, våpen og smykker anvendes som kilder tar oss fra folkedrakter og overtro til greske komedier og politikk.

Innfallsvinklene til temaet «metall» er mange, og her belyses også samfunnsaktuelle spørsmål: hvordan svartmetall har blitt en del av en pågående nasjonal diskurs om norsk identitet, hvordan nordmenns bistandspolitikk og appetitt etter forbrukelektronikk kan være en drivkraft i en av de siste tiårs blodigste konflikter, hvorfor utdelingen av militære utmerkelser etter andre verdenskrig fremdeles er omstridt, og hvordan den rådende oppfatningen om metallimport i bronsealderen kan henge sammen med et syn på Norge som et annerledesland i periferien, noe som kanskje særlig har blitt forfektet fra historikerhold – for å nevne noen.

Fortid er med dette nummeret i sin tiende årgang og lanserer for anledningen en ny spalte. I «Ex Libris» inviteres en historiker til å skrive om en bok som for dem har hatt spesiell betydning. Først ut til å plukke en bok fra egen bokhylle er professor emerita Sølvi Sogner – hun har valgt en klassiker av historienestoren Sverre Steen.

I spalten «Historikeren» har vi denne gangen intervjuet et kjent ansikt i norsk offentlighet, professor Knut Kjeldstadli ved Universitetet i Oslo. Han forteller om en studietid med mye politisk aktivitet, og vi har blant annet spurt ham om det lar seg gjøre å kombinere faglighet med et sterkt politisk engasjement.

På toppen av alt dette har vi tatt inn over oss den kjensgjerningen at historikere oftere enn ikke er gale etter quiz – bakerst i bladet vil du heretter finne en quiz som bør være noe å bryne seg på både for leke og lærde.

God lesning!

Innhold

- 6 Historikeren: Knut Kjeldstadli
- 14 Ex Libris: Sølvi Sogner om Sverre Steens *Det gamle samfunn*
- 19 Linn Anette Thorsen: Masteroppgavene ved UiO høsten 2012: Fra Romerriket til Tarantino

På tema

- 24 Lene Melheim: Fantet det virkelig en bronsealder i Norge? Periferiens rolle revurdert
- 36 Erik Tobias Taube: Lystspill og nødmynt – «Greshams lov» i Aristofanes' *Froskene*
- 46 Hans Hindrum: The Ostrogoths in Italy and their coinage
- 54 Kjetil Henriksen og Sindre Weber: En bunt reddiker og andre historier om edelt metall
- 66 Bjørn Sverre Hol Haugen: Draktmetall
- 75 Elise Halsne: Sølv - et magisk metall?
- 81 Martin Berge: Det afrikanske blodmetallet
- 89 Finn Olstad: Jernvilje. Norsk jern- og metallarbeiderforbund fra menighet til makt.
- 94 Morten Haave: Dødbringende metall og brukne gevær – Antimilitarisme i en strøm av bly
- 108 Morten Nordhagen Ottosen: Jernkansleren og jernkongedømmet
- 118 Christopher Thompson: Embracing the Extreme – Norwegian Black Metal and the Use of History

Bokmeldinger

- 130 Knut Sogner - Andresens: En familie i norsk økonomi og samfunnsliv gjennom to hundre år (anmeldt av Morten Haave)
- 133 Kirsten Alsaker Kjerland - Nordmenn i det koloniale Kenya (anmeldt av Martin Foyen Bjerknes)
- 136 Anders Johanson - De glemte agentene. Norsk-svenske våpenbrødre mot Nazi-Tyskland (anmeldt av Andreas Bagås Lien)
- 138 Bjørn Westlie - Hitlers norske budbringere (anmeldt av Morten Haave)
- 140 Irving M. Zeitlin - Jews: The Making of a Diaspora People (anmeldt av Håkon Teigen)

- 143 Quiz

36

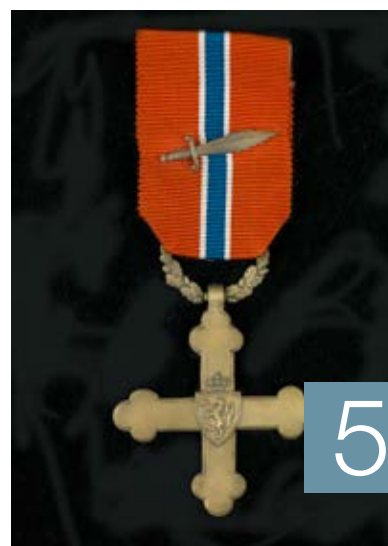
14

108

54

118

Dag Jostein Juvkam, master i historie, UiO
Erik Tobias Taube, masterstudent i historie, UiO

Samfunnsengasjert arbeiderhistoriker eller venstresidas falske kartmaker?

Knut Kjeldstadli er et kjent navn i det norske historikermiljøet. Siden 1996 har han vært professor i moderne historie ved Universitetet i Oslo. Han står for en betydelig faglig produksjonsvirksomhet som bærer preg av et sterkt samfunnsengasjement. Han sies også å være en ivrig deltaker på allsangkvelder i regi av LO, og er blant studentene kjent for å invitere seminargrupper hjem til seg på middag. *Fortids* utsendinger møter Kjeldstadli på hans kontor, der bokhyllene vitner om 40 år med forskning innen arbeiderhistorie, migrasjon og kollektive bevegelser. Men lar det seg gjøre å kombinere faglighet med et sterkt politisk engasjement?

I år er det vel 35 år siden du leverte din hovedfagsoppgave – hva ledet deg inn på historiestudiet den gangen?

Jeg prøvde meg først på teatervitenskap, og det viste seg å være noe helt annet enn jeg trodde. Faget hadde lite å gjøre med mennesker som spilte fysisk teater, i stedet var det mye idéstruktur og sånt. Så jeg hoppet av, kjørte rundt med møbler et halvt år, og så begynte jeg på historie. Nå var jeg arvelig belastet: Far var historiker¹, han var universitetslektor her på Historisk institutt, så jeg hadde et bilde av historiefaget og

instituttet fra barndommen av. Far døde nokså tidlig. Da kom Sverre Steen hvert år ved juletid, med kalosjer, og mindre og mindre og mer krokete for hvert år, og hadde med en pose Twist til guttene, og så til at det sto bra til med oss. Så jeg trodde at Historisk institutt var et sted med snille mennesker der alle tenkte høye tanker. Jeg har fortsatt en del pent å si om min arbeidsplass, men virkeligheten har ikke samsvart med det enkle, varme bildet jeg hadde som barn. Jeg tror nok den familiære linken har vært viktig for fagvalget. I tillegg var det en fascinasjon

ved et fag som handler om alt mennesker har gjort, i prinsippet. Hvis en synes historie er kjedelig, synes en jo at menneskelivet er kjedelig i en viss forstand, siden faget berører alt fra det mest intime til de største strukturene.

Hadde du noe bestemt mål med å studere historie? Hadde du en plan om å bli forsker?

Jeg regnet med å bli lærer i skolen. Hokksund eller Snåsa var de to stedene jeg nevnte når jeg var misfornøyd med den tanken. Far var universitetslektor, mor var lærer på en hjelpeskole, så det å være lærer lå nært. Det var altså den opprinnelige planen. Jeg tok først et grunnfag i engelsk, blant annet, fordi jeg ble fortalt at det var et godt skolefag.

Og så skrev du en magisteravhandling om Arbeiderpartiets forhold til bøndene på 1930-tallet?

Jeg var politisk aktiv, og ett av feltene jeg arbeidet med politisk, var «skolekamp», som vi sa den gangen. Derfor mente jeg det ville være interessant å se hvilken politikk arbeiderbevegelsen hadde ført overfor skolen tidligere. Jeg begynte å lese om utdanningsøkonomi for å forstå mer, så tok jeg sosialøkonomi som støttefag, men jeg syntes ikke jeg fikk så mye ut av det. Nå var dette midt oppe i kampen mot norsk EEC-medlemskap, som det het i 1972, der jeg deltok. Ut av den striden dukket det opp et spørsmål: Var det fellesskapet som kom til uttrykk i Folkebevegelsen mot norsk medlemskap i EEC et kalkulert, taktisk, midlertidig interessefellesskap, eller var det noe dypere - har bønder og arbeidere i dette landets historie hatt visse felles interesser? Dette «allianseproblemet», som det i den sosialistiske sjargongen, syntes jeg var viktig, så jeg tenkte jeg skulle skrive om arbeiderbevegelsens forhold til alle andre klasser og sosiale lag gjennom hele dens historie.

Det ble litt som Prøysen-visa «Julepresangen», om ham som skulle lage gave til mor. Først snekret han på et flott sybord, så ble det mindre og mindre til det endte i en spekeføl. Det var litt den følelsen jeg fikk. Avhandlingen ble bare om bøndene og ikke om alle klasser og sosiale lag, og det ble ikke hele arbeiderbevegelsens historie, men ti år. Men det var ti viktige år – overgangsåra fra den gamle revolusjonistiske fasen inn i den nye krisepolitikken, og der spilte alliansepolitikk overfor bøndene en sentral rolle. Det gjaldt selve kriseforliket i 1935, som

var en avtale mellom Arbeiderpartiet og Bondepartiet. Men det dreide seg også om dette spørsmålet: Hvor skulle arbeiderbevegelsen hente sine stemmer fra hvis den slo over på en parlamentarisk strategi i stedet for den gamle økonomiske kampen? Jo, da måtte en gå ut over den trange arbeiderklassen og vinne stemmer også blant for eksempel småbrukere, noe de fikk til. «Arbeidere og bønder i ti år» høres kanskje litt lukket ut, men jeg oppfattet det som et nøkkelspørsmål. Den politiske problematikken er like brennende i dag, slik jeg ser det: Nå er det ikke bøndene som er den tallmessig store gruppa. Men hva med midtgruppene, utdanningsgruppene? Hvilken type samling av forskjellige krefter er det mulig å få til slik at det skapes et historisk subjekt som kan handle og forandre?

Så dette med kollektive bevegelser, det er noe du har interessert deg for hele veien?

Ja, jeg har skrevet om andre temaer innimellom, men det har vært et ledemotiv. Altså, hvorfor synes mennesker det er moralsk riktig og interessemessig fornuftig å slutte seg sammen for å bedre sine forhold? Interessen min her har noe å gjøre med familiebakgrunn – far og farmor, som levde hos oss, representerte arbeiderbevegelsen veldig klart. Jeg ble også selv tidlig politisk interessert og er fortsatt opptatt av dette: Stilt overfor de enorme utfordringene som verden og det norske samfunnet står overfor og må mestre framover, må en spørre «under hvilke vilkår finner folk denne typen kollektive og solidariske løsninger riktig» og «under hvilke vilkår resignerer mennesker og trekker seg tilbake?». I forskjellige varianter har det vært et grunntema. Det var der i magisteravhandlingen om bøndene, og det var der i doktoravhandlingen, hvor jeg skrev om jernarbeidere og rasjonale i deres faglige politikk, og for så vidt var det et tema da jeg skrev om Oslo som en sosial, ivaretagende kommune. Skjæringsfeltet mellom den gamle lønnsarbeiderklassen og klassens nye rekrutter, altså innvanderne, har også vært en interesse. I tillegg har jeg veiledet og drevet prosjekt direkte om ulike typer sosiale bevegelser. «Når finner folk det riktig å opptre kollektivt» har alltid vært et underliggende tema for meg.

Kan du si noe om hvordan studietiden din var?

Studietida på 1970-tallet var en intens, flott tid. Per Maurseth, som var i Oslo den gangen, og Jorunn

Björgum, som var vitenskapelig assistent, ledet store seminarer om arbeiderbevegelsens historie. Der var det opptil 70 deltakere på det meste, til og med en fra Arbeiderpartiet, som het Snurp, husker jeg. Men ellers var det alle mulige venstreside-strømninger – trotskister, maoister, venstresosialister av min type og så videre. Det var nesten slik at vi hadde partipolitiske fraksjonsmøter før de store seminarene. Samtidig var det politiske arbeidet jeg drev med stort sett ikke på universitetet. Jeg jobbet med en god del andre ting, så i lange perioder var jeg ikke mye til stede her fysisk. Dette var jo under det såkalte studentopprøret. Vi prøvde å sette faget inn i en samfunnsmessig sammenheng, diskuterte temavalg ut fra politisk interesse, forsøkte å tenke marxistisk om historie, drev med fagkritikk, leste E. H. Carr og andre om den russiske revolusjonen, for å forstå hvor det gikk galt der. Så fag og politikk levde et ganske tett samliv, uten at folk generelt sett gikk over en strek. Faglighet, kildekritikk, normer, argumentativitet – hele det settet vi ble lært opp i satt ganske solid i alle, også folk som jeg ikke var enige med politisk. Jeg var jo bare en skarve SF-er! Jeg oppfatter det slik at også marxist-leninistene – eller ml-erne – fulgte det faglige spilllets regler. Det har aldri vært slik på noe tidspunkt i norsk historieskriving, mener jeg, at faglighet og politikk har kollapset inn i hverandre, slik at de er blitt ett. Det har vært berøringsflater og spenninger, men aldri slik at forutbestemte politiske slutninger har ligget til grunn for faget.

Sosialistisk Folkeparti hadde ikke noe særlig godt forhold til ml-erne. Hvordan var ditt forhold til bevegelsen?

Det var noen år da ml-erne hadde hegemoniet, ikke i den forstand at alle ble ml-ere, men i den forstand at vi stadig måtte svare på spørsmål som de stilte. Stadig var det veggaviser, og så måtte en ut å svare og forholde seg til problematikker som de dikterte. Dette ved sida av studier og jobber for å tjene penger, så folk var oppe i 30-40 timers politisk arbeidsuke, også på vår kant. Ml-erne var kanskje enda mer aktivistiske, men vi i SF hang nå i så godt vi kunne. Ikke bare var det slitsomt, men også ganske ufruktbart. De stilte de gale spørsmålene, og det bidro ikke til noen framgang for en samlet venstreside, etter min mening. Både ml-bevegelsen og SF var representert på Historisk institutt. Det var ikke ml-ere blant lærerne, men blant studentene var de sterkt til stede. Det mest slitsomme var at de stadig foretok linjeskifter. I det

ene øyeblikket var vi i SF en taktisk hovedfiende, og i det neste kunne ml-erne skifte til bredfront, og da var det plutselig: «Hei Knut! Står til med deg?». En kunne bli litt usikker på den menneskelige relasjonen når det der var som verst. Jeg savner overhodet ikke aggresjonen eller stilen med å gå personlig løs på mennesker. Men jeg savner fra 70-tallet viljen til å gjøre noe og viljen til forandring. Og det skal ml-erne ha, det hadde de.

I *Fortid* nr. 1-2008 stilte du deg selv spørsmålet: «Med en så klar politisk agenda, går det an å skrive faglig forsvarlig historie?» Hva er svaret ditt?

Jeg svarte vel ja den gangen, og svarer ja nå også. Jeg tror agendaen bør være å besvare spørsmål som har en relevans for aktuelle samfunnsmessige spørsmål. Slik er jeg «presentist»; når vi studerer fortida, er det fordi den spiller en rolle i nåtid, de døde kan vi ikke hjelpe. En kan godt stille politisk motiverte spørsmål, men i det metodiske og i resultatene en kommer fram til, må det faglige styre. Dessuten tror jeg at nettopp ved å være så faglig som mulig gjør du den beste innsatsen for det politiske prosjektet du eventuelt sympatiserer med. Ellers blir det en propagandakvern, som fører på villspor. Et av mine favorittsitater er fra Paul Lissagaray, en av kommunardene under Pariskommunen i 1871, som overlevde og skrev kommunens historie. Han sa at «den som finner på falske revolusjonære legender for folket er like skyldig som de kartlagerne som lager falske draft for sjøfarere». Altså nettopp fordi du vil en bevegelse vel, må du være kritisk og sannferdig. Legger du skjul på svakheter og nederlag, leder det galt av sted, til skipbruddet.

Tema for dette nummeret av *Fortid* er metall – et tilstøtende tema ikke minst i din doktoravhandling. Hvor viktig mener du jernindustrien har vært i moderne tid?

Jernindustrien var for det første en absolutt forutsetning for den industrielle revolusjonen. Uten den ville en ikke kunne ha bygd maskiner. Jernindustri dekker flere bransjer, men helt sentralt er bygging av redskaper for andre industrier, det være seg dampmaskiner, vevstoler eller turbiner. Så den strategiske rollen der har vært avgjørende. Så har vi en annen type industri, den mer forbruksvareorienterte industrien, tekstil, næring, nytelse og så videre. Også her har jo jernindustrien delvis levert – ta for eksempel binders, tegnestifter og fiskekroker fra

Mustad. Men det viktigste er at jernindustrien skapte produksjonsmidlenes produksjonsmiddel. «Den skarpe eggen», produksjonsmiddelet, det som driver det fram, er det jernindustrien som leverer.

Den andre virkningen var at jernindustrien ofte skapte store arbeidsplasser, først og fremst for menn. At det kom store arbeidsplasser, med mange som sto i samme stilling, var med på å utvikle en idé om at arbeidstakere sto i en lik stilling overfor en mulig motstander – nemlig bedriftslederen eller -eieren. Med andre ord ble klassebevisstheten utviklet. Og så har vi jo den greina av jernarbeiderne som på en måte hadde hegemoniet, nemlig fagarbeiderne. Fagarbeiderne var i en sterk stilling. De besatt et knapt gode, som det var etterspørsel etter – kunnskapene, fagkyndigheten deres. De kunne organisere seg rundt faget. De hadde et faktisk kompetansemonopol, dermed kunne de stille krav. Denne styrken gjorde dem til en sentral del av fagbevegelsen og arbeiderbevegelsen. Helt opp til 1980-90-tallet, da det fortsatt var store jernarbeidsplasser i byen, slo de politiske diskusjonene man hadde på Nyland, Aker, Kværner og Spigerverket rett inn i Oslo Arbeiderparti og også over i kommunens liv. Jernarbeidsplassene var politiske verksteder av ganske betydelig omfang.

Så er det enda en dimensjon som knytter seg til jernindustrien: Den er symbolet på vitenskapens, teknologiens og teknikkens potensielle omdannende evne. Det er en fascinasjon knyttet til stålverkene – hva er det mennesker gjennom teknologi kan få til, forandre, skape?

Var det denne fascinasjonen som lå til grunn da du skrev doktoravhandling om stålarbeiderne?

Jeg skrev om to bedrifter som jeg sammenlignet. Det ene var Kværner Bruk, som lå borte i Lodalen og som nå er lagt ned. Kværner var høyteknologisk, hvor det arbeidet ekstremt dyktige fagarbeidere som produserte kompliserte, unike produkter, for eksempel en turbin eller et hvalkokingsapparat. Christiania Spigerverk var opprinnelig et spikerverk, men etter hvert ble det egentlig et stålverk. Her hadde de en helt annen type arbeidsorganisering. Det foregikk masseproduksjon av like enheter, i tillegg var kvalifikasjonstypen annerledes, de var nemlig spesialarbeidere som var veldig gode på å gjøre én ting, men som ikke hadde den brede kompetansen som for

eksempel en mekaniker har. Kværner og Spigerverket var også ulikt plassert: Kværner var en del av byen, Spigerverket lå oppe i Nydalen og var et samfunn for seg. Kværner var på flere måter mer moderne kapitalistisk, der oppsto det tidlig klassekonflikter, mens Spigerverket lenge var et patriarkalsk samfunn. Det tok lang tid før arbeiderne ved Spigerverket kom ut av forestillingen om at de skyldte bedriften lojalitet og var best tjent med det. Det var en form for «usamtidighet» mellom dem: Kværner fungerte i sin tidsperiode, mens på Spigerverket hadde eldre former en forlenget levetid. Idéen med å studere to bedrifter var å tenke komparativt, både for å finne forskjeller og for å lete etter mulige forklaringsfaktorer som kunne forklare disse ulikhetene. For øvrig, tittelen på avhandlingen – «Jerntid» – har en dobbeltmening: Det var jernets tid og det var jernarbeiderne jeg skrev om, men samtidig var det en hard og konfliktfylt tid.

Så hvis en student kom til deg og ønsket veiledning for masteroppgaven «Stålarbeidere – tannhjula i 1900-tallets historie?» – så ville du sagt...?

Da ville jeg si at det er en utmerket allmenn beskrivelse og motivering, men jeg tror vi må tenke på hvordan vi kan få oversatt dette til noe konkret. Kan vi gå inn i en enkeltbedrift eller en bransje og si noe om hvilken betydning stålarbeidere har hatt der? Og hvordan skal vi få målt at de har vært «tannhjulene»? Da må vi stille opp andre teorier om at andre produksjonsfaktorer kunne vært like viktige, og så videre. Så i og for seg kan man ha veldig store problemstillinger, men jeg tror det er nødvendig, særlig når det gjelder denne tidsbegrensede masteroppgaven, å «oversette det ned» til et forskbart emne. Man bør trekke med seg den ambisjonen det er å svare på viktige og store spørsmål, men i den praktiske forskningen må man finne et strategisk eksempel som kan bære de store problemstillingene. Jeg vil ikke si at emnet du nevner er latterlig, det er flott at man tenker stort, men likevel ville jeg forsøkt å forminske det litt i dette tilfellet. Man kan jo ikke ta ansvaret for at unge mennesker drar på seg enda mer gjeld enn de allerede har!

I din bok *Akademisk kapitalisme* og i din artikkel i *Fortid* nr. 1-2011 beskriver du en ganske dyster utvikling i utdanningssystemet. Hva fikk deg til å skrive boka?

Jeg er jo selv en av produksjonsarbeiderne i systemet, og jeg har en opplevelse av at ting har endret seg

endel i gal retning siden jeg startet her. Dels er det snakk om endringer i arbeidsvilkår. Men det har også funnet sted en endring i måten å snakke om høyere utdanning på, som driver i retning av denne rare blandingen av stalinisme *light* internt i institusjonene og markedsorientering utad, for å spissformulere meg. Jeg ville legge til at Norge fortsatt befinner seg på den gunstige enden av skalaen, men det betyr også at vi har mye å forsvare og mye å tape. Det bør legges til: Jeg opplever at ledelsen ved UiO har en liberal holdning, UiO er ikke et repressivt universitet hvor du blir slått ned på fordi du har meninger om universitetet eller om andre ting. Men hvis en følger litt med på universitetsutviklingen globalt, ser en de enormt sterke kreftene som trekker i den retningen jeg forsøker å beskrive. Også samfunn og stater som har stått for andre verdier, har konvertert, dels på grunn av ideologi og dels på grunn av press og finansproblemer, for eksempel i retning av å ta betydelig betaling for studier. Og enda viktigere kanskje: Når livets mål og mening blir å klatre opp på *ratinger*, i stedet for at vi spør oss «hva bruker vi kunnskap til, for hvilke formål», så mener jeg vi er på feil spor. Jeg vil ikke nekte noen som helst å drive med det de vil, men jeg ønsker en diskusjon innad i institusjonene om hva vi egentlig holder på med. Det er rimelig å be voksne mennesker om en begrunnelse for emnevalg. Verden står overfor enorme utfordringer, for eksempel når det gjelder klima, befolkningsvekst og global migrasjon. Det er en serie med påtrengende spørsmål, så mitt spørsmål blir da «på hvilken måte forholder utdanningsinstitusjonene til dette?». Er vi på høyden med de kravene som tida stiller til oss? Min fornemmelse er at det er vi ikke.

Sammenlignet med andre land er vi i Norge altså fortsatt privilegerte. Men siden du skrev boka har det vært mye snakk om HF-klemma – fag som teatervitenskap blir nedlagt, og i vår institusjon er pengefordelingen flyttet fra instituttet til fakultetet. Man kan jo tolke det som at det går i den retningen du advarer mot?

Det er tendenser i den retningen, ikke minst i forhold til å tilskrive fagforeningene en svakere rolle. Det har også blitt innført et regnskapssystem, som egentlig har vært utviklet for større konserner. Når dette systemet begynner å virke fullt ut, vil det bli flere markedsrelasjoner innad på universitetene, altså et kjøp-salg-forhold mellom avdelinger, som må gå tvers av universitetets egentlige formål. Det kommer

Foto: Fortid/HMFG

også forslag om å legge ned fag som ikke bærer seg. I et så lite land som Norge kan ikke alle universitetene levere alle tilbud. På den annen side må vi ha en så dannet og liberal horisont at vi er villig til å bære med fag som vi av kulturelle grunner synes bør eksistere, uten at de er økonomisk lønnsomme. Universitetene må i sin tenkning om dette se at vi kan ikke ha et én-til-én-forhold mellom hva faget genererer av inntekter og hva vi er villig til å satse på. Men altså, har man hundre slike fag, kan selv ikke den mest opplyste og velvillige universitetsledelse klare å få det til.

I boka skriver du mer om de ansattes situasjon enn om studentenes, og det virker som du er mer bekymret for forskningsfriheten enn undervisningen. Trenger studentene å være bekymret for utviklingen?

Det er nok riktig at jeg har skrevet mindre om studentene, selv om jeg flere steder kommenterer deres situasjon. Men man er jo seg selv nær, og jeg hadde ikke noe komplett program for hvordan

utdanningene burde utvikles eller endres. Der har jeg vel mer de vanlige synsmåtene som går på at man bør ha fokus på høy grad av egendefinering av oppgaver, egenaktivitet, rett til fagutvikling og fagvalg, og rettssikkerhet ved eksamen i form av at det ikke må lages ekstremt slankede kommisjoner. Når det gjelder dette siste, er det ikke lenger et system som sikrer den tryggheten som fantes tidligere, da vi kunne diskutere alle oppgavene med en kollega. Men i sentrum for dette står den såkalte kvalitetsreformen som ble iverksatt i 2003. Denne reformen skulle sikre kvalitet, het det. Kjernen i den var at man kuttet ned grunnutdanningen fra fire til tre år. Man hadde ideer om at semestrene skulle vare lenger, at studentene skulle lese mer, at de skulle få mer i stipend, at det skulle skrives mer og at man skulle få mer oppfølging. Men alt dette av henger av hvor store ressurser institusjonen har til å sette inn på det. De evalueringene jeg har sett, har gått i retning av at forholdene ikke har blitt bedre. I beste fall er det *status quo*, i verste fall, vil mange si, er utdanningene blitt svakere enn de var tidligere. Det er jo rein magi om en klarer å gjøre utdanningen bedre ved å kutte ett år.

Det er lett å oppleve ofte anvendte ord som «studiekvalitet» som nyord, at det egentlig bare handler om studentenes poengproduksjon for instituttene?

Det er veldig mye nytale i dette feltet. En kan vri seg i ubehag når man støter på en viss type floskler. Utdanningsforskeren Jane Knight kaller det for *trade creep* når sjargongen fra handel og markedet kryper over i institusjonene. Striden handler også om andre ting, for eksempel frihet til å velge temaer. Det handler om hvor stramme tidsrammer studentene har for gjennomføring, slik at utenomfaglig virksomhet blir rammet på en slik måte at ingen synes de kan gå inn i det. Mange mener at organisasjonslivet her på universitetet har lidd under intensiveringskravene. Og her er det viktig å se hvor føringene kommer fra. I en periode var det, slik jeg ser det, en uhellig allianse mellom en del studentpolitikere og departementet. Alliansen baserte seg på en oppfatning om at hovedkonflikten på universitetene gikk mellom studentene og lærerne. Lærerne var uvillige, lærerne var late, lærerne ville ikke undervise, studentene gikk for lut og kaldt vann og måtte stille krav til lærerne. Dette var konfliktaksen som ble sett på som dominerende. Så det var perioder hvor flere

lærere ikke så studentene som progressive allierte i striden. Jeg mener konfliktlinjen burde gått overfor departementet, i den grad det ønsket å endre politikken i mer markedsorientert retning, men også overfor de kreftene som fra tid til annen taler for at universitetet bør omdannes – jeg tenker da på folk i og rundt Høyre. Ibland kommer ymt om at det vil være et framskritt med for eksempel studieavgifter. Men jeg vil legge til at klimaet blant studentene har skiftet: Jeg har hatt en del kontakt med studenttillitsvalgte de siste åra, og de ser situasjonen annerledes enn forgjengerne gjorde for en tid tilbake. Fordi folk strømmer relativt raskt gjennom kan jo studentopinionen skifte nokså raskt, men jeg skulle gjerne sett at studentene formulerte en utdanningspolitikk som de tenker de ville være tjent med. Det er ikke veldig mye bråk fra studentene, og det synes jeg på en måte er synd.

Du lanserer en alternativ modell – «det samfunnsmessig forpliktete universitetet». Hva går det ut på?

Det jeg taler for er et universitet hvor fokuset ligger på samfunnsmessig nytte. «Nytte» da i ordets videste forstand, og med bevissthet om at det ikke finnes «én nytte», siden vi har mange forskjellige interessegrupper i samfunnet. Vi bør forsøke å bringe fram kunnskap som hjelper mennesker med å håndtere livene sine. For å sitere Francis Bacon: «Vi trenger kunnskap for å lindre menneskelivets lidelser». Hvis vi bruker det som en metafor, så er det dét jeg tenker vi trenger. At vi sier at vår horisont er samfunnsmessig, vi ønsker som institusjon å være samfunnsengasjert og forpliktet overfor samfunnet. Nettopp fordi vi vil tjene samfunnet må vi ha den friheten og selvstendigheten til å være kritiske og til å komme med kommentarer, prøve å avlive myter, komme med gode forslag, og så videre. Dette gjør vi best ved ikke å endre organisasjonsform, men ved at vi bevarer vår egen autonomi og selvråderett. Når dét er i orden, og når vi har et indre demokrati, som er veldig viktig, så blir spørsmålet: Hvordan nærmer vi oss samfunnet omkring? Da er det viktig å ikke ha berøringsangst, heller ikke mot produksjonsliv. Det er ikke slik at det eneste høyverdige her i verden er bøker om historie eller analyser av dikt. Men problemet er, hvis det å kunne tjene på noe – profitte – blir det overordnede målet, da er vi ute å kjøre. Å lage nyttige og kommersielt bærekraftige produkter kan være ett av flere mål innenfor en bredere forstått samfunnsnytte, men må ikke bli det eneste eller det

dominerende.

Jeg kan tenke meg at det blir utviklet et kontaktforum mellom sivilsamfunnet, organisasjons-Norge, og universitetene. Og det burde ha like høy status som interaksjon med næringslivet. Jeg tror dessuten vi bør opprette registre over alle universitetets ansattes økonomiske interesser og forpliktelser, spesielt bånd til konserner. Å få systemer som er gjennomsiktede, å sikre at forskere ikke sitter under en eller annen type styrt kontroll, er sentralt. Et tredje element er en form for institusjonalisering av en debatt om forskningens mål og mening; dette kan ikke overlates til sporadiske utspill i ny og ne. Tanken om samfunnsforpliktete universiteter er jo råutkast, men interessen har vært ganske betydelig. Jeg har vært på alle universitetene i Norge og snakket, i studentforsamlinger, i departementet, i flere av fagforeningene, i LO, og seinest var jeg på Færøyene i samme ærend. Partiet jeg fortsatt er medlem av har hentet det inn i sitt program. Så denne grunntanken om et fritt, men engasjert universitet har jeg inntrykk av at folk synes det er noe ved.

Fortid-redaksjonen var til stede på Litteraturhuset 17. oktober i fjor, hvor du var med i et panel som drøftet historikeres rolle i media. Du tok til orde for at norske historikere bør være mer synlige i offentligheten. Hva kan historikere bidra med?

Det er forskjellige typer bidrag. Det ene er formidling fra forskning. Når man har nådd en ny innsikt, bør en jo dele med andre. Den andre typen bidrag historikere kan gi er å kommentere historieframstillinger som bruker historie så skakt at det skjer på en illegitim og feilaktig måte. Da mener jeg man burde intervenere. En tredje form er den sjangeren jeg selv skriver i. Jeg skriver i en fast spalte i *Klassekampen* hvor jeg ofte trekker på historiske innsikter og hvor jeg prøver å aktualisere dette inn i en politisk kommentar. Historien kan altså være med å utdype bildet av et tema, eller kanskje til og med bli premisset for visse slutninger om temaet. En fjerde oppgave er å rykke inn når det oppstår fenomener eller konflikter, ikke minst de som virker uforståelige. De av oss som sitter på kyndighet om det, burde si «det har seg slik...» og risse opp den historiske bakgrunnen for konflikten. Denne typen intervensjoner på vegne av kunnskap og rasjonalitet er ikke minst viktig. Så får hver og en av oss se hva vi kan nok om til å bidra til opplysning. Når det gjelder min egen innsats... jeg vet jo at de

standpunktene jeg har i en del politiske spørsmål ikke akkurat er flertallsstandpunkter. Så å skulle henvende meg til hele det norske folk om problemstillinger – som «allianseproblemet» som bare opptar et klart politisk mindretall, blir ikke så naturlig. Men det er tilfredsstillende og morsomt å skrive innenfor en venstresideoffentlighet, hvor det deltar folk som deler de samme bekymringene og en del av de samme premissene for hva som bør gjøres. I blant er det til og med noen som synes det er noe vits i at jeg skriver, og det er hyggelig å høre. Men folk som plasserer seg mer på midten politisk – en Bernt Hagtvatn, for eksempel – kan med en viss trygghet tale til hele folket. Jeg føler at jeg er ikke dér, jeg tilhører ikke «det ekstreme sentrum».

Du har skrevet en innføringsbok i historie som alle historiestudentene ved UiO skal lese. Slik sett påvirker du en generasjon av kommende historikere. Er det noen historikere som har inspirert deg spesielt mye?

Mitt store faglige forbilde er Edvard Bull jr. Jeg har lært mye historie av arbeiderhistorikerne, Maurseth, Bjørgum, Einhart Lorenz, Øyvind Bjørnson i Bergen som døde så altfor tidlig, av Kåre Lunden, ja også av Jens Arup Seip, Ottar Dahl og Francis Sejersted – en lærer noe av mange, også dem en er uenig med. Men for meg ble Bull normen for hvordan en god historiker skal være. Han tok opp viktige emner og stilte riktige spørsmål, han skrev godt, han var opptatt av å formidle og nå ut. Samtidig hadde han en solidarisk holdning til de menneskene han skrev om, på den måten at han aldri latterliggjorde folk som sleit. Bull var også en veldig hyggelig eldre kollega, som jeg kunne henvende meg til da jeg var yngre. Så hvis jeg skal trekke fram ett forbilde å strekke seg etter, er det ham.

Til slutt, hvorfor er historie det viktigste faget?

For det første fordi det handler om alt det menneskene har gjort. Faget er så omfattende at det ikke har noen logisk grense mot noen sfære av menneskelivet. For det andre viser faget at forandring er mulig. Hvis tingene har vært annerledes enn de er i dag, så kan ting bli annerledes i morgen.

Noter

- 1 Sverre Kjeldstadli (1916-1961).

STEEN

STEEN

SVERRE

DET FRI

NO

SV

Sølvi Sogner

professor emerita i historie, Universitetet i Oslo

Sverre Steen: *Det gamle samfunn*

Det frie Norge. Bind 4. Oslo 1957

Et klassisk historieverk – gjerne ett som har hatt spesiell betydning for meg? Jeg velger Sverre Steen, *Det gamle samfunn*.

Det gamle samfunn

I perioden 1951-1962 skrev Sverre Steen fem bind i serien *Det frie Norge*, om den politiske utviklingen 1814-36. I fjerde bind, *Det gamle samfunn*, bryter han – overraskende for leseren – seriens kronologiske fremdrift for å skildre «det samfunn som tok form i de siste desennier av 1700-årene og nådde sin fullendte skikkelse i første halvdel av 1800-årene». Betegnelsen *det gamle samfunn* er blitt et begrep. Det ligger godt i munnen fortsatt, og brukes synonymt med *l'ancien régime*, men er mindre fokusert på landets styreform; hovedvekten ligger på næringsveier, samfunnslag og kulturformer. Uten slik kunnskap mente Steen det var vanskelig å forstå de politiske hendingene. En slik bok hadde ingen norsk historiker skrevet før. *Det gamle samfunn* har da også hatt en selvstendig eksistens uavhengig av de øvrige fire bindene i serien. Formålet med boken var nok å gjøre bondepolitikken på Stortinget forståelig. Boken fikk imidlertid en tilleggssverdi som kanskje var vel så viktig på sikt, nemlig som introduksjon til norsk samfunnshistorie

i eldre tid skrevet av en nestor i faget.

Dette foregikk på den tiden da jeg var student. Parallelt med skrivearbeidet foreleste Steen i storauditorium om utvalgte emner fra sin pågående forskning. Han var en eminent foreleser. Jeg kan ikke huske at han brukte notater – det bare strømmet ut av ham. «Konfirmasjonsforberedelser», kalte vi forelesningene. Han visste å holde sine tilhøreres oppmerksomhet – lavmælt, humoristisk og velformulert. Spesielt husker jeg Steens analyse av Bodø-saken¹ som en «*höjdare*». Kanskje merket Steen i forelesningene at vi studentene ikke visste så mye om befolkningsforhold, næringsliv, sosial struktur og kultur i Norge i tidlig moderne tid? En dreven foreleser som han ville fort merke om budskapet nådde frem eller ikke. Kanskje var det i møte med studentene at Steen innså at han måtte skrive et bind om dette gamle samfunnet som ingen kjente bedre enn han selv, som allerede hadde skrevet fire bind av *Det norske folks liv og historie* om perioden 1500-1814.

Hvordan rakk han det alt sammen? Steen må ha vært en usedvanlig ryddig mann. Historisk institutt ble opprettet – ikke minst ved Steens initiativ. Og i 1962 flyttet historikerne fra sentrum til P.A. Munchs hus på Blindern. Steen ble bestyrer og fikk hjelp av kontordamer til å maskinskrive sine manuskripter. De kunne fortelle at konseptene var håndskrevne, på linjerte A4 skriveblokker, uten nevneverdige rettelser og annet kluss. God orden preger også *Det gamle samfunn*. Hver eneste side har en «overskrift», et stikkord, kanskje til å skrive ut fra i kapitlene eller å snakke ut fra i forelesningene?

Steen var historiefagets dominerende skikkelse i Norge etter krigen. Den posisjonen holdt han lenge ubestridt og kombinerte den med aktiv innsats i samfunnets offentlighet – som medlem av Undersøkelseskommisjonen av 1945, redaktør for *Norges krig 1940-45*, institusjonsbygger i universitets- og forskningsrådssammenheng m.m. Da Steen ble 60, fikk han som festskrift en utvalgt samling av sine egne artikler! Listen over gratulanter omfatter hundrevis av navn. Da Steen ble 70, hyllet minst like mange ham med å samle inn penger for å få malt hans portrett; i takketalen sa han at han hadde aldri trodd at hans portrett skulle bli et bidrag til Universitetets utsmykning. «Landskjendis» ble han gjennom NRKs serie radioforedrag i 1967: *Langsomt ble landet vårt eget*, også trykt som bok. Steen var «kanskje den profesjonelle norske historiker som i etterkrigstiden sterkest la vekt på å opprettholde kommunikasjonen med publikum utenfor akademien».²

Steen innleder *Det gamle samfunn* med å fortelle hva utlendinger kunne lese om Norge i internasjonalt ledende oversiktsverk som *Encyclopædia Britannica* (6. utgave 1823) eller *Brockhaus Enzyklopädie* (8. utgave 1830-årene). Det var en pangstart, for det var sjokkerende lesning. Var vi virkelig slikt «et primitivt bondefolk» med et «meget lite differentiert» næringsliv? spør Steen.

Steen tar utgangspunkt i befolkningen: «I 1700-årene var folketallet i et land en statshemmelighet ... også stort sett en hemmelighet for statsmennene, – de kjente det virkelig ikke.» Men i 1820-årene var man ikke så uvitende lenger. Prestene hadde i over hundre år registrert vielser, dåp og begravelser, og slike opplysninger kunne konverteres til demografiske opplysninger om folkemengdens bevegelse.

Folketellinger var blitt avholdt i 1769, 1801 og 1815. Ikke minst gav folketellingen i 1801 en unik oversikt: Hele befolkningen var blitt registrert husholdsvise på navn, yrke, bosted, alder, sivilstatus og posisjon i familie og hushold. Der var de alle sammen, menn og kvinner, barn og gamle – hele det norske folket! Det tente jeg på. Det var nytt, uvanlig og spennende, og gav en latent innsikt i det menneskelige samlivet i fortiden. På sikt skulle det influere på mitt eget valg av forskningsfelt.

Kjernekapitlene om bondesamfunnet er de to åpningskapitlene «Jordbruket og binæringer i samband med det» og «Bondesamfunnet og selvforsyningssamfunnet». Han skriver: «Den enkelte gårdbruker var innstilt på å bringe til veie det han trengte til seg og sine ved hjelp av *alle husstandens medlemmer* innen gårdens enemerker og innenfor det område som var felles for flere gårder, ja for hele bygder. *Husstanden omfattet i denne forbindelse ikke bare gårdbrukeren med kone og hjemmeværende barn eller slektninger, men også tjenestefolk og husmenn*» (s. 43, mine uthevinger).

Over 90 prosent av befolkningen bodde på landsbygda i 1801. Men skillet by/land var basert på formelle kriterier, og viser ikke klart hva slags næring husholdet var basert på. Steen foretrekker å skille mellom to økonomiske systemer – selvforsyningshushold og pengehushold. Det første dominerte innenfor bondesamfunnet, det andre i byene. Steen er klar på at dette var en forenkling – ren selvforsyning fins bare i helt primitive samfunn, men i modifisert form fantes det i Norge inntil slutten av 1800-tallet, i den forstand at «produksjonen til eget behov var det dominerende trekk i det økonomiske system ... Bytte eller salg kom bare inn som et bimoment ... Produksjonen var innstillet på å tilfredsstille behovet hos den produserende gruppe fra år til år, og ikke på å frembringe et overskudd som så skulle settes inn i ny produksjonsprosess. Produsentenes hensikt var altså å skape et levebrød, ikke capital» (s. 21f).

Senere forskning om det gamle samfunn

Da Steen skrev *Det gamle samfunn* var forskning som var blitt igangsatt i mellomkrigstiden, men forsinket på grunn av Annen verdenskrig, etter hvert i ferd med å bli realisert. Første verdenskrig hadde vanskeliggjort internasjonalt forsknings samarbeid, men i 1928 møttes endelig historikerne igjen, på nøytral grunn

i Oslo, med Halvdan Koht som president og vert. Bondesamfunnet var nå i forskningsfokus i Europa.³ I Norge ble aktiv innsamling av tradisjonsmateriale satt i system, avhandlingar påbegynt og etter hvert også publisert.⁴

Steens tolkning av den økonomiske utviklingen i Norge skulle møte motbør fra – den gang – yngre økonomi-historikere. Stein Tveite hevdet med styrke at den norske bonden alltid hadde gjort det «som svarte seg best», altså handlet i en profittmaksimerende hensikt.⁵ Tilspissede standpunkter er bra for fordi de egger til motsigelse – det vil si mer forskning.

Økonomisk historie som *egen* disiplin, inspirert av faget økonomi, var på dette tidspunktet en forskningsretning på fremmarsj. I våre naboland opprettet man egne institutter for økonomisk historie; noe som ikke skjedde i Norge innenfor den tradisjonelle universitetsstrukturen, men ny teori og metodikk inspirerte og satte sine spor. I 1979, nesten en generasjon etter at *Det gamle samfunn* var utgitt, kom *Norsk økonomisk historie: Band 1 1500-1850* (NØH). Den imponerte sterkt, med sin bruk av kvantitative metoder hentet fra demografi og økonomi.⁶ Den påviste en betydelig produksjonsøkning i Norge fra 1500-tallet av: «Kjernen i framgangen er å finne hos dei norske *bøndene*... Dei var frie *menn*, leiglendingar i tryggare og tryggare vilkår, og ved slutten av perioden var dei aller fleste sjølveigarar. Innanfor denne institusjonelle ramma utnytta dei naturressursane gjennom *yrkeskombinasjon*. Full sysselsetting gjekk saman med sparing, investering og produksjonsauke» (s. 251, mine uthevinger).

Menneskene ble mindre tydelige i dette nye formatet. Når for eksempel NØH beskriver befolkningens sosiale struktur på 1600-tallet (s. 33) ligger kildene til rette bare for å omtale menn: gardbrukere, husmenn, mannlige tjenestefolk og mannlige kårfolk. Leseren kan så klart selv tenke seg til den kvinnelige befolkningsandelen i forlengelse av det. I min generasjon var vi ganske vant til å tenke slik, og det var nok ment slik også. Men kvinnene blir gjennomgående svært utydelige og bleke når de ikke nevnes eksplisitt, og det gjør de ikke ofte. I NØH er de nevnt i forbindelse med giftermål og fertilitet, men når vi kommer inn på næring og økonomi, er det ikke lenger så lett å tenke inn den kvinnelige befolkningsandelen uten litt

hjelp. Når husdyrbruket behandles – et anerkjent kvinnedominert arbeidsområde – heter det for eksempel at «Arbeidskrafttilgangen pr. kyrslag auka gjennom hele tidsrommet» (s. 145). Hva ligger det i det?

Den mest konkrete og overordnede uttalelsen om kvinners rolle i bondesamfunnet er følgende passus: «Kjønnsfordelinga verka kanskje også til å dra gruppa [dvs. tjenestefolk] statusmessig ned, i og med at jentene som regel var i solid fleirtal over gutane. Dette kan ha samanheng med at dei heilårstilsette tenestefolka utførte mykje av det faste rutinearbeidet på gardane, som husdyrstell, matlaging og huslege gjeremål elles. Slike oppgåver var det i stor monn kvinnene i bondesamfunnet som tok seg av.» (s. 193) Og dette «rutinearbeidet» blir åpenbart ikke anerkjent som noe spesielt interessant bidrag til den sterke økonomiske vekst i økonomien.

Mange bidrag fra historikere i senere år har vist kvinners innsats i økonomien i det gamle samfunn. Det blir lett til frittstående eksempler og det samlede inntrykket kan lett bli struktur-fragmentarisk og komme til kort overfor store økonomiske teorier. Men så er det gått en generasjon til. Fram på arenaen trer en sosialøkonom, Charlotte Koren, og gir oss *Kvinnenes rolle i norsk økonomi* (Oslo, 2012). Hennes innsiktsfulle, velskrevne og faktisk morsomme bok er så fersk at jeg har hatt problemer med å få tak i den. Hun gjør innfløkte sammenhenger i økonomisk teori begripelig ved å ta for seg utviklingen de siste 40 år. Kvinners ulønnede husholdsproduksjon settes inn i det større økonomiske bildet, et reelt bidrag til nasjonalproduktet. Hun observerer sin samtid og utvikler sine slutninger i samspill mellom gode data og en kritisk vurdering av økonomisk teori. For å forstå den sterke økonomiske veksten Norge i dag må kvinnenens bidrag regnes inn – i arbeidsmarkedet, ja, men også deres ubetalte arbeid i husholdene. Dermed åpner hun også for økt forståelse for hva kvinners ubetalte arbeid i husholdene kan ha betydd for den økonomiske veksten i Norge i det gamle samfunn.

Noter

- ¹ En smuglersak fra Bodø i 1818 utviklet seg til en diplomatisk konflikt mellom Storbritannia og Sverige–Norge. Den britiske kjøpmannen som ble arrestert for smugling, arrangerte senere et overfall på tollstasjonen i Bodø og tok tilbake de inndradde varene. Den britiske regjeringen fikk likevel inntrykk av at det var kjøpmannen som var offeret. Sverige presset i 1821 derfor Norge til å betale de britiske interessene en stor erstatning. Da sannheten kom for dagen i 1827 vakte den sterke forbitrelse i det norske Storting, spesielt mot den svenske utenriksledelsen, som nordmennene mente ikke hadde tatt seg av norske interesser. ("Bodøsaken", i *Store norske leksikon*, <http://snl.no/Bod%C3%B8saken>, 21.02.13.)
- ² "Sverre Steen", i *Store norske leksikon*, http://snl.no/.nbl_biografi/Sverre_Steen/utdypning, 21.02.13.
- ³ Instituttet for sammenlignende kulturforskning ble etablert i 1922. Det var relativt velsituert og kunne bekoste prosjekter, symposier og vitenskapelige utgivelser, også av internasjonale forskere som Alfons Dopsch, *Die ältere Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Bauern in den Alpenländern Österreichs*, 1930; og Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 1931.
- ⁴ Lars Reinton, *Sæterbruken i Norge* 1-3, 1955-61; Ingrid Semmingsen, *Husmannsminner*, 1960; Arne Berg, *Norske gardstun*, 1969; Andreas Holmsen, *Gård, skatt og matrikkel*, 1979; Håkon Hovstad, *Gårdsgrenser*, 1981; K. Helland-Hansen, *Føderådsordningens historie i Norge*. Riksarkivarens skriftserie nr. 3, Oslo, 1997. Gards- og grendesamfunn var lagt under lupen, og forskning initiert om det meste av det som hadde med bondesamfunnet å gjøre. *Lokalhistorie*bevegelsen, som hadde hatt et seriøst akademisk utgangspunkt alt tidlig på 1900-tallet, fikk sin akademiske status institusjonalisert, dels gjennom opprettelsen av Norsk lokalhistorisk institutt 1955, og dels ved utnevnelsen av agrarhistorikeren Andreas Holmsen til professor i historie i 1955.
- ⁵ Stein Tveite, *Jord og gjerning: trekk av norsk landbruk i 150 år: Det Kongelige Selskap for Norges vel 1809-1959*, Oslo, 1959; og Edgar Hovland, Even Lange & Sigurd Rysstad, *Det som svarte seg best: Studier i økonomisk historie, historihistorie og politikk: Festskrift til Stein Tveite*, 1990.
- ⁶ Ståle Dyrvik, Anders Bjarne Fossen, Tore Grønlie, Edgar Hovland, Helge Nordvik, Stein Tveite, *Norsk økonomisk historie 1500-1970: Band 1 1500-1850*, Bergen, 1979.

Linn Anette Thorsen,
Masterstudent i historie, Universitetet i Oslo

Fra Romerriket til Tarantino

Hvert semester leveres spennende masteroppgaver i historie ved IAKH. Høstsemesteret 2012 var selvfølgelig intet unntak. Tematikken i oppgavene varierer fra religiøs autoritet i Romerriket til fremstilling av Holocaust på film. Med denne spalten ønsker *Fortid* å gi studentenes arbeid litt velfortjent oppmerksomhet.

Lengst tilbake i tid har Håkon Fiane Teigen gått med sin oppgave «Biskop og Manikeer: Manikeiske Asketer og Religiøs Autoritet i senantikken Romerrike». Avhandlingen tar i bruk nyere sosiologiske verktøy for å utforske et tradisjonsrikt felt som ennå er preget av kontroverser; kristningen av Romerriket. Utgangspunktet er misjonen til den inntil nylig lite kjente manikeiske¹ bevegelsen. Den manikeiske misjonen analyseres deretter i lys av den bredere konkurranse om religiøs autoritet som utspilte seg i senantikken Romerrike på 300- og begynnelsen av 400-tallet e.Kr.

Vi gjør et hopp fremover i tid og kommer til Peter Sigurdson Lungas oppgave «Approaches to paganism and uses of the pre-Christian past in Geoffrey of Monmouth and Snorri Sturluson». Oppgaven er en komparativ analyse av Geoffrey of Monmouths² og Snorre Sturlasons beskrivelse av paganisme og bruk av før-kristen historie. Lunga spør: Hva var funksjonen til disse før-kristne narrative, og hvilke tilnærminger ble brukt av de to forfatterne til å konstruere et komplett bilde av fortiden som var akseptabelt

for deres samtid?

Et helt annet tema og en annen tid har opptatt Ida Naomi Rui Nielsen. Hennes oppgave «Oppdragelse på 1700-tallet: Forskjellen på jenter og gutter» tar for seg hvordan 1700-tallets nye ideer og idealer påvirket barneoppdragelsen. Rui Nielsen ser på hva forfattere, filosofer og andre skrev om barn på denne tiden. Hun fokuserer på idealet for barneoppdragelse og viser til både forskjeller og likhet i idealene når det gjaldt gutter og jenter.

Vi er nå kommet til 1900-tallet der hovedvekten av høstsemesterets oppgaver befinner seg. Først ut er Jon Arild Lunds «"Se til Italia! Vi vil ingenlunde dit."»: En analyse av Tidens Tegn og Aftenpostens syn på den italienske fascismen på 1920-tallet». Oppgaven ser nærmere på grunnlaget for at den borgerlige norske pressen så positivt på en fascistisk maktovertakelse. I tillegg tar Lund opp spørsmålet om det bare var reaksjonen mot kommunismen og det politiske systemet i Italia som gjorde de borgerlige avisene positivt innstilt til fascismen. Undersøkelsen tar også opp

bruken av begrepet revolusjon om maktovertakelsen, og bruken av begrepet diktatur om det nye regimet.

Norsk historie er tema for flere av oppgavene, men før vi ser nærmere på disse tar vi turen til Venezuela. Erlend Skutlabergs oppgave «*Las Lanzas Coloradas* - historie eller fiksjon?: Relasjonene mellom historie og litteratur i Venezuela». Den historiske romanen *Las Lanzas Coloradas* er skrevet av den venezuelanske forfatteren, historikeren og politikeren Arturo Úslar Pietri i 1931. Romanen handler om de første turbulente årene av den venezuelanske uavhengighetskrigen (1810-1814). Historieskrivingen fra hans samtid er karakterisert som «offisiell historie» som kjennetegnes ved dens tette tilknytning til staten som satte klare føringer for hvordan minnet om kampen mot spanjolene skulle fremstilles. Skutlaberg spør hvordan, og om, man kan bruke *Las Lanzas Coloradas* for å få en bredere innsikt i historien om den venezuelanske uavhengighetsperioden.

Vi vender tilbake til Norge og til Tormod Karlsrud Larsens oppgave «Rolf Thommessen og Frisinnede Folkeparti 1932-1936: Nasjonale samlingsbestrebelse». Denne oppgaven omhandler Frisinnede Folkepartis, og i sær dets formann Rolf Thommessen, bestrebelse på å få i stand en samling rundt en ny nasjonal politikk i perioden 1932-1936.

Vi beveger oss fra politisk historie i mellomkrigstiden til sosialpolitikk i etterkrigstiden. Nina Moronski Hovlands oppgave «Fordømt eller inkludert? Ugifte mødre i norsk barnelovgivning etter andre verdenskrig». I oppgaven analyserer Moronski Hovland på hvilken måte ugifte mødre ble søkt inkludert i et stadig voksende velferdssamfunn, og hvordan oppfatninger av kjønn spilte inn på utformingen av lovverket.

Et nytt OL i Oslo er et aktuelt tema om dagen, og kanskje kan denne oppgaven bidra med interessante perspektiver til debatten. Kristoffer Høgås oppgave foretar en idrettshistorisk studie med oppgaven «OL i Oslo 1952 - et selvsagt valg?: Om søknadsprosessen til vinter-OL i Oslo». Problemstillingen spør: Hvordan foregikk prosessen som ledet til at Oslo søkte om vinter-OL i 1952, og hvorfor var det påfallende lite offentlig diskusjon om OL-søknaden i samtiden?

Studentorganisering i 1970-årene har vært utgang-

spunkt for Anilton Delgado. Han har skrevet oppgaven «Rød Front i Det Norske Studentersamfund: 1970-1980». Hovedtema i oppgaven er: Hvordan klarte Rød Front å dominere DNS på 1970-tallet? Delgado ser blant annet på valgordning og støttespillere som mulig forklaring.

Christoffer Jacob Øimoen har tatt for seg et annet tema fra siste halvdel av 1900-tallet i oppgaven «Nynazisme i Norge og Sverige: Fra partiorganisasjon til revolusjon». Utgangspunktet er bøkene *The Turner Diaries* (1978) og *Hunter* (1989), skrevet av den amerikanske nynazisten William Pierce. Pierce lanserte gjennom bøkene en ny strategi: Nynazistene skulle gå bort fra nytteløse partiorganiseringer og gå til krig mot «ZOG» – den sionistiske okkupasjonsmakten. Oppgaven redegjør for den nye strategien som fremkommer i bøkene og hvorvidt denne påvirket norske og svenske nynazister på begynnelsen av 1990-tallet.

Norske forbindelser i Sør-Afrika på 1980- og 90-tallet har opptatt Vidar Apalset. Hans oppgave «LOs støtte til den sørafrikanske fagorganisasjonen COSATU 1986-1997» spør hvorfor og hvordan LO valgte støtte COSATU (Congress of South African Trade Unions) i denne perioden.

Marianne Aass Olsen tar for seg deler av samme tidssperiode, men et helt annet tema i oppgaven «*Det kan godt være propaganda, men dette er Balkan*»: Aftenpostens syn på Jugoslavias oppløsning mellom 01.03.1992 - 31.05.1992, og 01.08.1995 - 31.08.1995». Aass Olsen undersøker hvordan Jugoslavias oppløsning og de påfølgende krigene i Kroatia og Bosnia-Hercegovina ble framstilt i Aftenposten. Hvilket syn hadde Aftenposten på konfliktene?

Film og historie avslutter denne reisen gjennom høstsemesteret 2012s masteroppgaver. Mads Bergs oppgave «Film i Forsvarets tjeneste: Forsvarets filmer om norske militære operasjoner i Midtøsten 1956-1998» ser på forsvarets bruk av film som kommunikasjonsmiddel. Oppgaven undersøker et utvalg filmer produsert av Forsvaret om internasjonale operasjoner i Midtøsten fra 1956 til 1998: UNEF på Gaza, Suez og Sinai (1956-1967) og UNIFIL i Libanon (1978-1998). Hva ville Forsvaret med sine informasjonsfilmer, og i hvilken grad kommer dette til uttrykk i filmenes form, virkemidler og budskap?

Julianne Rustad analyserer også film i sin oppgave «Representasjonens grenser». Hvordan skal man fremstille en så ekstrem historisk hendelse som Holocaust, spør Rustad. Oppgaven ser på hvordan grenseproblematikken utspilte seg i mottakelsen av og diskusjonene rundt tre kommersielle filmer om Holocaust fra 90-tallet og fremover. Fra Speilbergs *Schindlers liste* (1993), via Benignis *Livet er herlig* (1997), til Tarantinos *Inglourious Bastards* (2009), har Rustad sett på hvordan disse grensene på ulike måter har blitt utfordret og brutt på filmfeltet.

Ønsker du å dykke dypere ned i en eller flere av masteroppgavene, se duo.uio.no.

Noter

- 1 Manikeisme: en dualistisk religion med gnostiske trekk, grunnlagt av Mani (ca. 216–276). Religionens utbredelse strakk seg fra Quanzhou i Kina og til Nord-Afrika. Manikeismen var en skriftreligion med syv bøker, og det var fra tidlig av en del manikeismens selvforståelse at den fullendet buddhismen, zoroastrismen og kristendommen og deler av jødedommen.
- 2 Geoffrey of Monmouth var geistlig og var en betydelig historieskriver i sin tid. Han var særlig kjent for *Historia Regum Britanniae* (History of the Kings of Britain) og fortellinger om Kong Arthur.

vellum
tidsskrift om vikingtid
og middelalder trenger ditt bidrag!

Forfatterinstruks:
Tekster sendes til oss på vellum-tidsskrift@hf.uio.no og kan skrives på et skandinavisk språk eller engelsk. Maks. lengde er ca. 8 sider á 2300 tegn uten mellomrom. Pass på å ha med referanser og litteraturliste. Du kan velge det referansesystemet du foretrekker, så lenge du er konsekvent i bruken.
Send gjerne også noen ord om deg selv (Navn, fagtilknytting, interesser).

På Tema

Lene Melheim: Fantes det virkelig en bronsealder i Norge? Periferiens rolle revurdert

Erik Tobias Taube: Lystspill og nød-mynt – «Greshams lov» i Aristofanes' Froskene

Hans Hindrum: The Ostrogoths in Italy and their coinage

Kjetil Henriksen og Sindre Weber: En bunt reddiker og andre historier om edelt metall

Bjørn Sverre Hol Haugen: Draktmetall

Elise Halsne: Sølv - et magisk metall?

Martin Berge: Det afrikanske blodmetallet

Finn Olstad: Jernvilje. Norsk jern- og metallarbeiderforbund fra menighet til makt.

Morten Haave: Dødbringende metall og brukne gevær – Antimilitarisme i en strøm av bly

Morten Nordhagen Ottosen: Jernkansleren og jernkongedømmet

Christopher Thompson: Embracing the Extreme: Norwegian Black Metal and the Use of History

Lene Melheim

Postdoktor i arkeologi, Göteborgs universitet

Fantes det virkelig en bronsealder i Norge? Periferiens rolle revurdert

Metallet framstilles som navet alt sentrerte rundt i bronsealderen, og bronsen som råstoffet som fikk verden til å rotere. På grunn av den beskjedne mengden metallfunn, regnes Norge ofte som et utkantstrøk i bronsealdersammenheng. Dette er et paradoks siden landet har rike naturlige forekomster av det ettertraktede metallet i form av kobbermalmer, men også gull. I denne artikkelen imøtegås påstanden om at alt metall ble importert til Skandinavia, gjennom en kritisk drøfting av diskursen om kobbergruvedriftens begynnelse.

Bronsealderen i Norden dateres til 1700-500 fvt. Men allerede på slutten av det tredje årtusen fvt. behersket man kunsten å hamre og støpe metaller. Teknologisk sett representerte metallet noe nytt og revolusjonerende på flere nivåer: en ny type håndverk, en ny materialitet og en mulighet til å lage hittil ikke-eksisterende former, som igjen avstedkom nye redskaps- og våpenteknologier. Et nærliggende eksempel er sverdet, en formmessig nyvinning som avfødte en ny kampteologi. Det er blitt hevdet at metallurgien trigget framveksten av den kapitalistiske, globaliserte verden vi lever i i dag. Likevel har de færreste et forhold til bronsealderen. I beste fall blir den oppfattet som en fjern og flytende arkeologisk periode, i vakuumet mellom steinalderens slutt og jernalderens begynnelse.

Selv om Norge er rikt på metaller i form av naturlige kobber-, gull- og sølvforekomster, er få metallgjenstander bevart fra bronsealderen: rundt regnet 800 funn skal fordeles på 1200 år. Ettersom metall er selve navet i de arkeologiske narrativene om bronsealderen, har den beskjedne mengden metallfunn hatt en uproporsjonal betydning for bildet som er skapt av perioden i Norge. Når man trekker slutninger fra funn til fortid, må flere faktorer knyttet til materialets representativitet tas hensyn til. I hvilken grad gir de arkeologiske funnene et dekkende bilde av den forhistoriske virkeligheten de representerer? Hvor mye metall ble lagt ned i jorden og dermed spart for ettertiden, og hvor mye ble omsmeltet, forvitret eller fortsatte å sirkulere i århundrer? Hvordan har historiske og moderne

konjunkturer og praksiser spilt inn på mengden metall som er gjenfunnet i Norge? Denne artikkelen skal ikke besvare disse spørsmålene direkte, men først og fremst handle om kunnskapsproduksjon: den arkeologiske diskursen om bronsealderen i Norden og den historiske debatten om gruvedriftens alder.

Bronsealderparadokset

Siden midten av det 19. århundre har det foregått en diskusjon, om hvorvidt man overhodet kan regne med en bronsealder i Norge. For den uinnvidde kan dette kanskje virke rart – er ikke bronsealderen bare en tidsperiode; en del av det kronologiske rammeverket arkeologer bruker for å ordne sine funn – slik middelalder og nytid er det for historikerne? Kjernen i diskusjonen er den statusgenererende bronzen: redskaper, smykker, våpen og kultobjekter framstilt av en legering av kobber og tinn. Fordi tinn og kobber sjelden opptrer sammen i naturen, har bronzen blitt sett på som selve drivkraften for reiser, handel og internasjonale nettverk. Den innflytelsesrike og marxistisk orienterte arkeologen Gordon Childe hevdet på 1930-tallet at bronsehåndverket var den første formen for yrkesspesialisering, en kime til arbeidsdeling og markedsøkonomi.¹ Siden 1970-tallet har gave- og varebytte vært et helt sentralt tema i bronsealderforskningen. Dette har nedfelt seg i teorier der smarte entreprenører og havesyke høvdinge kontrollerer metallproduksjon og handel. Konkurransen mellom eliter framholdes som et underliggende premiss for langdistansehandel og en stadig aksellererende utveksling av eksotiske prestisjevarer og metall.² Med andre ord har man vektlagt de sosiale ringvirkningene av den nye teknologien. Også i Norden, og særlig i Sør-Skandinavia, er det spor etter et demonstrativt forbruk av metaller. Det har blitt foreslått at ofring av bronse og gull i våtmark var en måte å motvirke inflasjon på. Samtidig er skikken med å kaste verdier ut i myrer eller innsjøer en rituell praksis med røtter tilbake til yngre steinalder. Kanskje er nettopp denne økonomisk-rituelle gråsonen typisk for bronsealderen. Håndteringen av verdier kan synes å være økonomisk motivert, men samtidig ha en ritualisert form.

Mens mengder av bronsealdermetall er gjenfunnet i våre naboland Danmark og Sverige, er altså funnene fra dagens Norge forsvinnende få. På dette grunnlaget fastslo Anton Wilhelm Brøgger at man

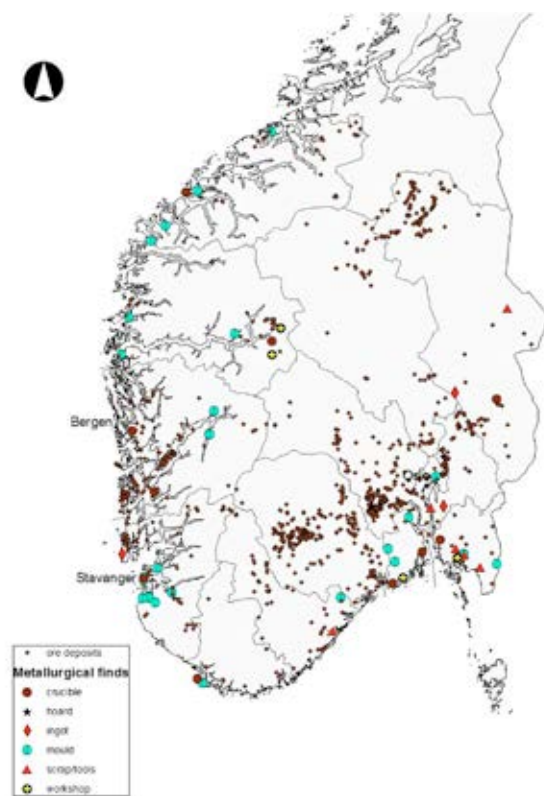
her i landet fortsatte å leve på steinaldervis helt fram til jernalderen.³ Metallet var et overskuddsfenomen, mente han, som aldri fikk noen betydning verken praktisk eller sosialt. De viktigste redskapene var fortsatt av flint, og slik levde steinaldertechnologien og dermed steinalderen videre. Brøggers samtidige, Haakon Shetelig, mente derimot at sporene etter andre kulturelle praksiser tilsa at også Norge hadde hatt en bronsealder.⁴ For å forstå denne problemstillingen, må vi tilbake til dansken Christian Jürgensen Thomsen, som med sitt treperiodesystem brakte arkeologien inn i moderniteten. Thomsen delte forhistorien inn i en steinalder, en bronsealder og en jernalder ut fra råstoffet i vanlige redskaper: de skjærende eggene.⁵ For Brøgger var metallens praktiske nytteverdi en forutsetning for å kunne snakke om en bronsealder. Shetelig hevdet at metallkulturen i tillegg hadde en åndelig dimensjon, som han så spor etter i Norge. Han har siden fått følge av en rekke arkeologer, som har hevdet at et sosialt og rituelt rammeverk, og ikke bronzen alene, skapte bronsealderen.⁶

Til tross for ulike syn på metallens herkomst, om all bronse ble importert eller om metall også kan ha blitt produsert fra lokale kobbermalmer, er det i dag konsensus om at mesteparten av dagens Norge var en integrert del av bronsealder-Europa.⁷ De klare likhetstrekkene i materiell kultur i hele Nord-Europa har vært avgjørende for etableringen av dette synet, men også erkjennelsen av at bronsestøping var langt mer utbredt i fjellandet Norge enn de skarve metallfunnene skulle tilsi (Figur 1). Metallhåndverket ser ut til å ha preget dagligliv og mentalitet også i utkanten av de europeiske nettverkene. Eksempelvis tyder gravfunn fra Sør-Norge på at omdanning av råmetall, barrer og metallskrot fungerte som en modell for filosofering omkring og anskueliggjøring av livsprosesser.⁸ De teknologiske prosessene formet med andre ord folks måte å tenke om livet på. Bronsealderen er derfor, som moderniteten, mye mer enn et tidsavsnitt. Den representerer en samfunnsform, en økonomisk form, en religiøs og ideologisk overbygging og en egen mentalitet.

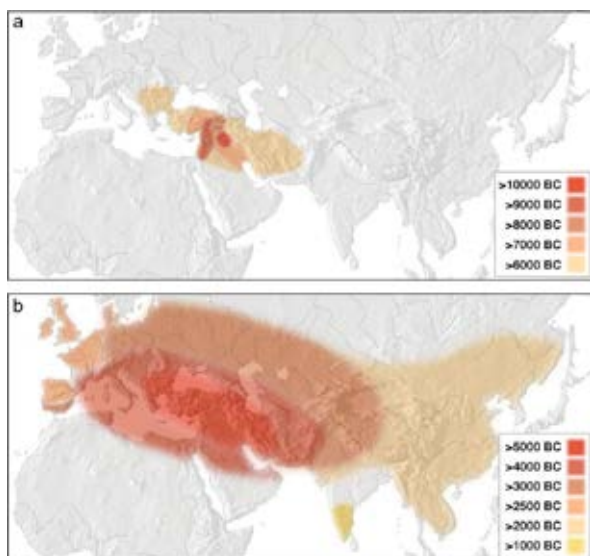
Bronsen som idé – hvor kom den fra?

Kobbermetallurgien hadde sin spede begynnelse flere tusen år før den nordiske bronsealderen (Figur 2). I Vest-Asia er bruk av kobber, som fargepigment eller enkle perler, dokumentert allerede 10 000-8000

Figur 1: Utbredelseskart støpefunn og kobbermalmer (Etter Melheim 2012).

Figur 2: Kobbermetallurgiens spredning (Etter Roberts et al. 2009).

ftv.⁹ Mens de aller eldste kobbergjenstandene ble framstilt mekanisk ved hamring, stammer de hittil eldste spor etter smelting av kobber fra det 7.-6. årtusen fvt. Smelting er en forutsetning for utvinning av kobbermalm og representerer et nødvendig trinn i utviklingen av støpe- og legeringsteknologier. Man har derfor skissert en utvikling fra bruk av naturlige forekomster av metallisk, eller gedigent, kobber via relativt lettutnyttede oksid- og karbonatmalmer som malakitt og asuritt til mer kompliserte sulfidmalmer som kobberkis. Et annet generelt utviklingstrekk er overgangen fra småskalaproduksjon til storproduksjon.¹⁰ Likevel finnes det mange unntak, som viser at den teknologiske utviklingen ikke har vært énlignet, men at man har utnyttet de tilgjengelige ressursene i et område på en opportunistisk måte. I europeisk sammenheng stammer de eldste sporene etter kobbermetallurgi fra Balkan, og dateres til det 5. årtusen fvt.¹¹ Oppsiktsvekkende tidlige spor etter sulfidmalmsmelting nordøst på Balkan, er et korrektiv til den evolusjonistiske oppfatningen om at utnyttelse av slike malmer tilhører et langt framskredent stadium. Noe yngre er tilsvarende spor i Østerrike, fra begynnelsen av det 4. årtusen fvt. Teknologien som muliggjorde utnyttelse av sulfidmalmer er relevant for spredningen av metallurgien til Den skandinaviske halvøya, ettersom særlig slike malmer er tallrike her.

Enkle smykker sirkulerte tidlig blant jeger-sankere i østersjøområdet, faktisk allerede i siste del av eldre steinalder, omkring 4000 fvt. I første del av yngre steinalder opptrer også økser av kobber, trolig fra sørøst- eller sentraleuropeiske kilder.¹² Like tidlige kobberfunn i nord, knyttes gjerne til en østlig eller russisk metallurgisk tradisjon, som man har kommet i kontakt med via grupper i Karelen eller Ural.¹³ I Nord-Skandinavia er det også spor etter eksperimentering med metallurgi. For eksempel kan en kobberdolk fra en boplass innerst i Varangerfjorden i Finnmark, ses i lys av møtet mellom en østlig metallurgisk tradisjon og den lokale skiferteknologien.¹⁴ Dette er et eksempel på såkalt skeuomorfisme: at en kjent teknologi brukes som metafor i en ny teknologi.¹⁵ Den såkalte Karlebotn-dolken ble først antatt å være ca. 4000 år gammel. En omdatering av dolken åpner for at metallteknologi ble praktisert i Nord-Norge allerede 3000 fvt.¹⁶

Det skulle likevel gå mer enn tusen år før metallet fikk noen egentlig sosial eller økonomisk betydning.¹⁷ Det

er først i den avsluttende fasen av yngre steinalder at man virkelig ser virkningene av den sentrifugalkraft som ser ut til å ligge latent i metallet som et sosialt medium – at det bidrar til å forsterke sosial ulikhet. Dette sammenfaller med skiftet fra ulegert kobber til kobberlegeringer som bronse. Fra dette tidspunktet er det også tegn på at metallurgien for alvor slo rot i Skandinavia, og at man etablerte lokale håndverkstradisjoner. Flere skandinaviske arkeologer har derfor tatt til orde for at bronsealderen, i tråd med Thomsens kriterium om skjærende egger, bør flyttes tilbake til i hvert fall 2000 fvt., til siste del av den arkeologiske perioden som kalles seinneolitikum.¹⁸ En tredobling av antall funn i disse siste århundrene før bronsealderens egentlige begynnelse, viser at det var stadig mer metall i sirkulasjon, at metallet fikk en større praktisk betydning, samtidig som det ble en stadig viktigere del av det sosiale spillet. Dette ser ut til å ha sammenfalt med at samfunnene ble mer hierarkiske og at enkeltindivider nå kunne eie metall og få det med seg i graven. Fra omkring 1600 fvt. øker sporene etter lokalproduksjon i omfang og det oppstår en autonom nordisk metallhåndverkstradisjon med helt egne design.

Bakgrunnen for metallens sentrale betydning i bronsealderen, ligger trolig i de sosiale prosesser og den teknologiske utvikling som foregikk på slutten av yngre steinalder, i midten av det tredje årtusen fvt. Sentralt i dette er en arkeologisk kultur som kalles Klokkebegerkulturen, etter en diagnostisk type klokkeformet keramikk. Childe knyttet spredningen av kobbermetallurgien nettopp til denne kulturen.¹⁹ Klokkebegergruppene ser ut til å ha spesialisert seg på sulfidmalmer, som er teknologisk mer utfordrende å benytte enn såkalte karbonat- og oksidmalmer. Den vide, men geografisk spredte distribusjonen av klokkebegerfunn over hele Europa, er blitt sett som en indikasjon på at disse gruppene har vært svært mobile. Ved hjelp av nye analysemetoder har man kunnet vise at mobilitetsraten faktisk har vært høy i Klokkebeger-Europa.²⁰ Klokkebegerassosierte funn i Skandinavia fra midten av det tredje årtusen fvt. kan indikere at heller ikke Norden var uberørt av folkevandringene. Det er i dag vanlig å se Klokkebegerkulturen som en direkte katalysator for opptaket av metallurgi, men også spesialisert flinthåndverk og nye keramikkteknologier.²¹

Antropologiske studier har vist at smeder i førmoderne

samfunn sjelden er heltidsspesialister, men at både gruvedrift og metallhåndverk ofte er sesongarbeid.²² Metallhåndverk er imidlertid en relativt avansert teknologi med en lang innlæringsfase, som har krevd kyndig veiledning av en ekspert gjennom et visst tidsrom og som – når det var etablert – måtte opprettholdes av et håndverkerfellesskap (Figur 3). Childes teori om omreisende smeder understøttes blant annet av nye funn fra Storbritannia og Irland. Særlig har funnet av en mann som ble gravlagt nær Stonehenge i Wessex omkring 2400 fvt., gjort arkeologisk inntrykk. Mannen går under navnet *the Amesbury Archer* fordi han var utstyrt med 16 flintpiler av en type som knyttes til Klokkebegerkulturen.²³ Med tre kobberdolker, gullornamenter og fem klokkebegre, er graven den rikeste i regionen og representerer ikke bare noen av de aller eldste metallfunnene, men også det eldste metallhåndverket: et steinredskap brukt til hamring av metall. Isotopanalyser viser at mannen trolig har kommet fra Alpene til Wessex, hvor han så har bosatt seg. De implikasjonene som synes å ligge i dette funnet passer godt med den generelle oppfatningen om at kobbermetallurgien etablerte seg raskt på De britiske øyer og i Irland i midten av det tredje årtusen fvt.²⁴ Ikke minst har oppdagelsen av en kobbergrove i Killarney i Irland, som ble opprettet på samme tid som bueskytteren fra Amesbury levde og virket i England, bidratt til dette inntrykket. På en leirplass assosiert med graven er det nemlig funnet karakteristisk klokkebegerkeramikk. Det ser ut til at denne graven i en tidlig fase kan ha forsynt størsteparten av Irland og deler av England med råmateriale for kobberøkser, og teknologien for å utnytte sulfidmalmen antas å komme fra klokkebegerregionen på den andre siden av Kanalen.²⁵

Importdogmet

Danmark har ingen naturlige malmforekomster, men er likevel blant de rikeste i Europa på metall fra bronsealderen. Naturen har skjenket andre forutsetninger for rikdom og kjøpekraft: gode jordbruksforhold, en strategisk beliggenhet og nærhet til storproduserende kobbergrover på kontinentet. Ikke minst hadde de danske høvdingene god tilgang til rav, som i bronsealderen kan ha vært like verdifullt som gull.²⁶ Lengre nord – på Den skandinaviske halvøya – er det ettertraktede kobberet derimot som nevnt rikelig til stede i form av kobbermalmer. Men

Figur 3: Anakronistisk framstilling av en ensom bronsealdermed i arbeid. Gjenstandene foran i bildet er fra ulike deler av bronsealderen, og framstillingen er dermed heller ikke på denne måten helt realistisk (Etter Prescott 1989)

allerede i 1885 hadde svensken Oscar Montelius, en sentral skikkelse i nordisk arkeologi, slått fast at alt kobber ble importert til Skandinavia i bronsealderen. Han brukte metallhandelen for å forklare de omfattende sporene etter kulturkontakt mellom Skandinavia og kontinentet.²⁷ Montelius sto for en vesentlig modernisering av arkeologien gjennom videreutviklingen av treperiodesystemet og ambisjonen om å utvikle arkeologien til en objektiv vitenskap fri for myter og spekulasjon. Basert på en evolusjonistisk tilnærming til materiell kultur der gjenstandsformer ble ansett å utvikle seg gradvis fra det enkle til det mer kompliserte, delte han den skandinaviske bronsealderen inn i seks deler, som han plasserte tidsmessig ved hjelp av krysskoblinger med søreuropeiske funn. Sagt på en annen måte: Forbindelser mellom ulike deler av Europa var sentralt i etableringen av bronsealderen som et analytisk objekt. Samtidig var Montelius' arbeider preget et et kulturkonservativt syn på innovasjon.

De store oppfinnelsene ble gjort av sivilisasjonene i sør, for seinere å spre seg gjennom kulturmøter og folkevandringer, til andre deler av Europa.

Typologiene og det kronologiske systemet som Montelius utviklet står ved lag den dag i dag, og til tross for kritikk av synet på utvikling, er han fortsatt en autoritet i skandinavisk bronsealderarkeologi. Det er kanskje derfor hans påstand om kobberimport i liten grad har blitt utfordret. Når man leser Montelius sitt *ressonnement* omkring kobberimport, er det interessant å legge merke til at han er godt informert om de nordiske malmforekomstene. Han vurderer heller ikke det skandinaviske metallhåndverket som på noen måte underlegent det sentraleuropeiske.²⁸ Det er mangelen på tinn på Den skandinaviske halvøya og ravhandelen mellom Skandinavia og Europa han legger vekt på når han resonnerer seg fram til følgende: «[...] att hvarje stycke brons, som användes i Norden, måste vara ditfört från främmande land, emedan tenn ej finnes här och våra koppargruvor då ännu lågo okända.»²⁹ På grunn av Montelius' utviklingssyn og en tenkt spredning av innovasjoner fra sør mot nord, fikk importdogmet særlige konsekvenser for bronsefattige deler av Skandinavia. Det er påfallende hvordan Shetelig også i dette spørsmålet la seg tett opptil en felleseuropeisk narrativ, mens Brøgger tviholdt på den norske egenartarten (Figur 4). Det er som å høre et ekko av Montelius når Shetelig hevder at: «Det var ogsaa handelsforbindelser sydover som i det hele bragte bronzen til Norden i oldtiden; norske og svenske kobbermalmer er først blit utnyttet langt, langt senere i fuldt historisk tid, og tin findes i det hele ikke i Skandinavien.»³⁰

Listen over arkeologer som har reproduisert Montelius' påstand om kobberimport er lang.³¹ Teorien om at bronzen kom ferdig levert til Skandinavia fra sentraleuropeiske storprodusenter eller enda fjernere strøk, har passet godt inn i bildet man har tegnet av perioden. Men etter at den svenske arkeologen Gunborg Janzon på slutten av 1980-tallet lanserte en teori om malmprospektering og mulig forsøksdrift på kobber på Den skandinaviske halvøya i yngre steinalder³², har flere skandinaviske forskere diskutert muligheten for lokalproduksjon i Sverige eller Norge.³³ Man har lagt vekt på naturlige og teknologiske forutsetninger så vel som arkeologiske funn som kan knyttes til metallurgi og gruvedrift. Likevel kan teorier om metallproduksjon i den

Figur 4: Importdogmet: Oscar Montelius, Haakon Shetelig og Anton Wilhelm Brøgger (Etter Melheim 2012).

nordiske sfæren møtes med utsagn som: «[...] has given rise to the inherently improbable theory that the earliest copper of northern Europe was smelted at quite literally the edge of the known world.»³⁴ Fortsatt framstilles gruppene i nord overveiende som passive mottagere av bronse fra sentra i sør.

Hvis man ser udogmatisk på de naturlige og teknologiske forutsetningene for kobberproduksjon, virker kobbergruvedrift i dag som et minst like sannsynlig scenario.³⁵ Også arkeologiske data kan understøtte teorien om en lokal metallindustri i Norge. Eksempelvis er det funnet steinkøller av en type som ellers i Europa knyttes til den eldste kobbergruvedriften. En annen indikasjon er nærheten mellom stein- og mineralforekomster som ble brutt i steinalderen og lett utnyttbare metallforekomster.³⁶ Støpeverksteder, steinbrudd og steinkøller viser at teknologien som skulle til for å utnytte kobbermalmene: steinbrytnings- og pyroteknologi, var etablert før 2000 fvt. Ikke minst legger man i dag vekt på forbindelser med Klokkebegerkulturen. Dersom prospektører på jakt etter kobber og andre metaller kom til Den skandinaviske halvøya, er det sannsynlig at de i møte med lokalbefolkningen vil ha byttet bort metaller og etter hvert kanskje lært fra seg håndverket. Spor etter slike malmletere er muligens funnet på kystlokaliteten Slettabø i Rogaland og i Skriverhelleren i høyfjellet i Årdal i Sogn og Fjordane. På Slettabø, som ligger i et kyststrøk som nærmest er

å betrakte som en allfarvei i denne fasen, er det funnet et importert klokkebeget og karakteristiske pilspisser av samme type som bueskytteren i Amesbury fikk med seg i graven.³⁷ Fra Rogaland stammer flere tidlige metallfunn. Eksempelvis en gullring fra Braut, som muligens hører hjemme i Klokkebegerkulturen (Figur 5).³⁸ Sporene etter metallurgi i den mer perifert beliggende Skriverhelleren, i et dalføre nesten 800 meter over havet, opptrer sammen med beinsmykker som kan knyttes til Klokkebegergrupper i Øst-Europa og Storbritannia, og flintartefakter som trolig er laget av flintsmeder fra Jylland.³⁹ Det virker sannsynlig at de metallurgikyndige folkene som har hatt tilhold her i tidsrommet 2400-1600 fvt., også vil ha kjent til de rike kobbermalmene i dette området.⁴⁰

Inntil nylig har det vært liten arkeologisk virksomhet i gamle kobbergruver i Norge, og de fleste teoriene som har vært lansert om gruvedriftens alder, har derfor hatt historiske kilder som sitt utgangspunkt. I Storbritannia og Irland førte funn av steinkøller og gamle skjerp av gruvearbeidere på 1700-1800-tallet tidlig til debatt om gruvedriftens alder.⁴¹ Først ved bruk av radiokarbondateringer på 1980-tallet ble det fastslått at mange av disse gruvene tilhørte bronsealderen. Tidligere hadde man attribuert dem til danske vikinger, romerske okkupanter eller, da Thomsens treperiodesystem ble kjent, til steinalderfolk. At det ikke er rapportert om slike funn fra norske gruver, trenger ikke bety at de ikke

har vært der, men kan skyldes forhold rundt den historiske gruvedriften her til lands som har hindret informasjonsflyt: at den begynte langt tidligere enn i Storbritannia, at de fleste gruvearbeiderne var gjestearbeidere og at lojaliteten mot embetsmenn og danskekonge vel ikke var særlig stor. Fortsatt står den historiske oppfatningen om at kobbergruvedriften i Norden begynte i middelalderen, og i Norge først henimot slutten av denne perioden, sterkt.

Den nordiske diskursen om kobber

Selv om det var basert på en slutning *ex silentio* – fra funnmaterialets taushet – ble Montelius' utsagn om kobberimport som vi har sett raskt en del av normalkunnskapen om bronsealderen. Trolig var dette mye på grunn av Montelius' autoritative posisjon i arkeologien og hans dengang uangripelige metode: å utlede objektive slutninger direkte fra det arkeologiske materialet. Seinere er denne metoden karakterisert som naiv induksjonisme.⁴² Formålet med å utvikle harde metoder var å avmystifisere arkeologien, å bevege seg fra spekulasjon til sikre slutninger.⁴³ Når det gjelder spørsmålet om kobbergruvedrift, er det sannsynlig at Montelius ønsket å distansere seg fra gamle myter om svenske bergverk og at han forholdt seg til en eldre, kritisk diskurs om gruvedriftens alder. Under gruvedriftens storhetstid på 1600- og 1700-tallet var det et utbredt syn at den nordiske kobbergruvedriften minst gikk tilbake til tiden omkring vår tidsregnings begynnelse eller endog tilbake til Syndefloden. Men disse spekulasjonene hadde blitt ettertrykkelig tilbakevist av historikeren Jacob Langebek, som i sin søken etter sikre svar om gruvedriftens alder systematisk avviste alle teorier om drift før 1500-tallet. Blant annet hadde bergverkskyndige hevdet at enkelte svenske gruver, på grunn av sjaktenes dybde og størrelsen på tipphaugene, måtte stamme fra bronsealderen.⁴⁴

Det finnes enkelte kilder som omtaler gamle gruver i Norge. Ett eksempel er Moisesberg i Fyredsøl i Telemark, hvor de iøynefallende forekomstene av grønn malakitt og blå kupritt antas å ha vært kjent av de aller første menneskene som kom til området.⁴⁵ Gruven er omtalt som gammel omkring 1540, og på 1700-tallet spekuleres det i om den kan stamme fra tiden før Svartedauden: «Om dette værk fortælles adskillige Historier. Nogle sige, at det ikke har været i Brug siden den sorte Død; Andre holder

for at det ikke er saa længe siden.»⁴⁶ En lignende 1700-tallshistorie stammer fra Ølve i Kvinnherad i Hordaland, som regnes som upålitelig på grunn av de fysiske sporene i form av slagghauger og smeltehytter som beskrives.⁴⁷ Likevel kan det ikke helt utelukkes at observasjonene har rot i eldre folkløse om et eldre verk på stedet: «I forðum Tider (efter nogles Formening for 500 Aar siden) har der i Egnen været et meget stort Kaaber-Verk [...] og efter gamle Mænds utsagde Tanker formodes at være bleven ødelagt ved den sorte Død.»⁴⁸ Disse utsagnene kan på ingen måte brukes til å datere gruvedriftens begynnelse i Norge og har dermed ingen umiddelbar relevans for den arkeologiske problemstillingen. Likevel illustrerer de hvordan diskursen om gruvedriftens alder artet seg på 1700-tallet og hvordan kunnskapen om relativt nylig nedlagte gruver var tapt i historiens mørke og isteden tok form av spekulasjon.⁴⁹

Den mest kontroversielle, og i et arkeologisk perspektiv mest interessante, kilden er *Historia Norvegiae* beretning om store sølvforekomster nær Oslo, som skal ha blitt oversvømmet og dermed utilgjengelige. Historikeren Halvdan Koht avviste allerede på 1920-tallet at det kunne dreie seg om tidlig gruvedrift i Akersberget under Gamle Aker kirke.⁵⁰ Dette er fulgt opp av andre historikere, blant annet Ole Georg Moseng i en artikkel fra 1993, hvor kildekritikken antar en nesten absurd karakter i det en referanse til gruvedrift på Akersberget i 1528 betviles, fordi det ikke finnes sikre bevis for gruvedrift før i 1579.⁵¹ Arkeologiske undersøkelser tidlig på 1990-tallet har bekreftet at det var stordrift i Akersberget seinest på tidlig 1500-tall. Skepsisen til middelalderdrift i Akersberget spesielt og tidlig gruvedrift i Norge generelt, ser ut til å henge sammen med at det er gruvedrift i sin etterreformatoriske, institusjonaliserte form som har interessert mange historikere.⁵² Bergverkshistoriker Bjørn Ivar Berg har hevdet at dersom man isteden legger høymiddelalderens driftsformer til grunn, virker middelalderdrift i Akersberget sannsynlig. I det minste må vi tro *Historia Norvegiae* på at man mot slutten av 1100-tallet kjente til noen sølvforekomster nær Oslo.

De eldste kildene til gruvedrift som det festes lit til, er fra 1400-tallet: Dronning Margrethes brev⁵³ til Erik av Pommern i 1405, som instruerer ham om å ikke utstede gruveprivilegier, men hegne om

Figur 5: Gullring fra Braut, Rogaland (Foto: Arkeologisk museum, Stavanger).

Kronens rettigheter, og særlig et slikt privilegiebrev som faktisk ble utstedt i 1490. Dette er det første offisielle dokumentet der en spesifikk gruve nevnes, men det viser samtidig at gruvedrift foregikk flere steder på dette tidspunktet.⁵⁴ Andre og mer omstridte kilder synliggjør et forhold som kanskje nettopp kan forklare hvorfor arkivene er så tause. Det framgår at kongemakten allerede på 1300-tallet konkurrerte med lokale entreprenører om rettigheter til malmforekomster. I et dokument fra 1342 nevnes, i forbindelse med en grensetvist i Gudbrandsdalen, en grensestein på «kobberberget».⁵⁵ Termen berg brukes i seinere privilegiebrev om nettopp gruve, og det virker sannsynlig at det her dreier seg om en kobbergruve drevet av bønder i området, som Sira Jon, biskopens mann og eier av en av gårdene, forsøkte å appropriere.⁵⁶ Flere yngre beretninger om voldelige konflikter mellom lokale bønder og kongemakt, og mellom lokale bønder og gruvearbeidere, viser at funn av malm ikke nødvendigvis var noe man meldte fra om til øvrigheten.⁵⁷ Et annet eksempel er Kopperåa i Meråker. Navnet har vært ansett som nytt, fordi gruvedrift først er omtalt i området på 1700-tallet. Nylig er det imidlertid påvist en smelteplass fra 1300-tallet her.⁵⁸

I en forhistorikers lesning av de skriftlige kildene, kan det se ut til at norske malmforekomster var kjent, utnyttet og verdsatt i et uavgrenset tidsrom før kongemakten viste aktiv interesse for dem fra 1400-tallet. Ikke minst vitner stedsnavn som kombinerer kobber med naturnavnendelser som -vik, at slike forekomster tidlig har fungert som topografiske kjennetegn. Fortolkningen av slike stedsnavn har imidlertid vært uløselig knyttet til den historiske konsensusen om at gruvedriften i Norge var et seint fenomen, og man betvilte derfor lenge, som eksemplet Kopperåa viser, nær sagt enhver forbindelse med metallet kobber. Likevel fastslo Oluf Rygh, i 1900 nærmest motvillig at: «Der er ikke faa Stedsnavne, som i Lighed med dette ikke synes at kunne have andet end Metalnavnet Kobber til 1ste Led.»⁵⁹ Rygh var en ledende arkeolog, men først og fremst utdannet historiker, og trolig var han influert av det historiske dogmet om en sein gruve debut heller enn av Montelius' utsagn. Men han mente, som sin arkeologkollega, at slutninger kun kunne utledes fra det empirisk observerbare.⁶⁰ Som en kuriositet kan det nevnes at *Historia Norvegiæ* ble funnet i 1849 av Ryghs forgjenger Peter A. Munch. Rygh kan ha kjent dokumentet, men neppe referansen til sølvgruvedrift, som først ble etablert med Edvard Bulls historie om

Aker fra 1918.⁶¹ Dette betyr at den eneste skriftlige kilden som refererer direkte til gruvedrift i Norge før Svartedauden, var ukjent for Jacob Langebek og andre tidlige utforskere av nordisk og norsk gruvehistorie.

Svartedauden kan, som de danske vikingene i England, ha blitt brukt retorisk for å understreke at noe er virkelig gammelt eller storslått.⁶² Likevel representerer folkoren om gruvedrift før pesten en motvekt til historikernes kategoriske avvisning av førreformatorisk aktivitet. Også Svartedauden selv kan ha forhindret at kollektiv kunnskap om gruvedrift fant veien til de danske arkivene. I tillegg kommer det faktum at det skriftlige kildematerialet fra tidlig middelalder, for ikke å snakke om vikingtiden, er begrenset.⁶³ Det er derfor arkeologien som må løse spørsmålet om gruvedriftens begynnelse i Norge. Likevel er det åpenbart at den historiske diskursen har påvirket arkeologien i en slik grad, at førreformatorisk gruvedrift tidlig ble etablert som utenkelig. Montelius påstand ble derfor stående uimotsagt i 100 år. Dogmet har ikke bare stått i veien for alternative syn, men også medført at de deler av Skandinavia som er fattige på bronse, men naturlig rike på kobber, automatisk er blitt regnet som utkantstrøk eller periferier.

Avsluttende betraktninger

Spørsmålet om lokalproduksjon berører essensen i

diskusjonen om bronsealderen i Norge.

Inntil den første bronsealdergruven blir funnet, er kobberutvinning bare en plausibel teori. Likevel har utfordrerne av importdogmet bidratt til at man har fått et mer nyansert syn på bronsealdersamfunnene i Nord- og Mellom-Skandinavia. Man kan lure på om Norges status som utkantstrøk vil endres, dersom det i framtiden viser seg at kobbergruvedriften faktisk går tilbake til bronsealderen? Eller vil et slikt gjennombrudd nettopp understreke egenarten til annerledeslandet? Ut fra tanken om at teknologi er et gjennomgripende sosialt fenomen, virker det åpenbart at metallet uansett må ha påvirket menneskene på en dyptgripende måte og ikke, slik Brøgger hevdet, kun var en ferniss utenpå en vedvarende steinalderkultur. Metallgjenstander, metallhåndverk og kontakt med omverdenen preget livet også i den norske bronsealderen, men sporene etter det demonstrative forbruket vi kjenner fra Sør-Skandinavia mangler. På sett og vis maner dette til en fusjon av Brøgger og Sheteligs komplementære standpunkter: annerlederslandet i samspill med Europa.

Noter

- 1 Childe, *The Bronze Age*, 1930, s. 4-11, 44; Childe, *The Dawn*, s. 113-117.
- 2 For eksempel Kristiansen og Larsson, *The Rise*, s. 90-105.
- 3 Brøgger, *Det norske folk i oldtiden*, s. 102-107.
- 4 Shetelig, *Norges forhistorie*, s. 75-80.
- 5 Thomsen, *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed*.
- 6 For eksempel Møllerop, *Fra Rogalands eldre bronsealder*, s. 48; Hagen, *Norges oldtid*, s. 105; Bakka, *Arktisk og Nordisk*, s. 10; Johansen, *Metallfunnene i østnorsk bronsealder*, s. 93-93, 160-164.
- 7 For eksempel Johansen, *Bronse og makt*, s. 59; Prescott, «Symbolic Metallurgy», s. 214-215; Prescott, «Third millennium transformations».
- 8 Melheim, *Recycling Ideas*, s. 256-264.
- 9 Hauptmann, *The Archaeometallurgy of Copper*, s. 305-306; Roberts et al., «Development of metallurgy in Eurasia», s. 1013.
- 10 Liversage, *Interpreting Impurity Patterns*, 71-72, 85;
- 11 Vandkilde, *From Stone to Bronze*, s. 29; Krause, «The Cultural and Chronological Context».
- 12 Ottaway og Roberts, «The emergence of metallurgy»; Roberts et al., «Development of metallurgy in Eurasia», s. 1013.
- 13 Liversage, *Long Barrows and Settlements*, s. 99; Klassen, *Frühes Kupfer im Norden*, s. 98-105, 307-308.
- 14 Bakka, *Arktisk og Nordisk*, s. 10; Halén, *Sedentariness during the stone age of Northern Sweden*, s. 160-161; Huggert, «Early Copper Finds in Northern Fennoscandia»; Engedal, *The Bronze Age of Northwestern Scandinavia*, s. 233.
- 15 Schanche, «Nye funn fra yngre steinalder i Varanger».
- 16 Frieman, «Imitation, identity and communication».
- 17 Hood og Helama, «Karlebotnbakken reloaded».
- 18 Klassen, *Frühes Kupfer im Norden*, s. 307, 238, Vandkilde, *From Stone to Bronze*, s. 177.
- 19 For eksempel Jensen, *Bronzealder 2000-500 f. Kr.*
- 20 Childe, *The Bronze Age*; Childe, *The dawn of European civilization*.

- 20 For eksempel Grupe et al., «Mobility of Bell Beaker people»;
- 21 Evans et al., «Bronze Age childhood migration». For eksempel Vandkilde, *From Stone to Bronze*, s. 263-265, 296; Apel, *Daggers, Knowledge and Power*, s. 116-122, 336; O'Brien *Ross Island*, s. 563; Kristiansen og Larsson, *The Rise*, s. 140; Prieto-Martínez «Bell Beaker communities in Thy».
- 22 Herbert, *Red Gold of Africa*, s. 23; Rowlands, «The Archaeological Interpretation of Prehistoric Metalworking».
- 23 Barber, *Bronze and the Bronze Age*, s. 125-126; Fitzpatrick, *The Amesbury Archer and the Boscombe Bowmen*.
- 24 O'Brien, *Ross Island*, s. 563.
- 25 O'Brien, *Ross Island*, s. 550-551, 556, 560-569.
- 26 Kristiansen, *Interpreting Bronze Age trade and interaction*.
- 27 Montelius, *Vår forntid*, s. 89.
- 28 Montelius, *Om Lifvet i Sverige*, s. 33.
- 29 Montelius, *Om tidsbestämning*, s. 183.
- 30 Shetelig, *Norges Forhistorie*, s. 78.
- 31 For eksempel Johansen, *Metallfunnene i østnorsk bronsealder*, s. 133; Vandkilde, *From Stone to Bronze*, s. 306; Myhre og Øye, *Jorda blir levevei*, s. 74; Kristiansen og Larsson, *The Rise*, s. 54; Engedal, *The Bronze Age of Northwestern Scandinavia*, s. 232. For flere referanser, se Melheim, *Recycling Ideas*, s. 25.
- 32 Janzon, *Stenredskap med skafvränna*; Janzon, «Stridsyxekultur och metallurgisk know-how».
- 33 For eksempel Nordenborg Myhre, *Historier fra en annen virkelighet*, 62-66; Johansen, *Bronse og makt*, s. 26-27; Klassen *Frühes Kupfer im Norden*, s. 212-217; Melheim, «Kobberimport eller kobberproduksjon?»; Melheim, «Reconsidering a periphery», Prescott, «Copper production in Bronze Age Norway?», Ling et al., «Moving metals or indigenous mining». For flere referanser, se Melheim, *Recycling Ideas*, s. 266.
- 34 Livsage, *Long Barrows and Settlements*, s. 99.
- 35 Prescott, «Copper production in Bronze Age Norway?»
- 36 Melheim, «Kobberimport eller kobberproduksjon?»
- 37 Skjølsvold, *Slettaboboplassen*.
- 38 Melheim, *Recycling Ideas*, s. 60-64.
- 39 Prescott, *Skrivarhelleren*.
- 40 Prescott, «Copper production in Bronze Age Norway?» Melheim, «Towards a new understanding of Late Neolithic Norway».
- 41 O'Brien, *Mount Gabriel*, s. 3-9, Timberlake, «Early mining research in Britain», s. 21-24.
- 42 Olsen, *Fra ting til tekst*, s. 80
- 43 Svestad, *Oldsakenes orden*, s. 185-216, Trigger, *A history of archaeological thought*, s. 120-122.
- 44 Langebek, *Anledning til en Historie*, s. 41-42.
- 45 Berg, *Moisesberg i Fyresdal*, s. 47-49.
- 46 Mandt, *Historisk beskrivelse over Øvre Tellemarken*, s. 60.
- 47 Berg, *Kilder til den eldste bergverksdrift*, s. 12.
- 48 Blichfeld, *Kort Efterretning om Bergverket i Sundhordlehn*, s. 33-34.
- 49 For eksempel Pontoppidan, *Norges naturlige historie*, s. 331, 596-597.
- 50 Berg, *Akersberg – en kildeoversikt*, s. 8.
- 51 Moseng, «The Dragon in the Hole», s. 63-64, 68.
- 52 Berg, *Akersberg – en kildeoversikt*, s. 10, 31.
- 53 *Diplomatarium Norvegicum* 2001 XI, s. 110.
- 54 Berg og Nordrum, *Malmbergverk i Norge*, s. 7.
- 55 *Diplomatarium Norvegicum* 2001 XXI, s. 67.
- 56 Blom, «Jern og kobber i eldre skriftlige kilder».
- 57 For eksempel Langebek, *Anledning til en Historie*, s. 277, Mandt *Historisk beskrivelse over Øvre Tellemarken*.
- 58 Stenvik, «Kopperåa».
- 59 Rygh, *Norske Gaardnavne*, s. 80
- 60 Østmo og Hedeager (red.), *Norsk arkeologisk leksikon*, s. 318.
- 61 Berg, *Akersberg – en kildeoversikt*, s. 5-9; Moseng, «The Dragon in the Hole», s. 45.
- 62 Klonteig, *Folkeminne om Svartedauden*, s. 86-89.
- 63 Ekroll, *Ei anna historie*, s. 34.

Litteraturliste

Apel, Jan. *Daggers, Knowledge and Power. The Social Aspects of Flint-Dagger Technology in Scandinavia 2350-1500 cal BC*. Uppsala, 2001.

Bakka, Egil. *Arktisk og Nordisk i Bronsealderen i Nordskandinavia*. Trondheim, 1976.

Barber, Martyn. *Bronze and the Bronze Age. Metalwork and Society in Britain c. 2500-800 BC*. Tempus Publishing, 2003.

Berg, Bjørn Ivar. «Kilder til den eldste bergverksdrift i Norge.» I *Icke-järnmetaller. Malmfyndigheter och metallurgi*, red. H. Forshell. Jernkontoret, Stockholm, 1996.

Berg, Bjørn Ivar. *Akersberg – en kildeoversikt med kommentarer*. Norsk Bergverksmuseum, Kongsberg, 1998.

Berg, Bjørn Ivar. *Moisesberg i Fyresdal 1541-1549. Norsk Bergverksmuseums undersøkelser av et kobberbergverk i Telemark*. Novus forlag og Norsk Bergverksmuseum, Oslo, 2006.

Berg, Bjørn Ivar og Fred Steinar Nordrum. *Malmbergverk i Norge. Historikk og kulturminnevern*. Norsk Bergverksmuseum, Kongsberg, 1992.

Blichfeld, Henrich F. *Kort Efterretning om Bergverket i Sundhordlehn udi Bergens Stift i Norge, til Oplysning om Sandhed og Befordring af Rigets Nytte, samt for at forebygge saavel de nærværende som tilkommende Verkets Eieres Skade*. NTH-Trykk, Trondheim, 1970 [1771].

Blom, Grethe A. «Jern og kobber i eldre skriftlige kilder». I *Arkeo-metallurgi*, red. L.F. Stenvik. Universitetet i Trondheim, Trondheim.

Brøgger, Anton W. *Det norske folk i oldtiden*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo, 1925.

Childe, V. Gordon. *The Bronze Age*. Cambridge University Press, London, 1930.

Childe, V. Gordon. *The dawn of European civilization*. Routledge, London, 1939.

Diplomatarium Norvegicum. Dokumentasjonsprosjektet [online]. <http://www.dokpro.uio.no/>. Universitetene i Oslo, Bergen, Trondheim og Tromsø, 2001.

Ekroll, Øystein. *Ei anna historie. Norsk mellomalder i arkeologisk*

lys. Tapir akademisk forlag, Trondheim, 2006.

Engedal, Ørjan. *The Bronze Age of Northwestern Scandinavia*. University of Bergen, Bergen, 2010.

Evans, J.A., C.A. Chenery og A.P. Fitzpatrick. «Bronze Age childhood migration of individuals near Stonehenge, revealed by strontium and oxygen isotope tooth enamel analysis». I *Archaeometry* 48 (2), 2006.

Fitzpatrick, Andrew. *The Amesbury Archer and the Boscombe Bowmen. Bell Beaker burials at Boscombe Down, Amesbury, Wiltshire*. Wessex Archaeology, Salisbury, 2011.

Frieman, Catherine. «Imitation, identity and communication: The presence and problems of skeuomorphs in the Metal Ages». I *Lithic technology in metal using societies*, red. B.V. Eriksen. Aarhus University Press, Århus, 2010.

Glørstad, Håkon. «Historical ideal types and the transition to the Late Neolithic in South Norway». I *Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe*, red. C. Prescott og H. Glørstad. Oxbow Books, Oxford og Oakville, 2011.

Grupe, G., T.D. Price, P. Schröter, F. Söllner, C.M. Johnson og B.L. Beard. «Mobility of Bell Beaker people revealed by strontium isotope ratios of tooth and bone: a study of southern Bavarian skeletal remains». I *Applied Geochemistry* 12, 1997.

Hagen, Anders. *Norges oldtid*. Cappelen, Oslo, 1967.

Halén, Ove. *Sedentariness during the stone age of Northern Sweden in the light of the Alträsket site, c. 5000 B.C., and the comb ware site Lillberget, c. 3900 B.C. Source critical problems of representativity in archaeology*. Stockholm, 1994.

Hauptmann, Andreas. *The Archaeometallurgy of Copper. Evidence from Faynan, Jordan*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, Berlin/Heidelberg, 2007.

Herbert, Eugenia. *Red Gold of Africa. Copper in Precolonial History and Culture*. University of Wisconsin Press, Madison/Wisconsin, 1984.

Hood, Bryan og Samuli Helama. «Karlebotnbakken reloaded: shifting the chronological significance of an iconic Late Stone Age site in Varangerfjord, North Norway». I *Fennoscandia archaeologica* XXVII (2010), 2010.

Huggert, Anders. «Early Copper Finds in Northern Fennoscandia». I *Current Swedish Archaeology* 4 (1996), 1996.

Janzon, Gunborg. *Stenredskap med skafränna – indikation på tidig metallurgi?* Jernkontoret, Stockholm, 1984.

Janzon, Gunborg. «Stridsyxekultur och metallurgisk know-how». I *Stridsøksetid i Sydskandinavien*, red. C. Adamsen og K. Ebbesen. Forhistorisk arkæologisk institut, Københavns universitet, 1986.

Jensen, Jørgen. *Bronzealder 2000-500 f. Kr. Danmarks Oldtid 2*. Gyldendal, København, 2002.

Johansen, Øystein. *Metallfunnene i østnorsk bronsealder. Kulturtilknytning og forutsetninger for en marginaleksponjon*. Oldsakssamlingen, Oslo, 1981.

Johansen, Øystein K. *Bronse og makt. Bronzealderen i Norge*.

Andresen og Butenschøn, Oslo, 2000.

Klassen, Lutz. *Frühes Kupfer im Norden. Untersuchungen zu Chronologie, Herkunft und Bedeutung der Kupferfunde der Nordgruppe der Trichterbecherkultur*. Jysk Arkæologisk Selskab, Moesgård, 2000.

Klonteig, Olav. *Folkeminne om Svartedauden*. Norgesforlaget, Porsgrunn, 2007.

Krause, Rüdiger. «The Cultural and Chronological Context of the Development of Early Bronze Age Metallurgy in Central Europe». I *Metals and Society*, red. B.S. Ottaway and E.C. Wager. Archaeopress, Oxford, 2002.

Kristiansen, Kristian. «Interpreting Bronze Age trade and interaction» I *Mobile Technologies across Dynamic Landscapes: Perspectives from Mediterranean Prehistory*, red. E. Kiriatzi og C. Knappett. British School at Athens, London, in press.

Kristiansen, Kristian og Thomas B. Larsson. *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Langebek, Jacob. *Anledning til en Historie om de Norske Bergverkers Oprindelse og Fremvext*. København, 1758.

Ling, Johan, Eva Hjärthner-Holdar, Lena Grandin, Kjell Billström og Per-Olof Persson. «Moving metals or indigenous mining. Provenancing Scandinavian Bronze Age artefacts by lead isotopes and trace elements». I *Journal of Archaeological Science* 40. London, 2012.

Liversage, David. *Barkær. Long Barrows and Settlements*. Akademisk forlag, Universitetsforlaget, København, 1992.

Liversage, David. *Interpreting Impurity Patterns in Ancient Bronze: Denmark*. Det kongelige nordiske oldskriftselskab, København, 2000.

Mandt, Engelbret M.R. *Historisk beskrivelse over Øvre Tellemarken*, red. Olav Solberg. Lokalhistorisk forlag, Espå, 1989 [1777].

Melheim, Anne Lene. «Reconsidering a periphery: Scenarios of copper production in Southern Norway». I *Local Societies, Identities and Responses. The Bronze Age in Northern Europe*, red. N. Anfinsen og M. Wigglesworth. Equinox, London, 2012.

Melheim, Lene. «Kobberimport eller kobberproduksjon?» I *Det 10. nordiske bronsealdersymposium i Trondheim 5.-8. oktober 2006*, red. G. Grønnesby og M.M. Henriksen. Tapir akademisk forlag, Trondheim, 2009.

Melheim, Lene. «Towards a new understanding of Late Neolithic Norway – the role of metal and metalworking». I *Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe*, red. C. Prescott og H. Glørstad. Oxbow Books, Oxford and Oakville, 2011.

Melheim, Anne Lene. *Recycling Ideas. Bronze Age Metal Production in Southern Norway*. Universitetet i Oslo, Oslo, 2012.

Montelius, Oscar. *Om lifvet i Sverige under hednatiden*. Stockholm, 1878.

Montelius, Oscar. *Om tidsbestämning inom bronsåldern med särskildt afseende på Scandinavien*. Stockholm, 1885.

Montelius, Oscar. *Vår forntid. Sveriges historia 1*. Norstedt,

Stockholm, 1919.

Moseng, Ole Georg. »The Dragon in the Hole: The Myths about »Akersberg» and Medieval Mining in Norway.« *Collegium Medievale* 5 (1-2/1992), 1993.

Myhre, Bjørn og Ingvild Øye. *Jorda blir levevei. 4000 f.Kr.-1350 e.Kr. Norges landbrukshistorie 1*. Samlaget, Oslo, 2002.

Møllerop, Odmund. *Fra Rogalands eldre bronsealder*. Stavanger, 1963.

Nordenborg Myhre, Lise. *Historier fra en annen virkelighet. Fortellinger om bronsealderen ved Karmsundet*. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger, 1998.

O'Brien, William. *Mount Gabriel. Bronze Age Mining in Ireland*. Galway University Press, Galway, 1994.

O'Brien, William. *Ross Island. Mining, Metal and Society in Early Ireland*. Department of Archaeology, National University of Ireland, Galway, 2004.

Ottaway, Barbara og Benjamin W. Roberts. »The emergence of metallurgy in Europe. I *Prehistoric Europe. Theory and practice*, red. A. Jones. Blackwell, Oxford, 2008.

Pontoppidan, Erik. *Norges naturlige historie 1752-53. Bind I*. Roskilde og Bagger, København, 1977 [1752].

Prescott, Christopher. *Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarehelleren*. Historisk museum, Universitetet i Bergen, Bergen, 1991.

Prescott, Christopher. »Symbolic Metallurgy – Assessing Early Metallurgic Processes in a Periphery«. I *Form, Function and Context. Material Culture studies in Scandinavian archaeology*, red. D. Olsson og H. Vandkilde. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 2000.

Prescott, Christopher. »Skrivarhelleren – Årdal i ei brytingstid«. Årdal, 1989.

Prescott, Christopher. »Copper production in Bronze Age Norway?« I *Historien i forhistorien. Festschrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*, red. H. Glørstad, B. Skar og D. Skre. Oslo, 2006.

Prescott, Christopher. »Third millennium transformations in Norway: modeling an interpretative platform«. I *Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe*, red. C. Prescott og H. Glørstad. Oxbow Books, Oxford and Oakville, 2011.

Prieto-Martínez, M. Pilar. »Bell Beaker communities in Thy: The first Bronze Age Society in Denmark«. I *Norwegian Archaeological Review* 41 (2), 2008.

Roberts, Benjamin W., Christopher P. Thornton og Vincent C. Pigott. »Development of metallurgy in Eurasia«. I *Antiquity* 83, 2009.

Rowlands, Michael. »The Archaeological Interpretation of Prehistoric Metalworking.« I *World Archaeology* 3 (2), 1971.

Rygh, Oluf. *Norske Gaardnavne* [online]. http://www.dokpro.uio.no/rygh_ng/rygh_felt.html, Dokumentasjonsprosjektet, Oslo, 1999 [1897-1936].

Schanche, Kjersti. »Nye funn fra yngre steinalder i Varanger«. I

Viking LII, 1989.

Shetelig, Haakon. *Norges Forhistorie. Problemer og resultater i norsk arkæologi*. H. Aschehoug og co, Oslo, 1925.

Skjølsvold, Arne. *Slettabøoplussen. Et bidrag til diskusjonen om forholdet mellom fangst- og bondesamfunnet i yngre steinalder og bronsealder*. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger, 1977.

Stenvik, Lars F. »Kopperåa – nytt om koppperket«. I *Spor* 2, 2102.

Svestad, Asgeir. *Oldsakenes orden. Om tilkomsten av arkeologi*. Universitetsforlaget, Oslo, 1995.

Thomsen, Christian J. *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed*. S.L. Møllers bogtrykkeri, København, 1836.

Timberlake, Simon. »Early mining research in Britain: The developments of the last ten years«. I *Mining and metal production through the ages*, red. P. Craddock og J. Lang. The British Museum press, London, 2003.

Trigger, Bruce. *A history of archaeological thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Vandkilde, Helle. *From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Aarhus, 1996.

Østmo, Einar og Lotte Hedeager (red.). *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax forlag, Oslo, 2005.

Guden Dionysos løfter en kantharos, et drikkebeget forbundet med festivalene til hans ære. Detalj fra en tallerken, ca 520-500 f.Kr.
(Kilde: Wikimedia Commons)

Erik Tobias Taube
Masterstudent i historie, Universitetet i Oslo

Lystspill og nødmynt – «Greshams lov» i Aristofanes' *Froskene*

I en passasje i komedien *Froskene* trekker Aristofanes en parallell mellom athenernes valg av ledere og bruken av ny og «dårligere» mynt. Utdraget har gitt ettertiden viktige opplysninger om myntene som ble slått av Athen mot slutten av Peleponneserkrigen. Athens sølvmynter var på dette tidspunkt det nærmeste man kom en internasjonal valuta og vektstandard. Krigens kostnader tvang imidlertid athenerne til å la myntverkene produsere krisemynt; sølvet i myntstemplene ble byttet ut med kobber og gullstatuer på Akropolis ble smeltet ned for å slå mynter av metallet. Men Aristofanes beskriver også et annet fenomen: at kobbermyntene angivelig skal ha drevet de edlere myntene ut av sirkulasjon, noe som skyldes det vi i dag kjenner som «Greshams lov», en økonomisk teori av langt nyere dato.

På Dionysusteaterets scene en januarmorgen år 405 f. Kr: en mann med fyldig svart skjegg, kledd i en gyllen tunika, med et løveskinn på skuldrene og en klubbe i hånden, forestiller guden Dionysus, iferd med å reise til dødsriket. Han vil ikke bære sin egen bagasje på reisen, og øyner et håp når han ser et lik, en mann kledd i en liksvøpe, liggende på en bære.

Dionysos

Där kommet ju en stackars sate som är stadd på samma väg som vi. Hör hit, din döing där: hjälp till att bära vårt bagage åt helvete!

Den döde
Dionysos
Den döde
Dionysos
Den döde

Dionysos
Den döde

Hur många kolli?
Detta.
Hit med två oboler!
Vid Zeus, det är för dyrt.
(Till bårbärarna) Fortsätt processionen.
Säg en och femti då.
Jag ville hellre leva!¹

Den som vil kan forsøke å forestille seg latteren som skal ha spredt seg over den sørlige skråningen av Akropolis en vintermorgen året 405 f.Kr. Det var januar, eller snarere *gamelion* – vinterens første måned, og de mange tilhørerne var samlet i anledning den

årlige festivalen Lenaia. Aristofanes' *Froskene* var én av tre komedier som ble fremført på Dionysosteateret denne dagen. Om tilhørerne lo av passasjen der Dionysos forsøker å rekruttere et lik som bærehjelp, vet vi kanskje ikke, men publikums respons må ha vært god – stykket vant dagens konkurranse og fikk attpåtill den sjeldne æren av å bli satt opp en andre gang.² Og tilskuerne, Athens innbyggere, trengte saktens en latter den vinteren. For det var ikke bare skuespillene og den vakre utsikten over Saroniabukta de kunne nyte fra Dionysusteateret. Var luften klar kunne de bortenfor også skimte territoriet til deres peleponnesiske fiender.³ Athen, hovedstaden i et imperium som hadde hatt enorm fremgang, var nå blitt full av flyktninger fra det okkuperte opplandet. Imperiet var på vikende front. Krigen var blitt så kostbar at myntene Athen var så kjent for, de såkalte sølvuglene, ikke lenger var tilstrekkelig for å betale krigskostnadene. Nye grep måtte derfor tas for å betale utgiftene og holde rikets krigføring gående. De trengte ganske enkelt mer mynt til å betale for seg.

De to obolene som den døde mannen på scenen nektes, og som han, antar vi, trenger for å krysse elven til dødsriket, er langt fra stykkets mest interessante referanse til myntene i samtidens Athen. En mer kjent passasje har fått økonomer, arkeologer og numismatikere til å heve øyenbrynene opp i gjennom historien, særlig i møte med den økonomiske teorien vi kjenner som «Greshams lov». Før vi tar fatt på hvem denne Gresham var og hva et gammelt teaterstykke kan fortelle oss om athenske mynt, må vi ta en nærmere kikk på stykkets forfatter og hans samtid.

Komedie i krigstid

Handlingen i *Froskene* er i enkle trekk at Dionysos, vin-, teater- og fruktbarhetsguden, reiser til dødsriket Hades ledsaget av sin slave Xanthias for å hente tilbake Euripides, en av samtidens fremste greske diktere. Han hadde avgått med døden året før, i 406 f. Kr., og er i stykket vingudens favoritt blant de greske tragikerne. Vel fremme i dødsriket blir Dionysos, etter flere forviklinger, satt til å dømme en dramatisk konkurranse mellom to diktere, nevnte Euripides og Aeschylus (ca 525-456). Sistnevnte regnes også blant de fremste greske tragikerne, men altså tilhørende en eldre generasjon. Konkurransen ender med at Aeschylus overraskende blir kåret til vinner og i Euripides sted får følge Dionysos tilbake

til Athen.

Om forfatterens ytre liv vet vi lite. Aristofanes levde, tror vi, fra 445-385 f. Kr.⁴ Han fikk sitt første stykke satt opp i 427 og det siste i 388. Han kan ha skrevet så mye som 40 skuespill, men bare elleve av dem er bevart.⁵ Likevel regnes han som den fremste blant de eldre attiske dramatikerne, dog kanskje hjulpet av at bare fragmenter er bevart av hans kollegers verk. Oldtidens dramatiske verk er viktige levninger fra en tid med et tynt kildegrunnlag, og Aristofanes komedier har vært nøye studert av forskere fra mange ulike fagdisipliner. For de myntinteresserte har historikeren John Melville Jones samlet 18 utdrag fra Aristofanes' komedier som gir oss opplysninger om myntning og pengepolitikk i antikkens Athen.⁶

Da Aristofanes skrev *Froskene* hadde Peleponneserkrigen pågått i nesten 25 år, en krig som med Thukydids kjente formulering skyldtes «the growth of the Athenians to greatness, which brought fear to the Lacedaemonians and forced them to war.»⁷ Athenerne var nå svekket og på vikende front mot deres fiender; det peleponnesiske forbund, ledet an av bystaten Sparta. Noen år tidligere, i 413, hadde athenerne mistet en stor del av sin hær og flåte i en mislykket invasjon av Sicilia. Samtidig hadde spartanerne okkupert Dekeleia, en strategisk viktig landsby nord i Attika. Spartanernes fremmarsj hindret ikke bare den viktige korntilførselen fra Euboia, men også tilgangen på sølv fra gruvene i Laurium. Det var i disse gruvene råvarene til Athens mynter ble utvunnet, og tapet av dem var en katastrofe for athenerne.⁸ To år senere hadde produksjonen av sølvmynt nærmest opphørt.⁹ Athen forsøkte å kompensere den synkende pengetilgangen med å innføre toll på all handel, men stadig flere byer i det athenske imperiet gjorde opprør, godt hjulpet av spartansk press, noe som ytterligere stryppet tilgangen på toll og tributter.¹⁰ Gjenoppbygningen av flåten var enormt kostbar for den nå i praksis beleirede bystaten, og det som fantes av nødreserver av sølv ble benyttet. Perikles, som ledet Athen frem til sin død ved begynnelsen av Peleponneserkrigen, skal ha satt til side tusen talenter (altså omtrent 26 tonn¹¹) med sølv som en nødreserve – nå ble også de brukt opp.¹²

Dette var imidlertid ikke nok, og i 407 grep de derfor til et nytt nødstiltak for å kunne betale krigens høye kostnader: Athenerne myntet for første gang

Tetradrakme av sølv ca 449-404 f.Kr. 17,18 g. Adversen viser gudinnen Athenes hode iført hjelm med kam, dekorert med olivenblader. Reversen viser ugle og olivenkvist, halvmåne og innskriften AQE. Uglen var et symbol knyttet til Athene, den representerte visdom, slik den fortsatt gjør, i mytologien kunne hun også ta en ugles form når hun reiste rundt blant menneskene. Olivengrenen hadde mange betydninger, men ikke minst representerte den en viktig eksportvare, olivenoljen. Symbolikken knyttet til halvmånen skal være at Athen seiret i et slag mot persere i 490 f.Kr. under en halvmåne. (Foto: Classical Numismatic Group.)

gullmynt. Gullet ble samlet inn fra templer og smeltet om. En betydelig mengde ble hentet fra Akropolis, der vi vet at kjente gullstatuer av Nike ble høstet inn.¹³ At statuer av seiersgudinnen, som ble hyppig dyrket under krigen av åpenbare grunner, nå ble gjort om til mynt, var et uttrykk for den alvorlige situasjonen Athen befant seg i. Samtidig er den et uttrykk for en pragmatisk holdning og en fiffig løsning da det å sette penger i banken ikke var en mulighet. Gullet var både en nødreserve og en åndelig investering, «thus the Athenians could lay up their treasures in heaven while still keeping their hands on them», med arkeologen Dorothy Thompsons ord.¹⁴

Athen kunne med gullmyntene fremdeles holde krigføringen gående. Ved slaget ved Arginusae (406 f. Kr.), få måneder før *Froskene* ble oppført, fikk athenerne en siste seier over spartanerne. Den var imidlertid dyrkjøpt og flåten ble desimert. Bystaten hadde strukket sine økonomiske ressurser så langt det gikk. Athen var full av flyktninger fra det okkuperte opplandet og forsyningskonvoiene var konstant truet og upålitelige.¹⁵ Det er her på et tidspunkt, sannsynligvis i år 406/5, at man antakelig gikk til det neste skrittet å la kobbermynt preges. Dette var et

radikalt steg på et tidspunkt der myntenenes verdi var knyttet til metallets realverdi; kobberet var selvsagt mindre verdt enn gull- og sølvmyntene, men de skulle likevel erstatte dem i handelen. Som vi skal se har det imidlertid ikke vært uproblematisk for ettertiden å fastslå nøyaktig hva som foregikk i Athens myntverk mot slutten av Peleponneserkrigen.

Det er mot denne historiske bakgrunnen at det i Aristofanes' stykke er rimelig å lese en lengsel etter en svunnen storhetstid. Å hente den eldre dikteren Aeschylus tilbake til Athen, representerte løsningen på ett av Athens problemer, tragediens forfall. Det ble altså antydning for tilhørerne at løsningen på Athens minskede makt og rikdom også var å finne i fortidens politikk og valg av ledere. Om Aristofanes hadde rett i dette eller ikke, så kom oppfordringen i hvert fall for sent. Senere samme år (405 f. Kr.) ble Athens siste flåte knust i slaget ved Aegospotami. Året etter falt byen endelig til Sparta, hvilket endte både Peleponneserkrigen og Athens stormaktstid.¹⁶

«Alloys, not allies»

Hva sier så Aristofanes egentlig om myntene? La oss endelig se på passasjen, i den anerkjente oversettelsen

Diobol av gull ca 407/6 f.Kr. 1,43 g. Adversen viser gudinnen Athene med hjelm, på reversen to ugler vendt mot hverandre på en olivengren. Ifølge den attiske myntfoten, som var en utbredt standard, gikk det seks oboler på én drakme. Verdiforholdet mellom gull og sølv var 12:1. Det avbildete eksemplaret skal være en av kun fem kjente bevarte eksemplarer, og det eneste i privat eie, solgt på auksjon for 67.500 USD i 2009. (Foto: Classical Numismatic Group.)

til Jeffrey Henderson i utgivelsen fra Loeb Classical Library:¹⁷

It's often struck us that the city deals with its fine upstanding citizens just as with the old coinage and the new gold. Though both of these are unalloyed, indeed considered the finest of all coins, the only ones minted true and tested everywhere among Greeks and barbarians alike, we make no use of them; instead we use these crummy coppers, struck yesterday or the day before with a stamp of the lowest quality.¹⁸

Her tales det direkte til publikum og Aristofanes legger opp til en analogi om athenernes valg av ledere og bruk av mynt. På samme måte som «crummy coppers» benyttes fremfor «the finest of all coins», forbigås «well-born, well-behaved, just, fine, and outstanding men». Istedet, klager Aristofanes, «for all purposes we choose the coppers, the aliens, the red-heads, bad people with bad ancestors, the latest arrivals, whom formerly the city wouldn't readily have used even as scapegoats». Avsnittet avsluttes med en klar oppfordring til publikum: «But even at this late hour, you fools, do change your ways and once again choose the good people.»¹⁹

Mer kunne vært sagt om den politiske konteksten og Aristofanes hensikter, men i denne sammenheng kan vi i hvert fall lese ut at «crummy coppers» ble brukt i stedet for «the old coinage and the new gold». Dette må ha vært allment kjent blant athenerne. Festivalen samlet nærmest hele byens befolkning og Aristofanes ville neppe benyttet et sånt bilde om ikke publikum var kjent med det. Det antydes altså ikke at athenerne

var tvunget til å anvende kobbermynt, men at de valgte å bruke dette fremfor mynt av gull og sølv. Hvis edlere mynt også var i omløp, hvorfor benyttet innbyggerne seg heller av den til sammenlikning langt mindre verdifulle mynten? Det vi er vitne til er den første beskrivelsen av det vi i dag kjenner som Greshams lov.

«Dårlig mynt fordriver god mynt»

Mye forvirring kan møte den som vil undersøke historien bak Greshams lov, som i populær form gjerne formuleres noe upresist: «Bad money drives out good». Mannen bak navngivingen var den skotske økonomen Henry Dunning Macleod (1821-1902), og begrepet forekommer første gang i hans *The elements of political economy* utgitt 1858. Macleod oppkalte fenomenet etter Sir Thomas Gresham (1519-1579), en engelsk handelsmann som fungerte som finansiell rådgiver for det engelske kongehuset. Macleod formulerer det innledningsvis slik i 1858:

Gresham, who has the great merit of being as far as we can discover, the first who discerned the great fundamental law of the currency, that good and bad money cannot circulate together. The fact had been repeatedly observed before, but no one, that we are aware, had discovered the necessary relation between the facts, before Sir Thomas Gresham.²⁰

Selv om Macleod dermed fikk æren av å gi navnet til denne loven om pengesirkulasjon, har det ikke vært uten motbør fra ettertiden. Robert Mundell, Nobelprisvinneren i økonomi året 1999, er i en lengre artikkel om denne loven raskt ute med å påpeke feil hos Macleod. Påstanden om at «gode» og «dårlige» penger ikke kan sirkulere samtidig kaller han «a glaring error», og legger også til at Gresham ikke var den første «to make explicit the idea we now know as "Gresham's Law"». ²¹ Før Gresham, hevder han, var ikke minst vår egen Aristofanes. Selv om man kan gi medhold til Mundells innvending om Macleods upresise definisjon av loven, er hans andre kritikk uredelig. Mundell overser glatt at Macleod utdyper at fenomenet kan kalles «Gresham's law of the currency» fordi Gresham var den første «to perceive that a bad and debased currency is the cause of the disappearance of the good money». ²² Når Mundell hevder at Macleod ikke var oppmerksom på at fenomenet hadde blitt beskrevet tidligere, sparker han ikke bare inn en åpen dør – det er direkte galt – MacLeod refererer selv til Aristofanes' *Froscene* som

den tidligste kjente beskrivelsen av dette fenomenet. Vesentlig for Macleod er det altså at Gresham gjør årsakssammenhengen eksplisitt. Det er vanskelig å ikke gi ham rett i dette. Aristofanes utlegger ikke et teorem, han sier ikke hvorfor det er slik, han beskriver et fenomen. Dette er en bit unna at de gamle grekerne var kjent med årsakssammenhengen, eller noen grad av lovmessighet i dette. Det er altså en god grunn til at vi ikke snakker om «Aristofanes' lov».

At Nikolaus Kopernikus (1473-1543), som mest er kjent for sin innsats innen astronomien, derimot var tidligere ute en Gresham, blir på siden av dette. Kopernikus, som også syslet med matematikk og økonomi, skrev i 1526 i *Monete cudende ratio*:

«It is not in the least advisable to introduce a new, good coinage while an old, debased coinage remains in circulation. How much worse was this mistake, while an old, better coinage remained in circulation, to introduce a new, debased coinage, which not only spoiled the old coinage but, so to say, swept away!»²³

Det er ikke uforståelig at loven fremdeles går under navnet «Prawo Kopernika-Greshama» i Polen.

Uansett bidrar økonomen Mundell, etter en grundig diskusjon, med en presis formulering av loven: «cheap money drives out dear, if they exchange for the same price.»²⁴ «Billige» og «dyre» penger er mer presist enn «dårlige» og «gode», og henviser til deres relative metallverdi. Det er imidlertid ikke tilstrekkelig at penger med ulik realverdi, men samme nominelle verdi er i sirkulasjon, kjøpere og selgere vil i praksis kompensere for dette med å endre prisene deretter. Den avgjørende forutsetning for at de billige pengene skal drive ut de dyre pengene, er at myndighetene garanterer at den billige skal aksepteres som betalingsmiddel på lik linje med den dyre, i praksis ved å innføre sanksjoner hvis dette brytes.²⁵ Først da er det forståelig at den gamle grekeren på agoraen i Athen heller bruker den nye kobbermynten enn den gamle sølvmynten – staten garanterer at de er verdt like mye innenriks. På samme måte er det lønnsomt å benytte den dyre i handelen utenriks, der lovgivningen ikke gjelder og den billige mynten veksles etter realverdi.

Endelig skal det påpekes at mekanismene her i sin kjerne er svært enkle, og trer i kraft i det øyeblikket folk innser at penger som offisielt skal være like, i

realiteten ikke er det. Da begynner de beste myntene, som arkeologen Frans Herschend uttrykker det, å forsvinne ned i lommene til de rike og erfarne.²⁶ Selv om vi med god grunn ikke snakker om «Aristofanes' lov», inneholder Aristofanes komedie likevel viktig informasjon. Utdraget bekrefter at det var tre mynttyper i sirkulasjon: det gamle sølv, det nye av gull og en laget av en form av kobber. La oss ta for oss disse typene.

Sølvugler og nødmynt

Selv om det virker tydelig nok at det fantes mynt av tre metaller i omløp, råder det en forbausende uklarhet i litteraturen når det gjelder nøyaktig hva slags mynt som ble slått og hvordan Greshams lov deretter skal ha fungert. Sølvmynten det er snakk om er selvsagt den kjente attiske «sølvuglen», typisk en tetradrakme med Athene på aversen og en ugle på reversen – en utforming som med unntak av mindre detaljer forble uendret gjennom 400-tallet, antakeligvis for å sikre dens troverdighet som internasjonal valuta.²⁷ Når det gjelder krisemyntningen av gull fra 407/6 hevdet Macleod i sin tid at det var innføringen av «a spurious and debased gold coin» som førte til at «[t]he old Attic currency, which was always distinguished for its remarkable purity, immediately disappeared from circulation.»²⁸ Disse falske gullmyntene hevder han det er Aristofanes henviser til når han nevner «dårlig kobber». Skal vi tro Macleod ble ikke rene gullmynt slått i Athen før Alexander den stores tid.

Gullet er et uryddig element i Aristofanes analogi, og Macleods misforståelse skyldes antakelig en uheldig oversettelse av utdraget fra *Froskene*. For det er ikke sølvmyntene som settes opp mot gullmyntene, slik gamle politikere settes opp mot de nye; det er gamle sølvmynter og nye gullmynter som settes opp mot nyere mynter av kobber.²⁹ Å fastslå at atenerne myntet gull i 407/6 er ifølge forskning av nyere dato forholdsvis uproblematisk. I tillegg til Aristofanes henvisninger til «nytt gull» vet vi at stemplene man brukte til å slå myntene nevnes i regnskap fra Akropolis. Gullmyntene er vel dokumentert og troverdige eksemplarer bevart.³⁰

Uklarhetene er større når det gjelder myntene av kobber. Ikke minst gjelder dette om de ble slått i rent kobber eller med et ytre lag av sølv, hvilket i tilfelle kan

antydde hvorvidt de bør regnes som erstatningsmynt eller statsautoriserte forfalskninger. Enkelte har hevdet at det må være en moderne slutning, basert på bevarte eksemplarer, at kobbermyntene som ble preget hadde et lag av sølv. Slik mynt, hevder blant annet numismatikeren Christopher Howgego, ble ikke laget i Athen før i andre halvdel av 300-tallet f.Kr.³¹ Og de skal ha blitt laget som en erstatning for drakmene, ikke som et tillegg i form av småmynt. Dette igjen strider med et annet utdrag fra Aristofanes, fra *Kvinnene i folkeforsamlingen* fra 391 f.Kr., der et komisk poeng gjøres av at bronse brått ikke lenger er akseptabel valuta på markedet, noe en borger finner ut i det han møter opp med munnen full av bronsemynt for å kjøpe byggmel.³²

Når det gjelder kobberet finner vi kanskje et indisium i Aristofanes tekst i *Froskene*, hvis vi skal tro den klassiske litteraturviteren William Stanford. Når Aristofanes henviser til «red-heads» menes det i denne sammenheng utlendinger, antakelig særlig trakiere eller slaver. Og billedbruken ville vært ekstra treffende hvis tilfellet var at kobbermynten han refererte til hadde et ytre lag av sølv. Denne ville da blitt slitt ned på myntens høyeste punkt først, Athenes hode, der det rødlig kobberet ville avsløres først. Med andre ord ville myntens røde hode speile ordbruken om utlendingene.³³ Samtidig viser ikke Aristofanes eksplisitt til falske mynt (selv om det forekommer i enkelte oversettelser), og han gjør heller ikke noe åpenbart poeng av å sammenlikne en slik mynts mangler med de dårlige politikernes egenskaper av samme art, hvilket kunne vært nærliggende.

Det beste svaret får vi ved å se på resultatene fra senere utgravninger i Athens agora. Kobbermynt med et sølvlag er funnet – det store problemet når det gjelder å fastslå om disse faktisk ble produsert av staten, er den utvilsomme forekomsten av samtidige forfalskninger. Som arkeologen John H. Kroll sier: «Were it not for Aristophanes' references to this emergency bronze of 406/5, one would not hesitate to condemn all subaerate Athenian owls as ancient counterfeits.»³⁴ Funnene i agoraen er tvetydige, blant noen sannsynlige forfalskninger er mange i såpass dårlig skikk at det er vanskelig å utelukke at de kan stamme fra 406/5. I et større depotfunn av mynt fra Pireus i 1902 fant man et stort antall, omtrent tusen, slike kobbermynt med sølv, alle identisk i stil med gullmyntene fra 407/6. Av rundt hundre mynt man

idag kan spore tilbake til dette depotfunnet, skal kun seks sett stempler ha vært i bruk. Samlet sannsynliggjør dette at kobbermynt med lag av sølv ble produsert på dette tidspunktet, og i så store kvanta at det neppe er snakk om private forfalskninger. Funnene i agoraen kunne imidlertid ikke underbygge dette videre.³⁵

Skal vi tro numismatikeren Colin M. Kraay er statlige produserte drakmer og tetradrakmer av kobber med et sølvlag sannsynlig, mens det virker rimelig at mynt av mindre valører ville vært laget av rent kobber.³⁶ Gitt at tilgangen på sølvmynt sank, og at man måtte ty til å prege gullmynt, kunne vanskelig behovet for penger av mindre valører dekkes av gullet, til det var det altfor verdifullt. Den minste gullmynten, hemiobolen, hadde en verdi tilsvarende en sølvdrakme.³⁷ Derfor kan ikke gullet ha vært en løsning for daglighandelen. Man vet at kobbermynt av små valører allerede sirkulerte, slik som en *chalkoi* til en verdi av en åttendels sølvobol, usikkerheten gjelder om disse ble produsert av den athenske staten – hvilket ikke behøvde å være tilfelle.³⁸ Kraay antyder at gullmynten, utover sin opplagte funksjon i utenrikshandelen, kan ha fungert for å opprettholde troverdigheten for transaksjoner innenriks ved en mer utstrakt bruk av kobbermynt som midlertidig erstatningsmynt. Senest i år 392 f. Kr. ble kobberpengene erklært ugyldige.³⁹ Vi behøver derfor kanskje ikke se nødmyntningen av gull og kobber som to separate tiltak, men som en sammenknyttet løsning på en relativ akutt pengemangel.

Å sende ugler ut av Athen

Spørsmålet er da nøyaktig hva konsekvensene av krisemyntningen ble; på hvilken måte kom kreftene i Greshams lov til uttrykk? Som vi har sett er den på et grunnleggende nivå en mekanisme som alltid vil opptre når mynter kan sies å ha ulik realverdi. Vil du eksempelvis kjøpe en sekk med mel som koster en obol, ja så bruker du den av kobber fremfor den av sølv, eller en slitt sølvmynt fremfor en ubrukt og hel. Hos Stanford kan vi lese at det var de nye gullmyntene som etter Greshams lov raskt forsvant ut av sirkulasjon, ettersom realverdien av disse var høyere enn sølvmynten av tilsvarende nominell verdi. Myntningen av kobbermynt året etter førte fremst til prisøkninger, inflasjon, samt en «negativ psykologisk effekt» på befolkningen.⁴⁰ Det siste virker ikke urimelig, de attiske sølvuglene var det nærmeste

Tetradrakme av kobber med ytre lag av sølv, 406/5 f.Kr. Adversen viser Athenes hode iført hjelm med kam, reversen viser ugle, olivenkvist og halvmåne, samt innskriften AQE. Mynten stammer fra depotfunnet ved Pireus i 1902. (Foto: Numismatic Museum, Athens / The National Hellenic Research Foundation.)

en kom en internasjonal valuta, og hvis Athen lot «falsk» sølvmynt prege, var det i hvert fall en sterk indikasjon på den alvorlige finansielle situasjonen imperiet befant seg i.

Hvis sølvmyntene drev gullmyntene ut av sirkulasjon – hva så med kobbermyntenenes effekt på sølvmyntene? En vanligere kommentar til utdraget fra *Froskene* er nettopp at det var sølvmyntene som ble drevet ut av sirkulasjon. Problemet er at depotfunn ikke entydig støtter denne forklaringen heller. En god bekreftelse på at Greshams lov fungerte slik som økonomene vil ha det til, ville vært at man fant depoter av de edlere myntene fra disse årene – fordi de ble gravd ned eller på annet vis oppbevart samtidig som man fortsatte å bruke kobbermyntene. Men ifølge Kraay er depoter av athensk sølvmynt innen det athenske imperiets område en sjeldenhet.⁴¹ Og av gullmyntene fra 407/6 er knapt noen bevart. De depotfunnene man har gjort forteller oss tydeligst at tilgangen på athensk mynt sank betraktelig fra ca år 413. I depoter som er funnet lengre øst, i det som var utkanten av det persiske riket, er istedet store forekomster av utenlandske imitasjoner av attiske sølvmynt blant de mest interessante funnene.⁴² Og sist, men ikke minst, er depoter av kobbermynt som antakeligvis stammer fra 406/5, slik som ble funnet i Pireus, det motsatte av hva vi etter Greshams lov kan forvente å finne.

Kanskje er det mest fornuftig å vektlegge at myntningen av gull og kobber var økonomiske krisetiltak – og at

pengene ikke ble «drevet ut av sirkulasjon» så mye som de ble sendt ut av landet for å betale de enorme krigskostnadene. Videre bør vi muligens heller ikke legge for mye vekt på Aristofanes' beskrivelse, siden det dreier seg om en komedie der Aristofanes først og fremst skulle appellere til sitt publikum. En referanse til den dårligere bronsemynten appellerte nok til de bredere lag av befolkningen som neppe ville befattet seg med eventuelle gullmynt i omløp i et hvert tilfelle. Sagt annerledes gjør vi lurt i å holde scenen som utspilte seg på Dionysusteateret tidligere på morgenen en gang på vinteren 405 f.Kr. – med liket som heller vil utsettes for nok et liv enn å være underbetalt bærehjelp for guden på sin vei til dødsriket – i bakhodet. Den sier nok vel så mye om Aristofanes motiver. For noen ganger er forfatterens motiv enklere enn vi tror: kanskje ville han bare underholde sitt publikum, ta dem med på en reise i historien, og forhåpentlig vinne heder og ære.

Avslutningsvis er det – til trøst for så vel historikere og arkeologer som litteraturvitere og numismatikere – grunn til å sitere forfatteren Erich Segals fornuftige syn på arven fra Aristofanes, med en i denne sammenheng passende analogi: «We should conceive of Aristophanes as a single gold piece from a sunken vessel. Rather than idly speculating on the nature of the other coins in the missing treasure, we should welcome what we have in our hands.»⁴³

Noter

- 1 Aristofanes, *Kvinnornas sammansvärjning*; *Grodorna*, overs. Tord Bäckström, s. 102.
- 2 Stanford og Aristofanes, *Frogs*, s. ix-xii
- 3 Stanford og Aristofanes, *Frogs* s., xii.
- 4 For diskusjon om usikkerhet rundt fødsels- og dødsår se Stanford 1983: ix, note 1 og Dover 1993: 2, note 10
- 5 Dover og Aristofanes, *Frogs*, 1-2.
- 6 Jones, *Testimonia numaria : Greek and Latin texts concerning ancient Greek coinage* (London: Spink, 1993).
- 7 Lacedaemon er som kjent et annet navn for Sparta. Thukydides og Smith, *History of the Peloponnesian war, Books I-II*, s. 43.
- 8 Ehrenberg, *From Solon to Socrates : Greek history and civilization during the sixth and fifth centuries B.C.*, 3. utg, s. 245-246-
- 9 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 68
- 10 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 68
- 11 En talent er omtrent 26 kilo etter Solons standard. «talent – myntenhet», *Store norske leksikon*, <http://snl.no/talent>
- 12 Ehrenberg, *From Solon to Socrates : Greek history and civilization during the sixth and fifth centuries B.C.*, s.250; Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 68.
- 13 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, 68-69.
- 14 Thompson, «The Golden Nikai Reconsidered», i *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 13, No. 3
- 15 Stanford og Aristofanes, *Frogs*, xiv-xv.
- 16 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 69.
- 17 Tord Bäckströms svenske oversettelse forvrenger for eksempel vesentlig innhold i passasjen, der det heter at «det gamla, ädla myntet är dessvärre ej kurant» og problemet anses å være «förfälskning av metallen». Ellers kan det tillegges at Peter Arnotts omdiktning fra 1961 er lesverdig på sitt eget vis, der eksempelvis avslutningen på denne passasjen lyder: «But we maltreat them! and our state relies/On wetbacks, not greenbacks, alloys, not allies./You idiots, return to proper courses,/Honor the men who are your best resources./If you succeed, the world will sing your praise;/If not, you chose a noble way to end your days.»
- 18 Henderson og Aristofanes, *Aristophanes*. 4, s. 123-125.
- 19 Henderson og Aristofanes, *Aristophanes*. 4, s. 123-125.
- 20 Henry Dunning Macleod, *The elements of political economy*, s. 475-76.
- 21 Mundell, «Uses and Abuses of Gresham's Law in the History of Money» s. 2.
- 22 Macleod, *The elements of political economy*, s. 477.
- 23 *Monete cudende ratio* («Essay on the Coinage of Money»). Oversatt fra latin av Edward Rosen.
- 24 Mundell, «Uses and Abuses of Gresham's Law in the History of Money», s. 8.
- 25 «The operation of Gresham's Law depends, not on persons actually offering to trade moneys having distinct «intrinsic» values at officially declared exchange rates, but on their being subject to sanctions if they attempt to value the moneys otherwise than as prescribed by law.» Selgin, «Gresham's law», 2003.
- 26 Herschend, «Vikings following Gresham's law», s. 373.
- 27 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 65.
- 28 Macleod, *The elements of political economy*, s. 476.
- 29 Dover og Aristofanes, *Frogs*, s. 282.
- 30 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 69.
- 31 Howgego, *Ancient history from coins*, s. 111.
- 32 I en tid der klærne ikke hadde lommer, var i det minste munnen et trygt sted å oppbevare verdisaker. Se ellers Jones, *Testimonia numaria*, s. 59 og Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 70
- 33 Stanford og Aristofanes, *Frogs*, 135 (730).
- 34 Kroll og Walker, *The Athenian agora*, s. 7.
- 35 Kroll og Walker, *The Athenian agora*, s. 7.
- 36 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 70.
- 37 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 69.
- 38 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 69.
- 39 Howgego, *Ancient history from coins*, s. 111.
- 40 Stanford og Aristofanes, *Frogs*, s. 134.
- 41 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 72.
- 42 Kraay, *Archaic and classical Greek coins*, s. 72-73.
- 43 Segal, *Oxford readings in Aristophanes*, s. xi.

Litteraturliste

Kilder

Monetecudende ratio (Essay on the Coinage of Money).1526. Oversatt fra latin av Edward Rosen. *Nicolaus Copernicus Thorunensis - Copernican Academic Portal*, [http://copernicus.torun.pl/en/archives/money/4/\(besøkt 12.06.01\)](http://copernicus.torun.pl/en/archives/money/4/(besøkt%2012.06.01))

Litteratur

Aristofanes. *Kvinnornas sammansvärjning: Grodorna*. Oversatt av Tord Bäckström. Stockholm, Forum, 1957.

Dover, Kenneth James, og Aristofanes. *Frogs*. Oxford, Clarendon, 1993.

Ehrenberg, Victor. *From Solon to Socrates : Greek history and civilization during the sixth and fifth centuries B.C.* 3. ed. London and New York, Routledge, 2011.

Henderson, Jeffrey, og Aristofanes. *Aristophanes. 4, Frogs ; Assemblywomen ; Wealth*. Loeb classical library. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, 2002.

Herschend, Frands. "Vikings following Gresham's law". I *Approaches to Swedish prehistory : a spectrum of problems and perspectives in contemporary research*, red. av. Hans Lundmark og

Thomas B. Larsson. Oxford, 1989.

Howgego, Christopher. *Ancient history from coins*. London, Routledge, 1995.

Jones, John Melville. *Testimonia numaria : Greek and Latin texts concerning ancient Greek coinage*. London: Spink, 1993.

Kraay, Colin M. *Archaic and classical Greek coins*. The library of numismatics, 99-0114248-2. London, Meuthen, 1976.

Kroll, John H., og Alan S. Walker. *The Athenian agora : results of excavations conducted by the American school of classical studies at Athens. Vol. 26, The Greek coins*. Princeton, N. J., 1993.

Macleod, Henry Dunning. *The elements of political economy*. London, Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts, 1858.

Mundell, Robert. «Uses and Abuses of Gresham's Law in the History of Money.» i *Zagreb Journal of Economics* 2, no. 2 (1998): 3-38.

Segal, Erich. *Oxford readings in Aristophanes*. Oxford, Oxford University Press, 1996.

Selgin, George. «Gresham's Law». *EH.Net Encyclopedia*, edited by Robert Whaples. Sist endret 9.juni 2003. <http://eh.net/encyclopedia/article/selgin.gresham.law>

Stanford, William Bedell, og Aristofanes. *Frogs*. Bristol, Bristol Classical Press, 1983.

Thompson, Dorothy Burr. «The Golden Nikai Reconsidered» i *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 13, No. 3 - The American Excavations in the Athenian Agora, Twenty-Fifth Report, 1944, s. 173-209.

Thukydides, og Charles Forster Smith. *History of the Peloponnesian war, Books I-II*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1928.

Hans Hindrum,
Master student of history, University of Oslo

The Ostrogoths in Italy and their coinage

The Ostrogoths were a group deriving from the Gothic tribes, Germanic people living north of the Roman provinces in the Balkans at least from the 3rd century AD.¹ In the 6th century AD this group invaded the Italian peninsula and established their Italian kingdom in the former heartland of the Western Roman Empire. The coinage of the Ostrogothic carries valuable information about the political realities in this unique state, as presented in the following outline.

The divisions of the Goths into the two dominant groups, Visigoths and Ostrogoths, happened in the dramatic and violent movement of Gothic tribes moving into the Roman provinces in the Balkans in the 4th century. These events were triggered by the pressure caused by raiders from the Eurasian steppes, an underlying cause for the mass movement of people in the Migration Period.² Both the Visigoths and the Ostrogoths trekked into Western Europe during the 5th century, eventually establishing kingdoms in present day Spain and Italy respectively. The unpredictable turns of history lay Italy, the paternal province of the Roman Empire, before the Ostrogothic leader, Theodoric, in 489 – an opportunity the ambitious and prodigious king seized with both hands.

The World of the Ostrogoths

For centuries the Roman Empire covered most of what the people around the Mediterranean considered

the civilised world. The Roman civilisation lasted for about a thousand years, including the Republican period. The idea of the Roman system breaking down and the Roman way of rule disappearing must have seemed distant to people. Despite long periods of political unrest and brutal power struggle through imperial times, the Roman Empire appeared an eternal institution. The reformation of Constantine in the early 300s AD established Christianity as state religion, Constantinople as a new imperial power base and restructured the empire in many ways such as the introduction of a new coinage system. A period of relative economic and political stability marked the fourth century, as the Roman world entered the period termed *late antiquity* by modern historians.³ However, by the beginning of the fifth century the empire, particularly the western parts, experienced external pressure, a deteriorating economic situation and unstable politics, to an extent it would not withstand. Finally, this instability led to the downfall of imperial authority in the western part of the

empire in 476 AD, an event traditionally considered the «Fall of the Roman Empire» in western historical literature.⁴

The notion of the «fall» of a civilisation, the collapse of the empire and the disruption of the old system is the background for the term «Dark Ages», the transition period between the rule of Rome and the European medieval age. In this world the Ostrogoths operated, as a migrant group of the 5th century, settling in Italy in 493 following their victory over Odovacar, the overthrower of the last western emperor. Led by their able king, Theodoric (the Great), the Ostrogoths established their kingdom in the old heartland of the Roman Empire, their capital located in the last of the imperial cities⁵ of the western empire, Ravenna. Even if the dramatic political changes of the age must have been felt by the people experiencing it, at least those on the top echelon of society, the level of disruption should not be overestimated. Among the most distinctive traits of the Ostrogothic society was the continuation of Roman tradition, regarding administration and politics as well as culture. This is particularly true in the initial years of Gothic reign in Italy.

During the rule of Theodoric much emphasis was put on ensuring a peaceful and effective coexistence between Romans and Goths. At the same time, there were clear traces of a distinct culture and identity among the Ostrogothic kings and nobility in Italy, especially regarding their military culture. Indeed, political culture of the Ostrogothic kingdom seems to be founded on the separation between civilian Roman society and military Gothic society and a symbiotic coexistence between these two, not a mix into an indistinguishable amalgamation.⁶

The Ostrogothic coinage and its messages⁷

It is clear that the Ostrogoths coming to Italy in the late 5th century must have constituted just a small fraction of the entire Italian population.⁸ The new rulers, initially representing a minority and coming from the outside, spent quite some effort securing their authority in the hearts and minds of the Romans. Theodoric, laying the foundation for the royal power, based his right to rule mainly on the idea that he and his Ostrogoths would reestablish the former glories of the western empire through emulation of the Roman

Rulers of Ostrogothic Italy:

Theodoric (the Great):	493–526
Athalaric:	526–534
(ascended the throne as a minor; his mother, Amalasuntha, effective ruler until he reached adulthood)	
Theodahad:	534–536
Witigis:	536–540
Ildibad:	540–541
Eraric:	541
Totila:	541–552
(referred to as Baduila on his coins)	
Teia:	552–553

Simultaneous Byzantine emperors:

Zeno:	476–491
Anastasius I:	491–518
Justin I:	518–527
Justinian I (the Great):	527–565

way of rule.⁹ As a way of conveying the image the Ostrogothic rulers wanted to create of themselves and their new Italian domain, coins could be minted with inscriptions and pictorial details. In a society without any kind of mass media reaching large parts of the population, the coins in general circulation were unique media for simple, but effective propaganda and political messaging.

Broadly speaking, the Ostrogothic coinage can be divided into three major groups, related to political themes. First are the city-specific coins. These are coins with inscriptions and depictions solely with city-specific references. These were made of less valuable metals such as copper or bronze.¹⁰ Secondly we find monarchical coins, honouring the Ostrogothic kings, often with a depiction in the form of a bust (head and shoulders visible) or full figure of the king with an inscription of name and title. Monograms, often

figure 1: Copper alloy coin from the reign of Athalaric, obverse side with personification of Rome and the inscription «Invicta Roma». Reverse side show the famous brothers Romulus and Remus with the she-wolf.

figure 2: Silver coin from the reign of Totila (Baduila). Rare example of silver coin without imperial reference.

figure 3: Copper alloy coin from the reign of Athalaric. Coin theme is split between an obverse with a depiction of Rome and a reverse side with a full figure of the king in armour and with arms. Reverse side contains the mint mark «SC», referring to the senate's role in minting.

within a wreath, are also used to relate to kings. Coins relating only to kings are usually of copper alloys as well, with rare examples in silver. Quite a few copper alloy coins are split between a city-specific theme on the obverse side and a royal theme on reverse side.¹¹ The final group of coins, of both copper alloy, silver and gold, depict the Roman emperor in Constantinople. These are referred to as imperial coins.

The main mints, forging and striking the coinage of the Ostrogothic kingdom were situated in Rome and Ravenna, with a minor one in Mediolanum (antique Milan). Coins were also struck in Ticinum (antique Pavia) in the later period of the Ostrogothic kingdom. The vast majority of everyday coinage, the

change in the purses of Italians of the 6th century, was the *nummus*, made from copper alloys. There are *nummi* of all the categories listed above. However, the city specific *nummi* of Rome and Ravenna are of special interest. These coins, without royal or imperial content, were devoted fully to the divine representation of the city in question. Most common are the representations of Rome and Ravenna, both in the shape of a goddess. The goddesses are usually struck in bust format, with some sort of head wear, such as a helmet, diadem or a crown. Together with the picture of the goddess an inscription can often be found relating the city goddess to an attribute, as was usually done with Roman and Greek divinities.

In relation to the personification of Ravenna, the

attribute *Felix*, happiness, is used. This is also the case with the less common coins minted in Ticinum and Mediolanum. King Theodoric minted in the city of Ravenna at quite a large scale. The minting of Ravenna coins by Theodoric and his successors can be seen as a part of establishing Ostrogothic authority as rulers in the former imperial capital and in Italy in general. In the case of the Roman goddess, she is linked to the invincibility of the city of Rome with the inscription *Invicta Roma*. The goddess, being the divine representation of the city, transferred this attribute to the city itself. This must have seemed somewhat ironic, as the western Roman emperor had been removed from power just some twenty years before the establishment of the Ostrogothic kingdom in Italy and the city of Rome, the city itself had been sacked by the Goths of Alaric about a hundred years earlier and was now integrated in a barbarian kingdom. Still, the pride of the city that was once the very heart of the known world was allowed to live on. Even if these coins bore a design developed long before the Ostrogoths established themselves in Italy, there is probably a political rationale behind the continuation of this design. A recurring theme in Ostrogothic coinage is the emphasis on a close relationship to the Roman institutions and Roman heritage. The Roman aristocracy, first of all the senators in Rome, were still powerful actors in the Roman and Italian society.

Even of the main source for this claim is the letters of Cassiodorus¹² which must be considered partly flattery towards the Roman senate, the importance of this traditional authority in Roman society is difficult to ignore. Indeed, the senate of Rome had the formal responsibility of minting the coins of the city.¹³ The relation between this group and the king was an important foundation for Ostrogothic rule. The coins minted with reference to the proud past of Rome, circulating in Ostrogothic Italy represented a symbolic link between the Ostrogothic leadership and the people and senate of Rome. The split coins of both city specific and royal themes underline this link.

The Ostrogothic kings also used the coinage to create more personal images of themselves as regents. The kings Athalaric and Theodahad both suffered from a perceived lack of skill and interest in the art of war. This was particularly damaging their relationship to the Ostrogothic nobles who put much emphasis on their king being a military leader, in accordance with the idea that the Goths, and their king, were tasked with military matters in the division of responsibilities between Goths and Romans.¹⁴ Coins from the reigns of these kings can be seen as trying to mend this image. For instance, copper coins of Athalaric show the king clad in armour and carrying arms, ready for

figure 4: Copper alloy coin of the reign of Theodoric. City specific coin without royal or imperial reference. Obverse side with personification of Rome. Reverse side with eagle. It has been debated whether eagles in Ostrogothic are were barbarian and Roman in origin, but this eagle is clearly Roman, as is it also found on coins struck in the western empire prior to the Ostrogoths.

war. For king Theodahad the accusations of ineptness in war was particularly damaging, as he was the one facing the near impossible task of defending the kingdom against the imperial army when emperor Justinian I declared war in 535 AD. Copper coins minted by Theodahad show the king in bust format, wearing battle dress and helmet. The king widely known for his interest in philosophy and literature was clearly trying to conveying a different picture.

The imperial group of coins were honouring the emperor in Constantinople, often with name, an elaborate title and bust on the obverse side. On the

reverse side could be royal references, either in the form of written text or a monogram. The gold coins are the most uniform regarding themes and graphics. The gold coinage of the Ostrogothic kingdom, based on the imperial *solidus*¹⁵ was copies of the coins made in the imperial mints in Constantinople. The copying also included the mint mark of Constantinople, so that gold coins made in Italian mints also bore this mark. The Roman emperor in the east held the prerogative of having his name and depiction struck on gold coinage. No barbarian king in former Roman domains, east or west, were to break this prerogative by striking gold coins depicting himself, and this

figure 7: Gold coin from the reign of Totila (Baduila). Obverse side show emperor Justinian I. Reverse side show the goddess Victory. The coin bears a mint mark indicating gold from Constantinople (CONOB: «Constantinopoli Obryzm» meaning pure gold from Constantinople).

figure 5: Copper alloy coin from the reign of Theodahad. Obverse side show the king in clad for battle with drape and helmet. Reverse side underline the military theme with the personification of Victory.

figure 6: Silver coin from the reign of Witigis. Obverse side show emperor Justinian I in bust format. Reverse side show the royal monogram of Theodoric (and not Witigis himself).

figure 8: The exceptional golden triple solidus of Theodoric. (Photo: Flinders University)

rule seems to have been generally adhered to in all of the post-empire kingdoms. One outstanding exception exists however. The first Ostrogothic king in Italy and founder of the kingdom, Theodoric the Great, had his own picture struck in gold, probably for the celebration of his tricennial, thirty years on the Ostrogothic throne, held in Rome in 500 AD.¹⁶ This famous coin is believed to be one of a kind, as only this one example has been recovered. It should perhaps be considered more as a jubilee medallion than a coin meant for economic use and circulation. In any case, the lack of widespread circulation and economic importance of the coin would probably make this violation of the imperial prerogative a less grave offense.¹⁷

It is a striking phenomenon that the Ostrogothic kings at war with the imperial forces continued minting gold coins depicting their enemy, the Byzantine emperor. One reason for such continuation would naturally be economical and practical. Removing and changing existing coinage according to a changing political landscape would severely hamper trade and economic life. Still, the continuation of the imperial coinage through almost twenty years of war show how eager the Ostrogothic kings were to showcase their own ties to the Roman authority and as rightful inheritors of the western part of the empire. Some alterations were made to the coin during the war, however, reflecting the strained relations to Constantinople. During the relatively long reign of Totila (541–552 AD), coins with the bust of emperor Anastasius I were struck in the mint of Ticinum, even if Justinian I was the one sitting on the imperial throne in Constantinople.

Anastasius, the contemporary of Theodoric the Great, reminded both Roman and Ostrogoths of Totila's war-torn Italy of the golden age under Theodoric, when the Ostrogoths were still agents of the emperor, having ousted the barbarian usurpers, restoring the glory of Italy and the western empire.

Conclusion

The coinage of the Ostrogothic kingdom is first of all characterised by its close relation to existing Roman coins and continuation of Roman themes. This is in accordance with the underlying strategy of creating a society where Roman tradition was carried on and protected by the military power of the Goths. Even if the Ostrogothic kingdom dominated the political scene of western Europe in the first decades of the 6th century, it proved unable to withstand the onslaught of the imperial forces when the ambitious and warlike emperor Justinian found that the preservation of Roman tradition in Italy was not a task that should be left to a barbarian people like the Goths. The Ostrogothic kingdom ended with the fall of king Teia in 553 AD. The project of Theodoric the Great had been brutally aborted by imperial invasion, ending the unique social and political project of coexistence that was the Ostrogothic kingdom.

Noter

- 1 Wolfram, *History of the Goths*, p. 43. Wolfram largely bases his claims on the *Getica*, the work of Constantinople-based historian Jordanes from the mid-6th century, a controversial and rather dubious source for early Ostrogothic history. The *Getica* traces the Goths all the way back to Scandinavia (hence the naming of the Swedish province Gothia/Götaland and the island of Gotland)
- 2 Most famous among the people of the Migration Period are the Huns, who played the role of both allies, overlords and enemies of the Gothic tribes in the 4th and 5th century, heavily influencing Gothic history in this period.
- 3 Brown, *The World of Late Antiquity*. Brown is a pioneer in research into and putting the spotlight of historic inquiry and interest on the late Roman period. He is critical of the traditional term *Dark Ages* used for denoting the period following the fall of the Western Roman Empire, instead encouraging the use of *Late Antiquity* (anglicisation of the German *Spätantike*), emphasising the continuity from the late Roman into the post-Roman era in European history.
- 4 Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*.
- 5 Imperial city; in this context denoting the city in which the emperor held court.
- 6 Amory, *People and Identity in Ostrogothic Italy*, p. 43. Amory questions the truth in the claim of persistent ethnic separation between Romans and Goths (also questioning the somewhat vague term «ethnicity»), but stresses the effort of the Ostrogothic kings to create the image of such a division. This view challenges the approach of historians such as Herwig Wolfram, based on strict, ethnical divisions between Roman and Goth (or barbarian in general).
- 7 The interpretations of coins are based on Wroth, *Catalogue of the coins of Vandals*, and Metlich, *The Coinage of Ostrogothic Italy*. Image samples from the coin collection of the British Museum.
- 8 Amory. *People and Identity in Ostrogothic Italy: 489-554*, p. 41.
- 9 Cassiodorus, «King Theodoric to Emperor Anastasius» (Letter One, Book One).
- 10 Sources for pictures unless otherwise stated: British Museum Collections (online: http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database.aspx)
- 11 Defining the «top» and «bottom» of a coin is done by referring to the «obverse» and «reverse». These terms relate to which die made its mark on which side when the coin was struck. The stationary die, or template, on which the coin rested is referred to as «obverse», while the die striking down on the coin is the reverse. The most intricate and artistic type and inscription is usually found on the obverse side as the obverse die transfers better to the coin.
- 12 Cassiodorus, «King Theodoric to the Senate of the City of Rome» (Letter Four, Book One).
- 13 Wroth, *Catalogue of the coins of Vandals*, p. xxxii.
- 14 Heather, *The Goths*, p. 262.
- 15 The *solidus* replaced the former imperial gold coin, the *aureus*, when Constantine reformed the coinage of the empire in the 4th century. Gold coins in the late antiquity came as full *solidi*, half *solidi* (*semisis*) and thirds of a *solidus* (*tremisis*). The modern word «soldier» ultimately derives from the «solidus» (as it was the soldier's pay).
- 16 Wolfram, *History of the Goths*, p. 288.
- 17 Wroth, *Catalogue of the coins of Vandals*, p. xxxii.

Litteraturliste

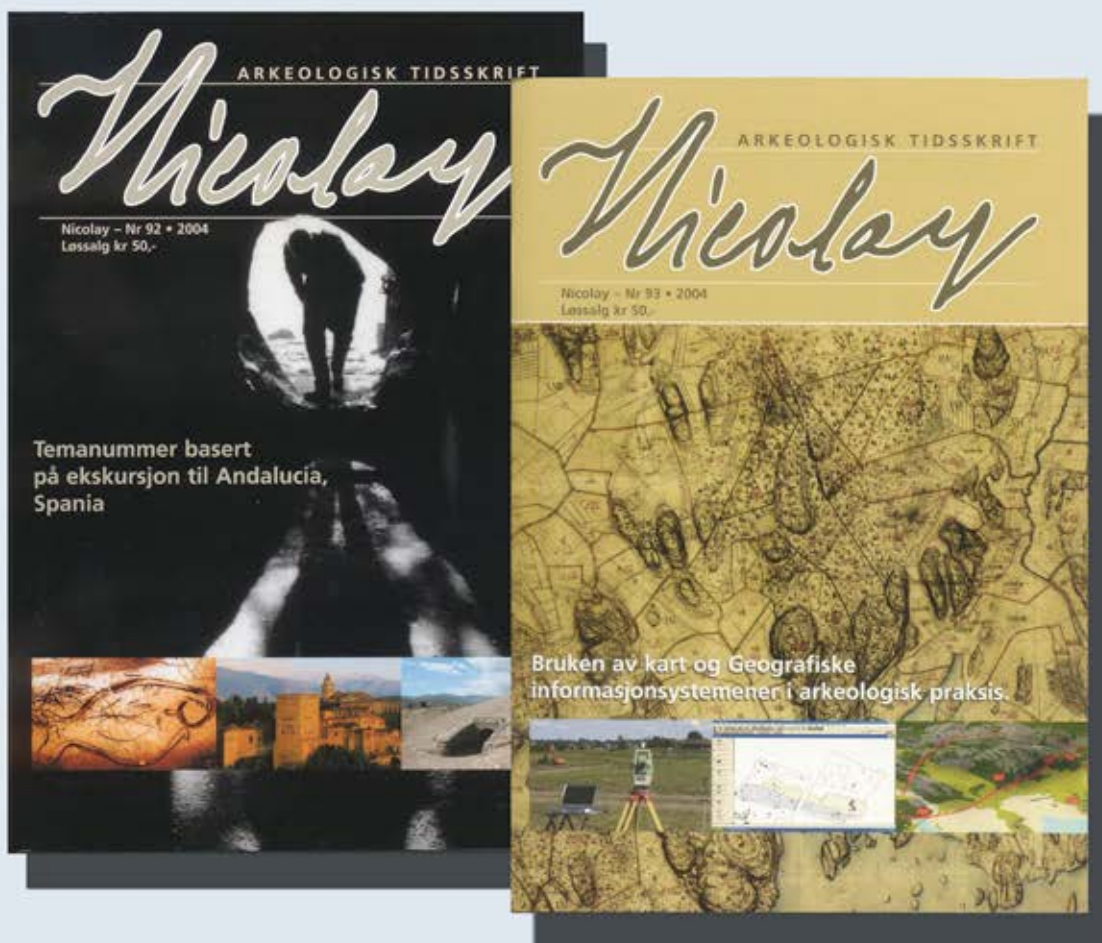
- Amory, Patrick. *People and Identity in Ostrogothic Italy, 489-554*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Brown, Peter. *The World of Late Antiquity*. Thames & Hudson, London, 2006.
- Cassiodorus Senator, Magnus Aurelius, Variarum. Translated to English by Thomas Hodgkin, 2006. (URL: http://www.gutenberg.org/files/18590/18590-h/18590-h.htm#Page_145)
- Heather, Peter. *The Goths*. Blackwell Publishers, Oxford, 1996.
- Metlich, Michael. *The Coinage of Ostrogothic Italy*. Spring and Son Ltd, London, 2004.
- Wolfram, Hedwig. *The History of the Goths*. University of California Press, Los Angeles, 1988.
- Wroth, Warwick. *Catalogue of Coins of the Vandals, Ostrogoths, Lombards etc.* British Museum, London, 1911

NICOLAY

er et tidsskrift utgitt av arkeologistudentene i Oslo siden 1967. Vi publiserer artikler skrevet av både arkeologistudenter og ferdigutdannede arkeologer. Temaene er varierende, men har tilknytning til arkeologifaget. Nicolay er kjent for å publisere både vitenskapelige og mer lettleste artikler.

Vi gir ut 3 numre i året og et abonnement koster kr. 150,-

Nye numre av Nicolay kan også kjøpes enkeltvis på Akademika og Historisk museum for kr 50,-

Abonnement kan bestilles på vår hjemmeside:

www.nicolaytidsskrift.no

Krigskorset med sverd, Forsvarsmuseet, FMU.051378, foto: Håvard Madsbakken

Kjetil Henriksen, seniorrådgiver, Forsvarsdepartementets historikerprosjekt

Sindre Weber, rådgiver, Forsvarsdepartementets historikerprosjekt

En bunt reddiker og andre historier om edelt metall

Napoleon skal ha sagt noe i retning av «Menn vil kjempe hardt og lenge for et stykke farget tøy.»¹ Å bruke dekorasjoner for å motivere soldater, kan synes som en opplagt strategi. Men vil rasjonelle, oppegående menn og kvinner risikere livet for et lite stykke metall hengt i et farget bånd?

Antikken - Romerriket

Allerede de første statsdannelser ser ut til å ha belønnet personer som ytet en ekstra innsats på slagmarken. Verdifulle gjenstander, eiendommer, krigsbytte eller økt sosial status kunne alle komme heltens vei.² Det var imidlertid grekerne som begynte å dele ut synlige bevis på tapperhet som mottakeren kunne bære.³ For eksempel ble Themistokles tildelt en krans av olivengrener som belønning for å ha stått bak seieren ved Salamis.⁴ Romerne adopterte denne skikken, og sin vane tro, ble den utvidet og systematisert. Det hele opphørte mot slutten av det tredje århundre. Historikeren Polybios mente at mye av romerhærens suksess skyldtes nettopp at Roma var nøye med å belønne modige soldater.⁵

Det finnes tre hovedkilder til romerske militære dekorasjoner. Skriftlige kilder, innskrifter og statuer. De eldste skriftlige kildene er fra det andre århundre

fvt., men de forteller om tildeling av dekorasjoner så langt tilbake som det femte århundre fvt. Faren for både direkte feil og anakronismer er derfor overhengende. Militære dekorasjoner, *dona militaria*, og praksis for tildeling ble vesentlig endret i løpet av de vel 500 årene fra republikkens barndom til prinsipatet. De store historieverkenes nøyaktighet bør derfor tas med en klype salt.

Innskriftene finner vi i all hovedsak på stein, som oftest på tidligere soldaters gravstøtter. Der ble soldatens militære tjeneste og utmerkelser nevnt. Hvor detaljert steinen var, avhang i stor grad av hvor velstående den avdøde eller dennes familie var. Men selv på de minste steinene ble dekorasjoner nevnt, om ikke annet så med *d. d. – donis donatus* (har blitt dekorert).⁶ De rikest utsmykkede steinene har avbildet selve dekorasjonene i tillegg. Den viktigste utfordringen er allikevel at gravsteiner kun

omhandler enkeltpersoner. Å slutte noe om hele systemet, eller endog å hevde at det var et system, er problematisk.⁷ Skulpturene er nyttige fordi de viser hvordan dekorasjoner ble båret, og hvordan de så ut. Siden publikum hadde et visst kjennskap til dekorasjoner, må man kunne anta at skulpturene er relativt nøyaktige.⁸

Dekorasjoner hadde stor verdi for både mottaker og dennes familie. De fleste var også laget av edelmetall, med betydelig egenverdi. Det medfører at de knapt finnes i avfallsdeponier, og at de sjelden ble forlagt og glemt. Det arkeologiske materialet er derfor sparsomt.

Dekorasjonssystemet begynte sannsynligvis med *ad hoc* dekorasjoner. En av de tidligste utmerkelsene var *corona obsidionalis*, eller beleiringskransen. Den ble tildelt den som sørget for at en fiendes beleiring ble hevet. Kransen var av flettet gress, og hadde således ingen materiell verdi. Likevel hang den høyest av alle republikkens dekorasjoner. Ingen kilder antyder at den ble med inn i prinsipatet.⁹ Det at beleiringskransen var laget av forgjengelig plantemateriale, viser at det var symbolverdien, ikke gjenstandens verdi i seg selv, som var det viktige. De fleste dekorasjoner ble utdelt for hendelser og kriger der Romerriket var den seirende part. Selv om også romerne var klar over at den enkelte kunne utføre minst like heroiske bragder når slaget ble tapt.¹⁰

Etter som den romerske ekspansjonen medførte reformer av det romerske militærvesenet, for ikke å si samfunnet, ble både rekrutteringsgrunnlaget, tjenestevilkårene og dekorasjonsvesenet endret.¹¹ Det skjedde gradvis, men slik at fra og med prinsipatet var det bare de høyeste grader som kunne få de høyeste dekorasjonene. Et av unntakene var *corona civica*. Sivilkransen ble tildelt dem som i strid reddet livet til en romersk borger. Det var strenge retningslinjer for hvordan dette skulle foregå dersom kransen skulle utdeles. Den var opprinnelig den nest høyeste romerske dekorasjonen, men til forskjell fra *corona obsidionalis* forble denne i bruk. Den forble også en dekorasjon tildelt på bakgrunn av bragd, uavhengig av grad. *Corona civica* var laget av ekegrener, og representerte således heller ingen materiell verdi.

Kransens relative betydning sank imidlertid i løpet av senrepublikken og prinsipatet. De spesifikke kriteriene falt etter hvert bort, slik at det ikke lengre

var behov for noe sjøslag for å vinne *corona navalis*; det var tilstrekkelig å ha vært konsul. Samtidig ble *corona obsidionalis* erstattet av *corona navalis* som den øverste dekorasjonen.¹² Dette hang nok sammen med den stadig mer fasttømrede karrierestigen og rangordningen i det romerske militærvesenet, og utviklingen mot et stadig mer profesjonalisert system, med stående hærer. I senrepublikken ble også gavene som ble distribuert i forbindelse med feiringen av triumf fordelt etter rang. Fra og med Augustus var det bare keiseren som kunne feire triumf, mens en vellykket feltherre fikk nøye seg med triumfinsigniene, *ornamenta triumphalia*. Dette var de synlige tegnene på at man en gang hadde feiret triumf.¹³

Legionærene, som var romerske borgere, kunne dekoreres for individuelt mot, mens *auxiliares*. Hjelpetropper som ikke var borgere, kunne derimot ikke dekoreres. På den annen side ble de romerske offiserene som ledet slike avdelinger dekorert. Det synes altså som om dekorasjoner var forbeholdt romerske borgere. Hjelpetroppene kunne imidlertid belønnes *en bloc*, og for eksempel tildeles en dekorasjon til avdelingen, som så ble knyttet til avdelingens offisielle navn. De som hadde *imperium*, altså militær kommando på høyt nivå, kunne ikke motta *dona*. I stedet ble de gitt triumf eller triumfinsignier.¹⁴ Det ser ikke ut til at romerne delte ut dekorasjoner *post mortem*.¹⁵ Etter at det ble slutt på dekorasjonstildelinger mot slutten av det tredje århundre, fortsatte allikevel praksisen med å forfremme, akseptere inn i aristokratiet eller gi ekstra lønn for bragd eller utmerket ledelse. At dekorasjonene ikke lengre ble delt ut, kan skyldes at det som var av strid, ble utført av hjelpetropper langs rikets ytterkant, og at det således ikke var noen romerske borgere å dekorere.¹⁶

Corona navalis ble opprinnelig tildelt for ledelse av flåteavdeling eller til den første som bordet fiendens skip. *Corona muralis* og *corona vallaris* ble tildelt for henholdsvis den første over fiendens mur og den første over fiendens leirvoll. Disse tre kransene var laget av gull. Det var, som navnet tilsier, også *corona aurea*, eller gullkransen. Det var ingen spesifikk handling knyttet til den, annet enn en heroisk bragd. Kransen ble tatt inn i de standardiserte tildelingsoppsettene i prinsipatet, og ble utdelt helt til det siste.¹⁷ *Torques* og *armillae*, hals- og armringer, ble av romerne sett på som feminint, og ikke noe en

Minnemedalje Stralsund 1715, forsvarsmuseet, FMU.48769, foto: Håvard Madsbakken

mann bar. Fiendene de møtte hadde imidlertid ofte slike, og det kan være årsaken til at de ble gitt som dekorasjoner. Så lenge de var vunnet i kamp, fikk det være mandig nok. Sannsynligvis stammer de som dekorasjoner fra begynnelsen av det første århundre fvt. De ble delt ut til de lavere grader i par som del av standarddekorasjonene fra og med prinsipatet.¹⁸ To forskjellige dekorasjoner som minner om våre dagers medaljer, *phalerae* og *patella* (eller *phiale*), ble i likhet med *torques* båret på kroppspansringen. Graden av utsmykning varierte, og det er ikke funnet noen sammenheng mellom rang og utsmykning. Imidlertid ble også disse en del av de standardiserte dekorasjonsoppsettene i løpet av prinsipatet.¹⁹

Det romerske dekoreringssystemet var det mest sofistikerte og velutviklede frem til moderne tid. I hvilken grad dekorasjonene bidro til romernes militære suksess, er det ikke mulig å si noe sikkert om i dag. At soldatene var stolte av dekorasjonene de fikk virker sannsynlig, særlig med tanke på gravstøttene de fikk satt opp. Det kan derfor virke besnærende å hevde at dekorasjoner motiverte til ekstra innsats. Men med tanke på den romerske disiplin, og viktigheten av at legionærene ble stående i rekken uten noen særlig grad av personlig initiativ, kan antyde at det ikke er

fullt så enkelt. Kan hende var dekorasjonene en måte feltherren knyttet bånd til sine klienter, eller at *dona* knyttet sterke bånd mellom hærfører og soldat. Et forhold som allerede var mer personlig enn hva vi er vant med i dag.

Også den jødiske forfatteren og keiservennen Josephus sa at romernes suksess delvis skyldtes kombinasjonen av disiplin og belønninger for tapperhet og dyktighet.²⁰ Det behøver ikke nødvendigvis bety at det var dekorasjonene i seg selv som motiverte de stridende. Kan hende bidro dekorasjonene til å skape et bilde av feltherren som farsfigur, en som det var verdt å sloss for. Fra det tredje århundre, frem til innstiftelsen av Viktoriakorset, fantes det ikke noen svært høythengende dekorasjon som alle, uavhengig av grad, kunne gjøre seg fortjent til, og som var lik for alle mottakere.

Tidlig nytid

Fra omkring år 1500 ble privat utgitte minnemedaljer ofte delt ut etter slag og trefninger, uten at det ble noe statlig standardisert system. Allikevel var det vanlig at også statsoverhoder gav ut slike minnemedaljer. Et eksempel er mynten som ble delt ut etter beleiringen av Stralsund, der en koalisjon bestående av styrker

fra blant andre Danmark-Norge, Storbritannia, Russland, Polen, Litauen, Preussen og Sachsen beseiret de svenske forsvarerne. På mynten er det nevnt tre Fredriker, sannsynligvis Fredrik IV av Danmark-Norge, Fredrik I av Preussen og Fredrik I av Sachsen (også kjent som Augustus II av Polen-Litauen). De minnes som seierherrer da Stralsund falt 23. desember 1715.²¹ Akkurat hvem som fikk myntene, og hva de symboliserte, er ukjent, men medaljen minner om den typen minnemedaljer som ble delt ut fra og med den engelske borgerkrigen. Et annet eksempel er også fra Forsvarsmuseets samlinger, nemlig en æressabel gitt av Karl Johan til daværende premierløytnant Knud Martin Ingier, for «udvist konduite under et bondeopløp i Valders.»²² Sabelen ble utlevert til premierløytnanten etter armébefaling av 21. februar 1818.²³

La Légion d'honneur – den franske Æreslegionen

Revolusjonen i Frankrike feide ut det gamle regimet og med det de kongelige ordener. Men behovet for å kunne påskjønne sivil og militær innsats forsvant ikke. Napoleon etablerte et system av æresbevisninger til erstatning for det gamle. Æreslegionen er opprettet av førstekonsulen i 1802 og tildeles sivile og militære, franske og utenlandske. Etter 1805 er ordenen delt inn i fem klasser og har dannet mønster for andre lands ordener. Legionærer av høyeste klasse, storkorset, mottok en æreslønn på fem franc i måneden. Æreslegionen har overlevd republikk og monarki. Napoleons portrett som prydet de tidlige

utgaver, er imidlertid erstattet av kvinneportrettet som symboliserer republikken. Æreslegionen rangerer foran alle andre franske ordener og dekorasjoner. Veteraner fra Napoleonskrigene erfarte at de mistet retten til å bære Æreslegionen hvis de tok arbeid som tjenere eller med andre huslige sysler. Legionærer var forventet ikke å degradere seg selv.²⁴

Som nevnt, knyttet Napoleon til den moderne bruken av dekorasjoner som motivator. Et annet sted sier han imidlertid at det er fanatisme, fedrelandskjærighet og nasjonens ære som får soldatene til å slåss.²⁵ Napoleons soldater så på keiseren ikke bare som statsoverhode, men som en far. De så ham også som lederen som sikret seire, og æren knyttet til dem.²⁶ Veteranene fra Napoleonskrigene var stolte av å være medlemmer av Æreslegionen. Selv om den var mer utspikket enn andre tapperhetsdekorasjoner, var det nok opphavsmannen som var den største kilden til stolthet.

Blant norske mottagere av Æreslegionen finner vi oberst Birger Eriksen fra Oscarsborg og major Reidar Holtermann fra Hegra festning. Ni nordmenn som deltok under landgangen i Normandie i 1944 er hedret med Æreslegionen ved en seremoni 60 år senere.

Under et statsbesøk i 1964 utnevnte Frankrikes president Charles de Gaulle de fire medlemmene av militærjuntaen i Ecuador til storoffiserer av Æreslegionen. Da de fire kom under hardt vær med

Æressabel, Forsvarsmuseet, FMU.000246, foto: Håvard Madsbakken

Legion d'Honneur, offiser, Forsvarsmuseet, FMU.024677, foto: Håvard Madsbakken

Jernkors 2. klasse 1870 med jubileumsekeløv 1895, Forsvarsmuseet, FMU.003182, foto: Håvard Madsbakken

at statsledere ellers fikk legionens storkors, en høyere grad, utba de seg en forklaring. Svaret de fikk var at etter gjeldende praksis kunne bare ett storkors tildeles hvert land. De fire var ikke tilfreds med svaret og returnerte sine ordenstegn. Da en bombe gikk av ved den franske ambassade i Ecuadors hovedstad Quito noen måneder senere, ble dette satt i sammenheng med nedvurderingen juntaen hadde følt. I Frankrike mente enkelte at de fire burde fått ett storkors på deling. Til det kommenterte avisen *Le Figaro* at det ville være vanskelig å legge ett ordensbånd rundt fire karer uten at de ble seende ut som en bunt reddiker.²⁷

Eisernes Kreuz – det tyske Jernkorset

Jernkorset er et av de sterkeste symboler på tysk militær tradisjon. Denne dekorasjonen er opprinnelig prøyssisk, innstiftet under Frederik Vilhelm III i 1813.²⁸ Da sto Preussen og Storbritannia sammen mot Napoleons Frankrike. To hundre år senere er Tyskland og Storbritannia allierte i Nato. Jernkorssymbolet brukes fortsatt; ikke som dekorasjon for tapperhet i strid, men som nasjonalt kjennemerke på tyske militære avdelinger. I motsetning til de fleste

lignende dekorasjoner har Jernkorset bare vært delt ut i krigstid. Det har således vært gjeninnført tre ganger etter Napoleonskrigene; under den fransk-prøyssiske krig i 1870, under første verdenskrig og under andre verdenskrig. Korset er utført i svart støpejern kantet med sølv. Arkitekten Karl Friedrich Schinkel leverte et forslag til korsets design. Dette fikk kongen til å legge vekk sitt eget utkast i begeistring. Schinkel var for øvrig en av Europas mest betydningsfulle arkitekter i sin tid og sammen med Christian Heinrich Grosch ansvarlig for Det Kongelige Frederiks universitets bygninger ved Karl Johans gate.

Jernkorset var opprinnelig inndelt i tre klasser: Storkorset til høyere offiserer for ledelse i krig, 1. og 2. klasse til alle grader for tapperhet i krig. De som gjorde seg fortjent til Jernkorset, ble som regel dekorert kort tid etter sin innsats. Det såkalte *Kulmkorset* var opprettet av Fredrik Vilhelm III som en spesialutgave av Jernkorset i desember 1813, for å hedre de russiske troppenes eksepsjonelle tapperhet i slaget ved byen Kulm. Alle de 11 563 soldatene som var involvert i slaget, ble tildelt Kulmkorset. Først i 1816 fant utdelingen sted. Hvis den noensinne fant sted, det

er usikkert. Da var mer enn 4 000 av mottagerne døde, enten i slaget eller senere. De russiske soldatene var på forhånd kjent med dekoreringen, og mange av dem fant ventetiden så lang at de lagde sitt eget Kulmkors i mellomtiden.²⁹ Blant de sju mottagerne av Jernkorset av 1813s Storkors finner vi kronprins Karl Johan av Sverige. Da Karl Johan døde i 1844, etter å ha regjert i Sverige og Norge siden 1818, ble Storkorset returnert til Preussen.³⁰

Da Frankrike erklærte Preussen krig i juli 1870, innførte kong Vilhelm I. Jernkorset på nytt. Mer enn 40 000 jernkors ble tildelt for innsats under den fransk-prøyssiske krig, en konflikt som involverte drøyt én million militære på prøyssisk side. Blant de utenlandske mottagerne her finner vi den britiske legen W.G.N. Manley, som foruten Jernkorset er dekorert av Frankrike for å ta hånd om sårede under beleiringen av Paris.

Med utbruddet av Den store krigen sommeren 1914, ble Jernkorset gjeninnført for annen gang. Blant utallige mottagere er korporal Adolf Hitler fra 16. bayerske reserveinfanteriregiment tildelt Jernkorset av 2. klasse og av 1. klasse. Hitler gjorde tjeneste som ordonnans og ble såret flere ganger. En behandlende lege skal ha uttrykt at mannen var psykopat og helt uegnet for lederoppgaver, noe hans kompanibefal visst nok var enig i.

En sjelden variant av Jernkorset er tildelt dem som gjorde seg fortjent både under krigen mot Frankrike i 1870 og igjen 1914–1918. Disse fikk en spange (*bar*) merket «1914» til å feste på båndet på 1870-korset. Tidsspennet mellom 1870 og 1914–18 tilsier at det kreves en bemerkelsesverdig (lang) militær karriere for å vinne slik anerkjennelse.

Under forberedelsene til angrepet på Polen i september 1939, innførte Adolf Hitler på ny den tradisjonelle krigsdekorasjonen. Jernkorset av 1939 var, til forskjell fra tidligere utgaver, inndelt i fem klasser; ridderkors med og uten eikeløv var kommet til. Jernkorset av 1939 ble fortsatt utført i jern, men ytre sølvkant er i de fleste tilfeller av sølvplett. I senter av korset var en svastika til pynt. Jernkorset av 2. klasse ble produsert og utdelt i så store mengder for innsats under andre verdenskrig (flere millioner) at dekorasjonens omdømme sank blant frontsoldatene.³¹ Hvordan det påvirket motivasjonen vites ikke, men det er lite

som tyder på at tysk motstand mot slutten av andre verdenskrig ble svekket som følge av at jernkorset mistet betydning. Som kjent pågikk kampene helt til det siste.

Opprettelsen av *Kriegsverdienstkreuz* i 1939 var ment å dekke innsats som ikke involverte direkte kontakt med fienden. I praksis viste det seg at det kunne være tilfeldig om Jernkorset eller fortjenstkors ble delt ut. Disse dekorasjonene var delvis overlappende.

I 1945 ble Jernkorset forbudt å bære. Fra 1957 har det imidlertid vært tillatt å bære dekorasjoner tildelt under andre verdenskrig, men uten hakekorssymbolet. Gamle jernkors ble filt og slipt; det vanlige har likevel vært, mer diskret, å bære kun båndstripen.

Victoria Cross - Viktorkorset

Da Krimkrigen (1854–56) begynte, fantes det i Storbritannia ikke noe standardisert system for tildeling av dekorasjoner for bragd. Det fantes en rekke ordner, men ingen av dem var egnet til å dekorere soldater for tapperhet. For offiserer var *Companion's Breast Badge of the Order of the Bath (CB)* innstiftet i 1815 som en utmerkelse for tapperhet. I årene frem til Krimkrigen hadde den blitt en dekorasjon for lang og tro tjeneste. De utmerkelse for tapperhet som fantes, som å nevnes i dagsbefaling og forfremmelse på bakgrunn av bragd, var forbeholdt offiserer. Allikevel kjempet britiske soldater, for ikke å si sjømenn, både innbitt og tappert mot Napoleons forsøk på herredømme. Det var nok i hovedsak *Royal Navy* som sikret seieren. Der hadde kapteinen en farslignende rolle, og en dyktig kaptein hadde mannskap som fulgte ham fra kommando til kommando. At det var gode muligheter for prise penger om man tjenestegjorde under en dyktig fregattkaptein, kan selvsagt også ha hatt betydning. Krimkrigen var den første europeiske krigen dekket av media. Publikum kunne etter relativt kort tid lese om slag og hendelser. De ble vitne til at soldatene sloss med tapperhet under de verst tenkelige forhold, på tross av dårlig utstyr og mangelfull ledelse.³² Det fremkom raskt krav i den offentlige opinion om å kunne gjøre noe for å belønne de tapre soldatene.

Det første forslaget om innstiftelse av en svært høythengende dekorasjon for tapperhet i strid, som skulle utdeles likt til offiserer, underoffiserer og menige, ble fremsatt i Underhuset av parlamentsmedlem

Haakon VII's Frihetskors, Forsvarsmuseet, FMU.063138, foto: Håvard Madsbakken

og kaptein G.T. Scobell. Han ønsket en orden for bragd, som kunne utdeles til medlemmer av alle forsvarsgrener. Etter at krigsministeren la forslaget frem for prins Albert, ble også dronning Victoria involvert. Både hun og mannen var allerede opptatt av å rette på mangelen. Hun sørget for innhenting av informasjon om tilsvarende ordner i andre land, som den franske *Legion d'Honneur*, og fant ut at hun ikke ønsket en ny orden.

En orden er gjerne et gradert brorskap, hvor kongen eller dronningen er øverst.³³ Ordenstegnet er oftest laget i edelmetall, som gull, sølv og platina, gjerne emaljert, og noen ganger smykket med edelstener. Selve ordenstegnet er viktig, og skal reflektere viktigheten og verdigheten man blir del i som mottaker av ordenstegnet, samtidig som det gir status i seg selv, som pynt eller ornament. En medalje virket imidlertid heller ikke tilstrekkelig, så det ble besluttet at tapperhetstegnet skulle være et kors. Metallet ble bestemt å skulle være bronse (også kjent som *gun-metal*). Det vesentligste var det korset representerte;

utvist mot i møte med fienden. Etter tradisjonen lages korsene av bronse fra en russisk kanon som ble erobret ved Sevastopol. Dronningen bestemte at mottoet på forsiden av korset skulle være *for valour*. Tildelingskriteriene var demokratiske i det at det fantes kun én klasse, og alle grader i alle forsvarsgrener kunne tildeles dekorasjonen.³⁴ Pressen og publikum var svært interessert i den nye dekorasjonen, og det var svært mange til stede da den ble utdelt for første gang. Den 26. juni 1857 fikk 62 soldater fra både hæren og marinen Viktoriakorset av dronningen. *The Times* skrev etter tildelingen «...the whole cross is, after all, poor looking and mean in the extreme...»³⁵ Man kan trygt si at avisen ikke hadde forstått poenget.

For innsats i andre verdenskrig ble det til sammen delt ut 182 victoriakors, til personell fra Storbritannia og Samveldet av nasjoner.³⁶ Til sammen deltok omkring 8,6 millioner soldater fra disse områdene i andre verdenskrig.³⁷ I de tilfeller hvor *Commonwealth War Graves Commission for Victoria Cross winners* bekoster gravsteinen, hugges et bilde av dekorasjonen på gravstøtten.³⁸

En av de første mottakerne av Viktoriakorset og Krigskorset med sverd under andre verdenskrig, var kaptein Warburton-Lee. Han ledet den britiske flotiljen som angrep tyskerne i Narvik havn 10. april 1940. Warburton-Lee falt i striden, og døde på flaggskipets bro. I innstillingene til både Viktoriakorset og Krigskorset med sverd, oppgis hans siste ord å ha vært «Continue to engage the enemy».³⁹

Da Storbritannia utkjempet Krimkrigen, kom krigens redsler nærmere enn de noen gang hadde gjort. Historiene fra fronten førte til et allment krav om at selv de menige soldater måtte dekoreres. Statens takknemlighet ble vist i form av et kors i bronse, med mottakerens navn gravert på baksiden. De første ble delt ut av dronningen selv, etter at krigen var over. Det var altså opinionen som ville uttrykke anerkjennelse, og timingen tilsier at det ikke kan ha vært en faktor i soldatenes motivasjon. Samtidig hadde det vokst frem et *corpus* om de britiske helter, som *the thin red line* og *charge of the light brigade*. At det fulgte et krav om offentlig anerkjennelse virker dermed ikke så merkelig. Samfunnsomveltninger i Storbritannia medførte også at det var mer naturlig å gi anerkjennelse for soldatenes, og ikke bare offiserenes, innsats enn det som var tilfellet tidligere.

Norske krigsdekorasjoner

Da Norge ble angrepet i 1940 hadde vi ingen krigsdekorasjoner og ingen levende tradisjon for anerkjennelse av innsats i krig. Allerede under felttoget ble behovet påpekt; general Otto Ruge var blant dem som mente at det burde finnes et system for dekorering av særlig fremragende militære fortjenester. Arbeidet med en krigsmedalje ble tatt opp i London, av blant andre general Carl Gustav Fleischer. Krigskorset – med og uten sverd – og Krigsmedaljen, ble innført i 1941 og de første tildelinger skjedde samme år. Krigskorset er et enkelt kløverbladkors i bronse. Etter 1945 er alle krigskors utdelt med et sverd festet til båndet. Hvis en mottaker igjen gjør seg fortjent til Krigskorset, forsynes båndet med ytterligere inntil to sverd.

St. Olavsmedaljen var innstiftet i 1939, «til belønning av fortjenester for utbredelse av kjennskap til Norge i utlandet, og for fremme av forbindelsen og samfølelsen mellom det utflyttede Norge og Hjemlandet», visst nok fordi St. Olavs orden ville være for mye – og for dyr. I løpet av 1942–43 var St. Olavsmedaljen utvidet til å kunne utdeles for innsats i krig, og skulle da utstyres med en ekegren. Den rangerte etter Krigskorset, men foran Krigsmedaljen. For felttoget i Norge våren 1940 og folk som oppholdt seg fast i Norge, ble det besluttet at tildelingene prinsipielt skulle vente til etter at okkupasjonen var over. Seks offiserer «som i særlig grad utpekte seg ved sitt fremragende arbeid under krigsoperasjonene i Norge» ble likevel dekorert. Blant dem var general Fleischer som ledet 6. divisjon i narvikavsnittet og sjefen på Hegra fort, oberstløytnant Reidar Holtermann. 6. divisjon gjenerobret med alliert støtte Narvik by og var nær ved å nedkjempe de tyske inntrengerne i Narvik–Bjørnfell-trakten. Bare den allierte retretten forhindret det. Hegra fort sto i mot tysk beleiring til 5. mai 1940 og var av de siste enheter i Sør-Norge og Trøndelag som kapitulerte. Tildelingen skjedde i desember 1942. Høsten 1940 var general Ruge tildelt Storkors med kjede av St. Olavs orden, noe bare et fåtall ikke-kongelige har fått. Kjedet er en påskjønnelse i seg selv. St. Olavs orden er ikke en militær orden, men kan tildeles for militære fortjenester. Den er da utstyrt med to korslagte sverd mellom kronen og ordenstegnet. Det kan, tidspunktet for den høye utmerkelsen tatt i betraktning, diskuteres om general Ruge er andre verdenskrigs høyest dekorerte nordmann.

For avdelinger basert i Storbritannia er dekoreringer foretatt fortløpende. Marinen, flyvåpnene og spesialavdelinger mottok sine dekorasjoner. Kompani Linge var prioritert av regjeringen.

I 1945 innførte man de såkalte *frihetsdekorasjoner*, Haakon VII's Frihetskors og Haakon VII's Frihetsmedalje. Med dem var det etablert et dekorasjonssystem bestående av fem krigsdekorasjoner; Krigskorset rangerte først, foran St. Olavsmedaljen med ekegren, Haakon VII's Frihetskors, Krigsmedaljen og Haakon VII's Frihetsmedalje. Blant mottagerne av Krigskorset finner vi foruten militære og sivile fra Norge og utlandet, også sju franske avdelingsfaner. Det er faner tilhørende Alpejegerne og Fremmedlegionen, som deltok i kampene ved Narvik våren 1940. Dekorering av avdelinger er ellers ikke en del av norsk praksis, men i dette tilfellet var det overlatt til de franske myndigheter å foreslå mottagere av den fremste norske krigsdekorasjonen. Da ville det ha vært diplomatisk uheldig å avvise forslaget.

I 1945 fikk Forsvarets sjef (under felttoget i 1940) pålegg om å rapportere sine avdelingers virksomhet våren 1940, herunder forslag til dekoreringer. Det viste seg å være problematisk; mye dokumentasjon var tapt og sjefene den gang var i andre stillinger, sivile, pensjonert eller døde. Det tok tid å få forslagene inn. 248 krigsdekorasjoner ble tildelt før jul i 1949. Saksbehandlingen ble oppfattet som byråkratisk og lite smidig; det ble debatt. Var det slik at innsats under felttoget i Norge var strengere bedømt enn innsats på utefronten? Saken endte i Odelstinget hvor det ble påpekt at det ikke burde belastes deltagerne at Forsvaret og Forsvarsdepartementet ikke hadde orden i sakene. Stortingets protokollkomite reagerte på regjeringens saksbehandling. En ny runde fulgte, og i januar 1952 ble ytterligere 60 krigsdekorasjoner utdelt for innsats under felttoget. I alt er 148 nordmenn tildelt Krigskorset for innsats under andre verdenskrig. St. Olavsmedaljen med ekegren og Krigsmedaljen er utdelt i større antall.

Krigsdekorasjoner er en alvorlig sak. Tildeling av dekorasjoner for felttoget i 1940, skjedde først i 1949. Da mente mange at det var gjort forbigåelser; ikke alle som fortjente det, var dekorert. Spørsmålet ble tatt opp i Stortinget i 1950. Under debatten mente Høyres C.J. Hambro at dekorasjonsspørsmål strengt

tatt ikke hørte hjemme i Stortinget. Han hadde lite til overs for omfattende utdeling av dekorasjoner. Han mente det forringet dekorasjonenes verdi hvis det ble for mye av det. «Det virker jo umiddelbart latterlig på sivilisten når man ser disse militære bryst som er så bedekket som Oscar Mathisens var på bilder i gamle dager.»⁴⁰

I tiårene etter andre verdenskrig er det likevel grupper og personer som har følt seg forbigått ved tildeling av krigsdekorasjoner. Et omfattende arbeid ble gjort i 1980-årene for å gi handelsflåten og Marinens personell den anerkjennelse de fortjener. Flere tusen dekoreringer ble foretatt i den anledning. Kaptein Eiliv Austlid, som falt i april 1940, fikk etter langvarig saksbehandling Krigskorset med sverd post mortem i 2009. Fra 2009 kan Krigskorset med sverd også tildeles for innsats i væpnet konflikt i nyere tid. Tre norske offiserer er i 2011 tildelt denne høye utmerkelsen for innsats i Afghanistan.

Forsvarsdepartementet opprettet i 2011 et prosjekt for å kartlegge den dekorasjonspraksis som er fulgt og komme med forslag for å rette opp eventuelle skjevheter. Målsettingen er å få en endelig avklaring av dekorasjonsspørsmål knyttet til andre verdenskrig. Prosjektet skal identifisere personer det på grunnlag av manglende kunnskap, hemmelighold eller politiske forhold kan reises tvil om har fått den anerkjennelse de fortjener. I neste omgang vil prosjektgruppens eventuelle anbefalinger om dekorering bli rådsbehandlet i departementet med tanke på dekorering. Tre historikere, blant dem forfatterne av denne artikkelen, og to masterstudenter i historie er tilknyttet prosjektet.

Overskudd – skrapmetall

Da krigen var over, og man i Forsvarsdepartementet antok at dekorasjonstildelingene for innsats under andre verdenskrig var avsluttet, gjenstod spørsmålet om hva man skulle gjøre med de dekorasjonene som var til overs. Da Deltagermedaljen ble tildelt av blant andre distriktssjefene i Heimevernet, måtte overskuddet hentes inn. Det viste seg at det totalt ble over ett tonn bronse.⁴¹ I tillegg hadde Forsvarsdepartementet «adskillige tusen i kjelleren».⁴² Deltagermedaljen var den lavest rangerte krigsdekorasjonen, og det var ikke veldig overraskende at det ble en del til overs. Selve legeringen den var laget av ble fremstilt

på Raufoss Ammunisjonsfabrikk i 1945. Dermed ble dekorasjonene som var til overs solgt tilbake til Raufoss som betalte kilopris for skrapmetall.⁴³ Det er ikke usannsynlig at dette metallet nå finnes spredt på Forsvarets mange skytebaner.

Det var imidlertid flere dekorasjoner på lager. Haakon VII's Frihetskors, som var laget i 925 sølv og emalje, var «temmelig verdifulle».⁴⁴ Saksbehandleren foreslo at de ble lagret på en mer betryggende måte enn i en kasse i kjelleren.⁴⁵ St. Olavsmedaljen med ekegren viste det seg at Sjøforsvarets overkommando hadde omkring 800 av. Til sammen ble det delt ut omkring 750 St. Olavsmedaljer med ekegren for innsats under andre verdenskrig. I og med at disse var i sølv, og dermed verdifulle, foreslo hun at de skulle sendes tilbake til Slottet, mot kvittering.⁴⁶

Krigskorset, med og uten sverd, ble delt ut til relativt få personer, som seg hør og bør for nasjonens høyest hengende dekorasjon. Det er hevdet at det ble produsert omkring 550 Krigskors.⁴⁷ En opptelling viste imidlertid at Sjøforsvarets overkommando alene hadde 1 300 liggende i 1950. Sekretær Egeberg-Holmsen administrerte Krigsdekorasjonskanselliet etter krigen, til det var endelig nedlagt etter 1956. Hennes mange frustrasjoner og daglige utfordringer i dekorasjonsarbeidet, kan man følge i et relativt rikt arkiv, ordnet og etterlatt oss av nettopp sekretæren. Hun foreslo at de medaljene som var spredt rundt hos de forskjellige overkommandoer skulle inndras, og lagres i låsbare kasser i kjelleren. For, som hun sier, «det er iorden. Vi har kasser.»⁴⁸ Samtidig spør hun «...hva skal vi med tusenvis av Krigskors?»⁴⁹ Sekretærens pragmatiske holdning til dekorasjonene mer enn antyder at det ikke er selve dekorasjonen som er det vesentlige. Snarere virker det som om det er giveren, og det dekorasjonen symboliserer, som er av betydning.⁵⁰ Dermed virker det som om dekorasjoner ikke er en effektiv motivator, men et etterlengt tegn på anerkjennelse for handlinger som allerede er utført, og offer som allerede er gitt.

Noter

- 1 En lang rekke nettstedet gjengir denne uttalelsen, dog uten ytterligere henvisninger. Se for eksempel <http://www.economist.com/whichmba/bit-coloured-ribbon>, lest 15. februar 2013; <http://www.mca-marines.org/gazette/article/bit-colored-ribbon>, lest 15. februar 2013; <http://fallbackbelmont.blogspot.no/2008/05/captains-bars.html>, lest 15. februar 2013.
- 2 Ødegård, «Krig og folkelig politikk i republikkens Roma», i Iddeng, Jon W. (red), *Antikke samfunn i krig og fred: festskrift til Johan Henrik Schreiner*, s. 136.
- 3 Duckers, *The Victoria Cross*, s. 4.
- 4 Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 61.
- 5 Goldsworthy, *The Roman Army at War: 100 BC–AD 200*, s. 96. Å belønne heltene ble sett på som et nødvendig motstykke til romerhærens drakoniske disiplin og strenge straffer.
- 6 Southern, *The Roman Army: a social and institutional history*, s. 8–10. Det er ikke uproblematisk å ta for gitt at avbildninger på gravsteiner er helt nøyaktig gjengitt. De fleste avbildede personer er gjengitt i henhold til samtidige oppfatninger av hvordan for eksempel en legionær burde se ut. Ofte vises de også i mer eller mindre sannsynlige situasjoner og posurer. Allikevel antas det at detaljer som dekorasjoner er nøyaktige i samsvar med virkeligheten. Jf. også Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 47–50.
- 7 Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 47–50. Et av de mest kjente eksemplene på en gravstøtte, tilhører Marcus Caelius. Han ble drept i Teutoburgerskogen i år 9, 53 år gammel. Han var da *centurion*. Han er avbildet med alle dekorasjoner, *phaleræe* og *corona civica*. Han har også to *torques* på brystpanseret, og kan hende én rundt halsen. På den annen side kan det være at det som er rundt halsen, er tekstil for å beskytte halsen mot brystpansringen (ILS 2244).
- 8 Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 50–53.
- 9 Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 53–54. Sannsynligvis ble det flettet en ny krans hver gang det var anledning til å bære dekorasjoner.
- 10 Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 115; Plin. *Nat. Hist.* 7.105–6, gjengitt i Maxfield. Romerne er ikke de eneste som har hatt krav om suksess for tildeling av dekorasjoner. Suksesskriteriet kan skimtes i de fleste dekorasjonssystemer.
- 11 Ødegård, «Krig og folkelig politikk i republikkens Roma», s. 126.
- 12 Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 62–74.
- 13 Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 101.
- 14 Goldsworthy, *The Roman Army at War: 100 BC–AD 200*, s. 97; jf. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 120–122.
- 15 Goldsworthy, *The Roman Army at War: 100 BC–AD 200*, s. 96, han nevner imidlertid et unntak, hvor det ser ut til at Cæsar dekorerte en fallen *centurion* i år 48. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, 1981, s. 138, ser imidlertid ikke ut til å kjenne til denne, og hevder at romerne ikke dekorerte *post mortem*.
- 16 Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 84; s. 109.
- 17 Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 74–78; s. 80–81.
- 18 Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, s. 88.
- 19 Goldsworthy, *The Roman Army at War: 100 BC–AD 200*, s. 96. Det er uklart om *phiale* var en medalje, eller om det var et drikkebeger. Det er uvisst hvordan den ble båret. Goldsworthy mener imidlertid at det fantes to forskjellige *torques*, én mindre som ble båret på kroppspansringen, og én større som ble båret rundt halsen.
- 20 Joseph. *Bj* III.102–7.
- 21 FMU.048769; Forsvarsmuseet har også publisert data på www.digitaltmuseum.no, med betegnelsen «Minnemedalje Stralsund». Der er også innskriftene gjengitt i sin helhet.
- 22 *Katalog over Artilleri-Museet paa Akershus*, 1904, Christiania, Aktie-bogtrykkeriet. Nr. 376.
- 23 *Katalog over Artilleri-Museet paa Akershus*, 1904, Christiania, Aktie-bogtrykkeriet. Nr. 376.
- 24 Petiteau, «Survivors of war: French soldiers and veterans of the Napoleonic armies», i *Soldiers, citizens and civilians: experiences and perceptions of the revolutionary and Napoleonic wars: 1790–1820*, s. 50.
- 25 «Dix-huit notes sur l'ouvrage intitulé considérations sur l'art de la guerre», *Correspondance de Napoléon Ier*, 32 vols, Paris 1858–70, XXXI, s. 417, som gjengitt i Luvaas, *Napoleon on the Art of War*, s. 8, n. 31.
- 26 Petiteau, «Survivors of war: French soldiers and veterans of the Napoleonic armies», i *Soldiers, citizens and civilians: experiences and perceptions of the revolutionary and Napoleonic wars: 1790–1820*, s. 48.
- 27 *Time Magazine*, 5. februar 1965. Dekorasjoner som diplomatisk virkemiddel er et stort og komplekst emne, som ikke vil behandles nærmere her. Som kuriositet kan imidlertid nevnes at ordensvesenet i Sverige ble avskaffet i 1975, slik at den svenske kongen ikke lengre kan dele ut ordner for fortjeneste. Unntaket er til utenlandske statsoverhoder, utenlandske statsborgere og hans egen familie. Se svensk *Proposition 1973:91 - Kungl. Maj:ts proposition angående ändrat belöningsystem för statsanställda m.m* og *Betänkande 1973:KU27 - Konstitutionsutskottets betänkande med anledning av propositionen 1973:91 angående ändrat belöningsystem för statsanställda m. fl. jämte motioner*.
- 28 Williamson, *The Iron Cross: a history 1813–1957*, s. 12–31.
- 29 Williamson, *The Iron Cross: a history 1813–1957*, s. 20.
- 30 Williamson, *The Iron Cross: a history 1813–1957*, s. 25.
- 31 Williamson, *The Iron Cross: a history 1813–1957*, s. 68–69.
- 32 Duckers, *The Victoria Cross*, s. 7–10. Et særlig problem ved forfremmelser som følge av bragd, var at en i stilling undergitt offiser, kunne ha høyere grad enn sin overordnede. I en militær kommando-kjede kan slikt lett skape misforståelser, for ikke å si misnøye.
- 33 Duckers, *The Victoria Cross*, s. 11–12.
- 34 Duckers, *The Victoria Cross*, s. 12–15. Det er sannsynlig at noen av viktoriakorsene som ble produsert under og etter de to verdenskrigene ble laget av annen bronse. Det som er igjen av kanonen fra Sevastopol er nå oppbevart ved *The Defence Storage and Distribution Centre* i Donnington.
- 35 *The Times*, gjengitt i Duckers s. 14.
- 36 Abbott, *British Gallantry Awards*, s. 327.
- 37 <http://www.bbc.co.uk/history/ww2peopleswar/timeline/factfiles/nonflash/a6651218.shtml>, lest 30. januar 2013.
- 38 Duckers, *The Victoria Cross*, s. 61.
- 39 Kgl.res. nr. 124, 21. august 1942; *London Gazette* 7. juni 1940, nr. 34868, s. 3501.
- 40 Stortingstidende 1950, Forhandlinger i Odelstinget, «For-

- handlinger i Odelstinget nr. 33, 29. juni 1950 – Regjeringsprotokollene for 1949», s. 260.
- 41 RA Krigsdekorasjonskanselliet (KDK), eske 48, Egeberg-Holmsen til Halsne, udatert.
- 42 RA KDK, Egeberg-Holmsen til Backer, 14. august 1950.
- 43 RA KDK, Egeberg-Holmsen til Backer, 14. august 1950.
- 44 RA KDK, Egeberg-Holmsen til Backer, 14. august 1950.
- 45 RA KDK, Egeberg-Holmsen til Backer, 14. august 1950. Antagelig på grunn av sin materielle verdi – til forskjell fra Krigskorset, som jo bare var i bronse.
- 46 RA KDK, Egeberg-Holmsen til Backer, 14. august 1950. Frem til nylig har Slottet stått for tildeling av St. Olavsmedaljen med ekegren. Krigskorset med sverd, Haakon VII's Frihetskors, Krigsmedaljen og Haakon VII's Frihetsmedalje tildeles ved kongelig resolusjon. St. Olavsmedaljen med ekegren (og for så vidt den uten) var således Slottets eiendom.
- 47 Se for eksempel <http://no.wikipedia.org/wiki/Krigskorset>, lest 31. januar 2013.
- 48 RA KDK, Egeberg-Holmsen til Backer, 14. august 1950.
- 49 RA KDK, Egeberg-Holmsen til Backer, 14. august 1950.
- 50 For betydningen av giveren, se: <http://fallbackbelmont.blogspot.no/2008/05/captains-bars.html>, lest 15. februar 2011.

Litteraturliste

- Abbott, P.E. og Tamplin, J.M.A. *British Gallantry Awards*. Guinness Superlatives, Enfield, 1971.
- Dessau, H. *Inscriptiones Latinae Selectae*. 1892–1916.
- Duckers, Peter. *The Victoria Cross*. Shire Publications, Oxford, 2011.
- Gjems-Onstad, Erik (red.). *Krigskorset og St. Olavsmedaljen med ekegren*. Grøndahl Dreyer, Oslo, 1995.
- Goldsworthy, Adrian Keith. *The Complete Roman Army*. Thames & Hudson, London, 2003.
- Goldsworthy, Adrian Keith. *The Roman Army at War: 100 BC–AD 200*. Clarendon Paperbacks, Oxford, 1998.
- Josephus, *The Jewish War* (Bellum Judaicum). Oversatt til engelsk av Williamson, G. A., Penguin, London, 1959.
- Katalog over Artilleri-Museet paa Akershus*, Aktie-bogtrykkeriet, Christiania, 1904.
- Liddel, Peter. "Ancient Greece" (2500–146 BC), i Stevenson, Dr. John, *The History of Europe*. Mitchell Beazley, London, 2002.
- Luvaas, Jay. *Napoleon on the Art of War*. Touchstone, New York, 1999.
- Maxfield, Valerie A. *The Military Decorations of the Roman Army*. Batsford, London, 1981.
- Petiteau, Natalie. «Survivors of war: French soldiers and veterans of the Napoleonic armies», i Forrest, Alan, Karen Hagemann og Jane Rendall (red.). *Soldiers, citizens and civilians: experiences and perceptions of the revolutionary and Napoleonic wars: 1790–1820*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.
- Sheppard, Ruth. *Extraordinary Heroes: amazing stories of Victoria Cross and George Cross recipients*. Osprey, Oxford, 2010.
- Southern, Pat. *The Roman Army: a social and institutional history*. ABC Clio, Santa Barbara, 2006.
- Williamson, Gordon. *The Iron Cross: a history 1813–1957*. Blandford Press, Dorset, 1983.
- Ødegård, Knut. «Krig og folkelig politikk i republikkens Roma», i Iddeng, Jon W. (red), *Antikke samfunn i krig og fred: festskrift til Johan Henrik Schreiner*. Det norske institutt i Aten, Novus, Oslo, 2003.
- Østby, Erik. «Persekrigene i arkeologien», i Iddeng, Jon W. (red), *Antikke samfunn i krig og fred: festskrift til Johan Henrik Schreiner*. Det norske institutt i Aten, Novus, Oslo, 2003.

Bjørn Sverre Hol Haugen

Konservator NMF ved Hedmark fylkesmuseum og phd-stipendiat ved IKOS, Universitetet i Oslo

Draktmetall

Hver gang du knepper en knapp eller trekker i glidelåsen på dongeribuxsa di er du i nærkontakt med draktmetall. Knappene fyller en funksjon når de lukker buksesmekken, slik de funksjonelle aspektene ved draktmetall bestandig har hatt en framtrødende posisjon. Metallenes beskaftenhet varierer i dag og har variert mye, samtidig som metaller kjennetegnes av varighet, de blir ikke så lett borte. De er blant arkeologenes viktigste gjenstandsgrupper, hvor draktmetallet utgjør en vesentlig del. Draktmetall er også analysert i ei rekke kulturhistoriske sammenhenger fra etterreformatorisk tid, som håndverksproduksjon – eller enda oftere som smykker knyttet til lokalt definerte folkedrakter. Det er denne siste innfallsvinkelen til draktmetall som er mitt utgangspunkt.

Om folkedraktmetallet er mitt utgangspunkt, så er det likevel ikke mitt analyseperspektiv. I stedet for å følge opp de mange oversiktene over søljer med geografiske variasjoner,¹ draktsmykkers norskhet og internasjonale sammenhenger,² eller håndverkerens metoder,³ velger jeg meg ei lita gjenstandsgruppe som jeg vil undersøke med et annet siktemål. Jeg velger meg ei gruppe lauslommelåser som er eller har vært festet til lommer av tekstil og/eller skinn. Lauslommer har ikke vært underlagt så mange undersøkelser tidligere, kanskje nettopp fordi de består av både metall og tekstil, og dermed faller mellom to stoler. Denne artikkelens lauslommelåser er først og fremst fra Hedmark, i den forstand at de er registrert i privat eie der eller befinner seg i museer hvor Hedmark er oppgitt som proveniens (herkomst) for disse gjenstandene. Så langt det er kjent har de vært brukt av bondekvinne, og flere av dem er datert til 1700-tallet.

Så snart søkelyset faller på norske bønderes draktpraksiser følger det gjerne med et analyseperspektiv inspirert av antropologi. Bøndernes praksiser er analysert innenfor atskilte geografiske rom, som eventuelt kan sammenlignes med andre folkegrupper. Samtidig er det vanlig å relatere slike praksiser til historiske hendelser og perioder, eller å relatere draktgjenstander til definerte kunsthistoriske stilperioder. Ofte skiller tidsangivelsen for den lokale draktpraksisen seg fra den kunsthistoriske perioden den er preget av – den er forsinket. På denne måten konstrueres et skille mellom et sted eller ei gruppe mennesker som «er i den egentlige tida» og de norske bønderne som er i ei tidligere, ofte udefinert tid. Antropologen Johannes Fabian hevder at dette impliserer et syn på en kultur som underordnet en annen. Overført til dette materialet betyr det at de norske bønderne ikke er samtidige med borgerskap og embetsstand, men ligger bak dem og vil komme etter. Fabian kaller dette «fornektelse av samtidighet».⁴

Dette aspektet av forsinkelse, og antropologiens problematisering av det, lar jeg bli et utgangspunkt for å nærme meg et historisk gjenstandsmateriale på en alternativ måte. Jeg tar utgangspunkt i bevart gjenstandsmateriale fra et geografisk område, men lar et overblikk over bevart gjenstandsmateriale fra øvrige deler av Norge og noen sideblikk til andre land raskt sprengte den regionale ramma for undersøkelsen. Så diskuterer jeg relasjonen(e) mellom gjenstandene og menneskene i de praksisene de inngår i sammen. Dette lar jeg lede fram til en diskusjon om hvordan tid(er) materialiserer seg i denne gjenstandsgruppa. Jeg kaster ikke vrak på kunsthistoriens nitide inndeling av dekorative og formmessige trekk i ulike epoker med mer eller mindre presise tidsangivelser, men ved å følge gjenstandene inn i noen praksiser ønsker jeg å holde en åpen diskusjon om relasjonene mellom gjenstand(er), menneske(r) og tid(er).

Lauslommer og låser

Et viktig utgangspunkt for denne undersøkelsen er at noen gjenstander er bevart i dag og tilgjengelige for min analyse. Jeg nærmer meg dem som et etnografisk materiale som får sine grundige beskrivelser. Disse beskrivelsene lar jeg stå som en kursivert del av teksten, som visualisering av mitt møte med gjenstandene i dag.

Ved Odalstunet, lokalmuseet for de to kommunene Sør-Odal og Nord-Odal, er ei lauslomme med messingbeslag magasinert.⁵ *Gjenstanden er satt sammen av mange biter i ulike materialer. Den har et ovalt formet framstykke som består av fem tekstilbiter, hvorav tre er i et mønstervevd silkestoff. De tre silkebitene utgjør et midtstykke og to sidestykker som dekker øverste halvpart av sidene. Under sidestykkene av mønstervevd grønnblå, hvit og brun silke er to andre sidestykker av brun fløyel. Det tilsvarende bakstykket er av et skarprødt og blankt ullstoff vevd i kypertbinding. Framstykke og bakstykke forbindes med en sydd kanal på hver side, hvor bare rester av et svart silkestoff i ripsbinding er igjen. Føret av ubleiket linlerret kommer fram der silken er borte. Sikksakkstripede spor på framstykket vitner om at lomma har vært dekorert ytterligere, trulig med en kniplet metallblonde som noen små rester av fortsatt er festet til framstykkets høyre side, omtrent på midten, samt midt på nederst. Når jeg holder lomma kjennes den mjuk, nesten slaskete ut, og jeg tenker at den er nokså medtatt av høy alder. Lomma er føret med det samme*

røde ullstoffet som bakstykket er laget av, og den er sydd fast til et bøyelformet beslag av messing.

Det er først og fremst de bøyelformede beslagene, låsene, jeg setter i sentrum i denne artikkelen. Disse metallgjenstandene har noen fellestrekk. De er alle støpt av uedle metaller, de fleste av messing, men noen er av hvite metaller og noen har mer bronselignende farge. Gjenstandene har bøyelform og har, eller har merker etter, en krok til å henge i. Samtlige gjenstander har hull langs nederkantene, slik at en poseformet lomme kan festes der.

Allerede ved disse karakteristikaene viser lommelåsene fra Hedmark noen fellestrekk med tilsvarende gjenstandsgrupper bevart fra andre områder. Lauslommer med bøyelformet lås er registrert i mange områder av Norge. I tillegg til hele Hedmark finnes de i Gudbrandsdalen, Vest-Oppland, Akershus, Østfold og Vestfold, altså de mest sentrale områdene omkring hovedstaden. Nordafjells er de registrert i hele Trøndelag og med mange eksempler fra de nordnorske fylkene. På Vestlandet finnes de i stort antall i Møre og Romsdal. Blant fjellbygdene i Øst-Norge er det bare Sigdal-Eggedal, Numedal, samt Flå og Nes i Hallingdal som har hatt slike lauslommer i noen utstrekning. Imidlertid er lauslommer av en annen type, med krok, men ikke lås til å åpne og lukke, registrert for eksempel i Agder, Valdres og Nordfjord.⁶

Begge lommetyperne har sine slektninger i Sverige, der de med beslag til å lukke er registrert i deler av Dalarna og Hälsingland.⁷ Mange andre områder har lommer med krok slik de fra Agder, Valdres og Nordfjord, mens atter andre områder har lommer som er festet til et band som knytes omkring livet. Denne lommetypen er svært godt kjent fra mange land og sosiale grupperinger. Lommer med bøyelformet lås er imidlertid ikke svært utbredt i andre europeiske lands drakthistorie, med unntak av noen nordlige provinser av dagens Nederland, hvor de var i bruk blant borgerskapet på 1700-tallet og av allmuen fortsatt mot slutten av 1800-tallet.⁸

Det geografiske rommet er dermed sprengt, det inneholder ikke bare Hedmark, Norge eller Skandinavia. Dette leder meg til spørsmålet om tidfesting av metallgjenstandene fra Hedmark. *Messingbeslaget har en glatt avrundet overkant og består*

Lauslomme fra Odalen, med initialene KHDS og årstallet 1789 inngravert. Foto: Sidsel Røine, Norsk institutt for bunad og folke-
drakt.

av et framstykke og et bakstykke som er hengslet sammen med metallsplinter trødd gjennom hull i beslagets to deler nederst på hver side. Langs nederkantene på beslaget løper ei rad av små hull som gir plass for tråden som fester lomma til beslaget. Beslaget kan åpnes og lukkes med en messingknapp midt foran. Når jeg klemmer knappen nedover, utløser jeg en fjærbelastet låsemekanisme på beslagets innside, og lomma åpnes. Sammenlignet med tekstildelen framstår beslaget som solid og i god stand. Det svakeste leddet ser ut til å være sammenføyningen av beslagets for- og bakstykke, der splinten på den ene sida har forsvunnet. Vinkelrett på den buede overkanten av beslagets framstykke løper en smal fals, mens det motsvarende bakstykket er flatt. På denne falsen, den buede overkanten av beslaget, framkommer bokstaver og tall. Der er det gravert eller risset inn årstallet 1789 og bokstavene KHDS.

Det inngraverte årstallet låser gjenstanden fast til et spesifikt tidspunkt. Initialene skriftfester en relasjon mellom gjenstanden og en eier, ei kvinne ettersom nest siste bokstav av fire er en D som forteller at hun var datter av en mann med et fornavn på bokstaven som står foran, nemlig H. Den siste bokstaven forteller at garden hun kom fra har navn på S, mens eierens fornavn begynner på K. Den ikke nærmere navngitte eieren kobles til gjenstanden og representerer både en relasjon til et sted – garden hun kom fra – og til et tidsrom, eierens levetid. Dette livsløpet som KHDS har hatt og tilblivelsen for lommebeslaget møtes på dette viset i året 1789.

Tid – i støpt metall

Flere andre forhold ved gjenstanden knytter den også til 1700-tallet. Lomma er laget av kjente

1700-tallsmaterialer. Både det mønstervevde silkestoffet, fløyelen, metallkniplingen og det røde ullstoffet av kamgarnskvalitet var populære i dette århundret. *Fra øverste midtpunkt på beslagets bakstykke stikker et hesteskoformet hengselstykke opp, hvor det med en metallstift er festet en krok som er tappet inn i hesteskoformen slik at kroken kan beveges fram og tilbake. Kroken har et gjennombrutt framstykke bestående av to sirkler som omkranser to speilvendte C-figurer som griper inn i hverandre på midten. Krokens framstykke går i overkant over i et glatt metallstykke som er buet slik at det går ned bak framstykket og ender i en avrundet spiss.*

De to C-ene var et yndet motiv i 1700-tallets siste del, og attribueres ofte til kong Christian 7. som varianter av hans speilmonogram. Han regjerte over Danmark-Norge fra 1766 til sin død i 1808. *På beslagets framstykke vises et mønster i form av to ranker som slynger seg om hverandre slik at de utgjør liggende åttetall.* Messingbeslagets grunnform og den åttetallsformede borden peker også mot slutten av 1700-tallet. Da ble ulike gjenstandsgrupper som følge av europeiske stilimpulser utført strammere og enklere enn de tidligere svungne linjene. Den nye stilen førte til et enklere, glattere og ikke så ornamentert uttrykk.

Odalstunet har i tillegg til denne lauslomma også en lås til ei lauslomme⁹, kommet inn som gave fra samme giver som lomma. Begge gjenstandene kommer fra familien Moe på Nordset i Sør-Odal, en gard de kjøpte i 1922. Da de solgte garden videre, ga de i 1969 ei rekke gjenstander til lokalmuseet, med opplysninger om at de kom fra familiens opphav på Stormoen i Nord-Odal.¹⁰

Odalstunets andre lauslommelås har samme buede bøyelform som beslaget på lomma, men de er likevel forskjellige. Låsen uten lomme har en mer ornamentert stil, og skiller seg fra den andre lommelåsens stramme, rettlinjede og glatte uttrykk. Den lause lommelåsens forstykke og bakstykke følger hverandre i bølgeformede linjer fra hver side, som så møtes i et glatt buet toppstykke hvor bare restene av et hesteskoformet hengselledd mot en forsvunnet krok står igjen. Midt foran har beslaget en knapp som utløser lukkemekanismen. Knappen er omkranset av et mønster av svunget strekdekor som er nokså dypt preget i godset. Jeg tenker meg at strekene er blitt til under støpeprosessen. Forstykket er i tillegg dekorert

med tett strekdekor langs overkanten, og dette går over i tettere streker ute på beslagets sider. Inne i strekene er glatte felt i ulike formasjoner. Langs den bølgeformede nederkanten av både for- og bakstykke løper ei rad med hull for feste av en lommepose. I de blanke feltene på hver side av midten på forstykket står fire bokstaver risset inn: KEDS.

På samme måte som lauslommas initialer KHDS skaper en relasjon mellom gjenstanden og en eier, slik er det også med lommelåsen og KEDS. *To andre lommebeslag med identisk form er registrert i privat eie i Odalen. Det eneste som skiller dem er hvordan de er dekorert på forstykkene, hvordan kroken (som mangler på Odalstunets beslag) er utformet, og hva slags lommer de er festet sammen med. Det ene beslaget har nesten identisk dekor på forstykket som museets beslag, og kun initialene skiller dem fra hverandre. Dette beslaget er merket ASDS, og har dessuten et stempelformet avtrykk med initialene HMS. Det andre beslaget er derimot dekorert på hele forstykket, og de fire innrissede initialene er henvist til lommelåsens bakside: IODJ.*

Dette beslaget har ukjent proveniens og er kjøpt i en bruktbutikk, mens det andre er funnet på loftet på eierens gard i Sør-Odal. Sjøl om initialene knytter alle disse messingbeslagene til steder gjennom de personene bokstavene vitner om, og et stempelaktig avtrykk av bokstavene HMS kanskje er håndverkerens kjennetegn, er det fortsatt tidsperspektivet som får ha rangen i denne undersøkelsen. Ingen av de liknende eller nokså identiske lommebeslagene med svungne former har inngraverte årstall, men på samme vis som Odalstunets lomme kan stilrelateres, kan også disse beslagene det. De representerer de foregående stilidealene, de rikt dekorerte formene som ble lansert i ulike varianter i løpet av 1700-tallet, og som står som en eldre kontrast til de glatte, jevne formene som ble lansert i århundrets siste del. Stilmessig er disse beslagene altså eldre enn lomma som er datert 1789.

Tid – smeltet om

Ytterligere to lommer som også er registrert i Odalen har beslag med liknende hovedform som de tre årstalløse beslagene med de innrissede initialene KEDS, ASDS og IODJ. Disse to gjenstandene består av lommer med beslag. Den første lomma er av brunt lær, og den har beslag av messingfarget metall med tilsvarende bølgeformede hovedlinjer som de foregående, men har et

rikere dekorert midtparti som omkranser knappen som åpner og lukker lomma. Denne lomma har ikke krok, men derimot en metallknott på hver side av forstykket, hvor det er festet ei lærreim slik at lomma kan bæres som ei håndveske.¹¹ På beslagets bakside er det risset inn A° 1783. Den andre lomma har forstykke av brun fløyel og bakstykke av lyst skinn, som forenes av kanalformede sidestykker av mønstervevd, blankt, rødt ullstoff. Midt på forstykkets fløyel er det sydd fast et rikt ornamentert messingfarget metallstykke med gjennombrutt dekor. Lomma er festet med lintråd til et beslag av sølvfarget metall av svært lik form og størrelse som beslaget datert 1783. Kun i utseende på den rankeformede dekoren på beslagene forstykker samt metallens farge er de egentlig forskjellige. Imidlertid er denne siste ei lauslomme i ordets vanlige betydning, da beslaget er hengslet til en gjennombrutt krok av samme metall. På beslagets bakstykke er årstallet 1780 risset inn.

De tre årstallene 1780, 1783 og 1789 ligger nær hverandre i lineært tidsforløp, men samsvarer likevel godt med den stilrelaterte datering som sier at de rikt ornamenterte beslagene er eldre enn det enklere utformede. Besnærende nok samsvarer årstallet på den yngste lomma med den skjellsettende revolusjonen i Frankrike, som er gitt stor betydning i historiefaget så vel som i kunsthistorisk forskning. Et lauslommebeslag i Norsk Folkemuseums eie forkluder imidlertid denne enkle kronologien. Dette beslaget i Norsk Folkemuseum eie¹² er formmessig identisk med det fra Odalen som er datert 1780. Beslagets form, dekor og krokens utforming er så lik at gjenstandenes ulike deler sannsynligvis er støpt i samme form. Metallens beskaffenhet er imidlertid ulik, da Folkemuseets gjenstand er messinggul, mens den i privat eie er hvitblank som sølv. Den innrissede rankeformede dekoren er også svært lik, men på ett punkt skiller de to gjenstandene seg likevel fra hverandre. På bakstykket til folkemuseets beslag er det risset inn A° 1804.

Det lineære tidsforløpet brytes av lommelåsen ved Norsk Folkemuseum. De tydelige årstallene som er risset inn i gjenstandene får dermed en annen virkning, og gjør lommelåsene samtidige mer enn punkter i en kronologi. Denne samtidigheten kan følges inn i ulike sosiale praksiser.

Draktpraksis

Gjenstandenes form har en tett sammenheng med

gjenstandenes funksjon. De har en krok som gjør at de kan henges på et klesplagg, helst ei stakkelling. De har en funksjon for lukking og åpning av lomma, som sikrer lommens innhold fra å falle ut. Innholdet kan ha variert mye, for eksempel spiseredskaper som kunne bringes med til gjestebud¹³ eller nødvendige artikler å bære med seg til kirka, som offerpenger, luktevannteshus eller rett og slett litt brennevin.¹⁴ Dette spennet mellom lommens form og funksjon er del av ulike draktpraksiser. Lommene, slik de har hengt i stakken til kirkegang eller gjestebud, er ellers svært sparsommelig belagt i kjente kilder. Ved en gjennomgang av over 400 skifter og auksjonslister etter bønder fra Hedmarken i tida mellom 1662 og 1847 kommer ingen lauslommer til syne. De er imidlertid bevart i like stor utstrekning i museumssamlinger og privat eie derfra som fra nabodistriktene Odalen og Romerike, og i skifteprotokollene fra Romerike er de taksert. Da Elen Amundsdatter døde på garden Haug i Hovin anneks til Ullensaker sogn i 1797 etterlot hun seg «1 rød fløyels Lomme med Laas»¹⁵, og ved Berthea Gulbrandsdatters død på garden Bådshaug i Eidsvoll i 1796 ble det registrert «1 sort Fløyels Lomme med Laas»¹⁶ til en verdi av 1 ort og 12 skilling. Jeg beskjefteger meg ikke videre med å forklare hvorfor de både finnes og ikke finnes i de skriftlige kildene, men går til bildekildene fra samme tid.

De tallrike avbildningene av norske bønder fra slutten av 1700-tallet viser kun i to tilfeller kvinner med synlige lauslommer. Begge er avbildet av J. F. L. Dreier, og viser henholdsvis ei kvinne fra Stavanger amt¹⁷ og ei jente fra Melhus i Trøndelag.¹⁸ Flere forskere har tolket dette fraværet i bildekildene som at lommene ble båret under forkleet, ettersom de to kvinnene som viser lommene sine ikke bærer forkle.¹⁹ Dette argumenterer den svenske etnologen Anna-Maja Nylén i mot, og forklarer de ulike praksisene med et skille mellom de dekorative lommene som var ment å være synlige, og de enklere som skulle være skjult. Hun hevder at de dekorative fører videre middelalderens varianter av lauslommer med metallås.²⁰

Dermed setter hun lommene inn i et svært langt tidsspenn. Forekomsten av lauslommer med metallås og krok er godt belagt i drakthistorisk litteratur, for eksempel Pia Bengtsson Melins bok om middelalderens draktskikk i Uppland i Sverige.²¹

Lauslomme fra Odalen, med året 1780 gravert inn på baksida. Foto: Sidsel Røine, Norsk institutt for bunad og folkedrakt. og er lomme i privat eie

Nyléns kobling fra middelalder til 1700-tall gjør imidlertid noe annet: Den løfter 1700-tallspraksisen ut av sin egen tid, og sier at dette er middelalderens praksis utøvd på 1700-tallet. De svenske bøndene blir på den måten over 200 år etter sin egen samtid, om jeg følger antropologisk fornektelse av samtidighet.²² Jeg fester imidlertid ikke lit til Nyléns argumentasjon for at de dekorative lommene ble båret synlige hele tida og i alle sammenhenger,²³ til det er de for svakt representert i 1700-tallets bildekilder. Og i stedet for å relatere 1700-tallspraksisene til middelalderen, bringer jeg inn den danske motehistorikeren Ellen Andersens tidfesting av lauslommer til første del av 1700-tallets europeiske mote:

Dametasken var i begynnelsen av 1700-årene en pose af fløjl, brokade etc. syet til en bøjle af sølv eller stål, foroven forsynet med en hage, så den kunde hænge ved bæltet. Senere blev den en almindelig stofpose til at trække sammen med et bånd foroven [...] Efter århundredets midte blev metalbøjlen umoderne og erstattedes med en

løbegang med et silkebånd igennem.²⁴

Lauslomma fantes i motebildet i første del av 1700-tallet, hevder Andersen, og så ble den umoderne. Er så bondekvinnes bruk av lauslomme omkring 1800 like fullt et uttrykk for at de er tidsmessig i utakt med europeisk mote, og dermed ikke samtidige, om enn litt nærmere sin egen samtid enn om de fortsatt bærer med seg middelalderen? Jeg vil argumentere for at lauslommene heller er samtidige, men i form av det historikeren Reinhart Koselleck har kalt «usamtidig samtidighet».²⁵

Lommene er i bruk i praksiser knyttet til noen tider. Disse praksisene forstår jeg som nettverk av både mennesker og gjenstander, der relasjonene mellom dem er det sentrale. Jeg knytter meg dermed til de mange aktør-nettverk-forskerne som studerer hvordan både «objekter og subjekter blir til og opprettholdes gjennom kontinuerlig oversettelse og

transformasjon i nettverk av forbindelser, de såkalte aktør-nettverk».²⁶ Det er en relasjon mellom eierne som har sine initialer risset inn i lommelåsene, deres biologiske tid avgrenset av fødsel og død, gjenstandene, og de sosio-materielle praksisene alle disse elementene var del av. Praksisene er imidlertid ikke repeterende identiske over tid, men prosesser, oversettelser eller transformasjoner. I de stadige nye tilblivelsene, praksisene, gjøringene, blander nye aktører seg med aktører som allerede er der, for eksempel en gjenstand som brukes og gjenbrukes over tid. Like fullt er ikke den gjentatte praksisen den samme, dens varighet er bare tilsynelatende, for i enhver oversettelse skjer en forskyvning, og når delen endres, endres helheten. I slike praksiser kommer også tid til syne, både gjennom de daterbare gjenstandene og som sosiale praksiser kjent fra tidligere tider. Gjenstandene bærer på den måten med seg lag av tid, de kan kobles til europeisk mote fra tidligere på 1700-tallet, eller de har en relasjon til praksiser som er kjent fra 1500-tallet. Jeg hevder derfor at slik de inngår i praksisene er de både samtidige og usamtidige på en gang. Kosellecks teoretisering er et argument for et alternativ til periodisering, hevder kulturhistorikeren Helge Jordheim, og sjøl om Kosellecks utgangspunkt er konsepter og tekster, har han også overført perspektivene på samtidig usamtidighet til gjenstander og praksiser.²⁷ Gjenstandene er altså ikke bare 1700-talls eller middelalderske, og de er altså ikke forsinket kultur på evig jakt etter å ta igjen elitekulturen.

På denne måten er lommene del av praksiser i sin samtid, de daterte lommene skriver seg fra siste halvdel av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet. Men de peker også bakover til tidligere praksiser, og framover mot framtidige praksiser. Først og fremst praksiser som foregikk i det tidsrommet som avgrenses av eierens levetid. I boka *Minder fra gamle dage i Nordre Odalen* forteller forfatterne hvordan lauslommene var i bruk i rituelle praksiser knyttet til bryllup i Odalen omkring 1830:

Til dragten hørte gjerne en stor pung av fint skind med buet laas, forsølvet eller av sølv og vakkert utstyrt hængsel eller krok til at hægte i skjortelinningen. Denne bruktes til at lægge skaalpengeerne i.²⁸

I denne praksisen er lomma uten tvil synlig, om ikke annet så hver gang bruden legger ei bryllupsgave ned i lomma si. Dette ga henne en særskilt status,

materialisert i lauslomma:

Mellem eftasværd og kvellsværd blev det danset av unge og ældre. Da alle penger og gavebrev var lagt i brudens væske, og hun gik omkring med al denne «valutaen» paa sig, var det rift om at faa danse med hende.²⁹

Det var imidlertid ikke bare bruden som bar lauslomme i bryllupene det fortelles om i denne boka. Brudens mor hadde også en bestemt oppgave hvor ei lomme var involvert:

Da følget kom tilbake til gaarden møtte skjenkeren op utenfor. Efter gammel skik skulde brudens mor gi brudefolkene skjenk, og det brød eller sukker de fik til, tok hun op av sin lomme. Dette stykke skulde være «læst» over. Dette var megen høitid ved [...].³⁰

Det var høgtid knyttet til det velsignede brødet, til skålgavene og bryllupet som et viktig overgangsrituale. I denne praksisen materialiserte flere tidsperspektiver seg, og ett av dem knyttet seg til bruken av lauslomme. I denne skikken lå flere lag av tid. I relasjonen mellom gjenstanden lauslomme og de involverte personene var en overgang fra ei tid som ugift til framtid som gift, knyttet til livsløpene deres. Imidlertid materialiserte eldre lag av tid seg også i lauslommepraksisen i disse ritualene. Og livsløpet, bruden og tida var kanskje festet med stor varighet som innrissede initialer og årstall i lauslommelåsen. Det går tydelig fram av bryllupsbeskrivelsen at lauslommene ble brukt til kjoler med preg av biedermeiermote slik den ble lansert 1820–1830. Lommene framstår dermed som usamtidige med kjolene om stilhistoriske kriterier legges til grunn, men like fullt samtidige i sin praksis.

Enda lenger fram i vår kronologiske tid målt ut i minutter, timer og år, inngår de samme lommelåsene i nye praksiser. Lomma som er datert 1789 har etter sin opprinnelige praksis vært del av ei privat samling eldre gjenstander, før den kom inn til lokalmuseet og i dag er del av en museumspraksis. Gamle Hvam museum på Romerike har ei tilsvarende lauslomme fra Eidsvoll, som gjennom form og materialbruk kan ha alder som de tidligere framhevede lommene og låsene fra Hedmark.³¹ Lomma fra Eidsvoll kom inn til museet som del av en romeriksbunad, og giveren fortalte at hun hadde arvet lomma og brukt den til bunaden sin. På vegen fra den opphavelige brukssammenhengen fikk den fornyet interesse som del av en bunad, før den i dag er del av museets praksis. Og fortsatt i dag brukes 1700-tallets lommelåser på

denne måten. Messinglåsen med initialene ASDS som ble funnet på loftet på en gard i Sør-Odal har nå ny bruk som lås på eierens bunadlomme. Når gjenstandene slik løftes ut av sine opprinnelige tider og stadig inngår i nye praksiser skjer det at varige metaller framstår som små stykker av 1700-tallet i vår tid.

Noter

- 1 Se for eksempel Fossberg, *Draktsølv*.
- 2 Se for eksempel Berge, *Norskt bondesølv*.
- 3 Se for eksempel Noss, *Sylvsmeden Eivind G. Tveiten*.
- 4 Fabian, *Time and the other*, s. 31.
- 5 Registreringsnummer OT.354.
- 6 Basert på en gjennomgang av 351 treff på løslomme/lauslomme, løslommelås/lauslommelås i www.digitaltmuseum.no, 7. januar 2013.
- 7 Nylén, *Folkdräkter*, s. 74.
- 8 Brunsting, *Het Streekdrachten Boek*, s. 356.
- 9 Registreringsnummer OT.355.
- 10 Kirkeby, *Nord-Odal III*, s. 535.
- 11 *Metallknottene ser annerledes ut i godset enn resten av beslaget, og på baksida av låsen er det spor av feste for en krok. Kanskje er gjenstanden bygd om fra ei lauslomme til ei håndveske?*
- 12 Registreringsnummer NF.1926-0212.
- 13 Gjessing, *Gudbrandsdalens folkedrakter*, s. 206; Tallerås, *Låsar og låslommer*, s. 3.
- 14 Tallerås, *Låsar og låslommer*, s. 4; Bergman, *Dräktskicket i Åhl*, s. 60.
- 15 Akershus fylke, Øvre Romerike sorenskriveri, Skifteprotokoll 13 (Hb 0013), 1790-1799, oppb: Statsarkivet i Oslo, folio 499a.
- 16 Akershus fylke, Øvre Romerike sorenskriveri, Skifteprotokoll 13 (Hb 0013), 1790-1799, oppb: Statsarkivet i Oslo, folio 469a.
- 17 Lexow, *Dreiers norske folkeklær*, plansje 5.
- 18 Skauge, *Folkedrakt - motedrakt - folkelig mote*, s. 160.
- 19 Hedlund, *Dräkt och kvinnlig slöjd*, s. 161; Skauge, *Folkedrakt - motedrakt - folkelig mote*, s. 160.
- 20 Nylén, *Folkdräkter*, s. 74.
- 21 Melin, *Drakt, makt och kön*, s. 57.
- 22 Fabian, *Time and the other*, s. 31.
- 23 Argumentet om at dekorative lommer ble båret synlig blir også presisert i Liby, *Gästriklands folkliga dräktkultur*.
- 24 Andersen, *Moden i 1700-årene*, s. 215.
- 25 Koselleck, *Futures past*, s. 99.
- 26 Brenna, Moser, og Asdal, *Teknovitenskapelige kulturer*, s. 34.
- 27 Jordheim, *Against Periodization*.
- 28 Sveinungsen, *Minder*, s. 153.
- 29 Sveinungsen, *Minder*, s. 157.
- 30 Sveinungsen, *Minder*, s. 155.
- 31 Registreringsnummer GH.4001.

Litteraturliste

- Andersen, Ellen. *Moden i 1700-årene*. Nationalmuseet, København, 1977.
- Berge, Rikard. *Norskt bondesylv*. Noregs boklag, Oslo, 1975 (1925).
- Bergman, Ingrid. *Kring dräktskicket i Åhl*. Malungs Boktryckeri AB, Insjön, 1969.
- Brenna, Brita, Moser, Ingunn, & Asdal, Kristin. *Teknovitenskapelige kulturer*. Spartacus, Oslo, 2001.
- Brunsting, Adriana. *Het Streekdrachten Boek*. Nederlands Openluchtmuseum/Waanders uitgevers, Arnhem/Zwolle, 2007.
- Fabian, Johannes. *Time and the other: how anthropology makes its object*. Columbia University Press, New York, 1983.
- Fossberg, Jorunn. *Draktsølv*. Universitetsforlaget, Oslo, 1991.
- Gjessing, Thale. *Gudbrandsdalens folkedrakter: et bidrag til norsk drakthistorie i 1700- og begynnelsen av 1800-årene* (Vol. 1). Maihaugen, Lillehammer, 1949.
- Hedlund, Greta. *Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovensjö socken, 1750–1850*. Ovensjö hembygdsförenings förlag, Västerberg, Storvik, 1981 (1951).
- Jordheim, Helge. «Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities». *History and Theory*, 51(2), 2012. S. 151–171.
- Kirkeby, Birger. *Nord-Odal III: Gards- og slekts historie for Mo sokn* (Vol. 3). Nord-Odal kommune, Sand, 1973.
- Koselleck, Reinhart. *Futures past: on the semantics of historical time*. Columbia University Press, New York, 2004.
- Lexow, Einar. *Joh. F. L. Dreiers norske folkedragter: delvis med benyttelse av riksarkivar Kr. Korens materiale*. Cammermeyers boghandel, Kristiania, 1913.
- Liby, Håkan. «Särart, tradition och modetrender. Gästriklands folkliga dräktkultur i kulturhistorisk belysning». I Lena Ericsson & Håkan Liby (red.), *Gästrikedräkter. Bland nattkappor och tvinnskört*. Gästrikland, Gästriklands kulturhistoriska förening, 2006.
- Melin, Pia Bengtsson. *Drakt, makt och kön. Dräktskick och materiell kultur i Upplands senmedeltida kyrkmålningar*. Upplandsmuseet, Uppsala, 2012.
- Noss, Aagot. *Sylvsmeden Eivind G. Tveiten*. Norsk folkemuseum, Oslo, 1976.
- Nylén, Anna-Maja. *Folkedräkter* (Vol. 7). Nordiska museet, Stockholm, 1971.
- Skauge, Jon Fredrik. *Folkedrakt - motedrakt - folkelig mote: kvinnelig klesskikk i Orkdal fogderi og Trondheim by, 1790–1835*. Hovedoppgave ved NTNU, Trondheim, 2005.
- Sveinungsen, Jørund (red.). *Minder fra gamle dage i Nordre Odalen*. Bautakomiteen, Kongsvinger, 1914.
- Tallerås, Kirstine Prestmoen. *Låsar og låslommer i Folldal og bygdene i Nord-Østerdalen og Rørostraktene*. Studentoppgåve, Oppgave til studiet «Drakt og samfunn» ved NTNU i samarbeid med Folkekulturforbundet og Bunad- og folkedraktrådet, 2004.

Elise Engesland Halsne
Master i historie, Universitetet i Oslo

Sølv – et magisk metall?

Skulle du være så uheldig å møte en varulv i en mørk skog en fullmånenatt, kan det hende at ditt beste – og eneste forsvar – er en pistol ladd med sølvkuler. Det vil ikke skade om kulene er velsignet av en prest heller. Og så må du selvsagt sikte godt. Sølvkulene du ikke bruker på å eliminere varulven, kan med hell brukes mot hekser, vampyrer og andre overnaturlige skapninger som krysser din vei. Har du ikke en pistol med sølvkuler, vil en kniv med et blad av sølv eller et sølvkrusifiks være gode erstatninger – skjønt det er høyst usikkert om det er like effektivt. Hvorfor må dine våpen og talismaner være av sølv? Det strides både de leke og lærde om.

I populærkulturen er sølv et magisk metall som beskytter mot onde krefter. Knepet med sølvkuler – eller andre våpen av sølv – er et mytologisk nøkkelement i utallige filmer og bøker. Tanken om at sølv er et metall med magiske egenskaper ser ut til å ha sitt utspring i folketroen. Derfra skal den ha tatt sin plass i populærkulturen etterhvert som den gamle overtroen døde ut. Hvis dette stemmer, burde det være indikasjoner på en slik tro i folkediktningen. Og siden folketroen i stor grad gjenspeiler tidligere tiders menneskelig erfaring og verdenssyn, vil det være verdt å lete etter historiske hendelser hvor gjenstander av sølv ble brukt mot en overnaturlig trussel på grunn av sølvets påståtte beskyttende kraft. Endelig må også spørsmålet i første avsnitt besvares: hvorfor ble nettopp sølv det utvalgte metall, som kan gjøre det ingen andre metall kan? Jeg vil nå se på forklaringer fra kulturhistorien.

Folkeeventyrene er fulle av sølv. Imidlertid er det som oftest nevnt i sammenheng med gull, og da er

det en del av skatten som er heltens belønning etter mange farer og store dåder. Det hender at både sølv- og gullgjenstander i eventyrene er magiske, men da er det som regel kastet trolldom på dem, gjerne for å beskytte dem mot å bli stjålet. I seg selv kan gjenstandene i noen tilfeller hjelpe helten ved å utføre under, men da er det trolldommen som kommer ham til unnsetning.

Sølv er et edelt metall, og er i all hovedsak med i eventyrene som et symbol på makten og mulighetene rikdom fører med seg. Det er i det hele tatt vanskelig å finne et eksempel i eventyrene hvor sølv brukes som et middel mot trolldom heller enn et middel til selvberikelse. En gjennomlesning av flere dusin eventyr fra Asbjørnsen og Moes rikholdige samling gir et magert utbytte. Vi må til Tyskland for å få napp. En hendelse som ofte siteres finner vi i brødrene Grimms eventyr De tre brødre:

«Hva er det du vil?» skrek hun, «du kan ikke gjøre meg noe!» – «Kommer du ikke ned, så skyter jeg deg,» ropte

I dette tresnittet fra 1512 fremstiller den tyske renessansekunstneren Lucas Cranach d.e. en menneskeetende varulv. (Foto: Wikimedia Commons)

han. – «Ja, bare skyt du,» ropte hun, «jeg er ikke redd for kulene dine.» Han la børsen til kinnet og siktet på henne, men blykulene bet ikke på heksen. Hun bare lo og ropte: «Du kan ikke treffe meg!» Men jegeren visste råd. Han rev ut tre sølvknapper av trøyen sin, la dem i børsen, trykket løs, og heksen styrtet til jorden med et redsomt hyl.¹

Dette er jo klar tale. Sølvknappene får has på heksa når konvensjonelle kuler ikke holder mål. Det er likevel et langt steg fra hendelser som finner sted i et eventyr, og hvordan folkelig overtro kan ha påvirket menneskers handlinger i en historisk situasjon. Spørsmålet er om det overhodet finnes eksempler på bruk av sølvkuler eller våpen av sølv i kampen mot det onde. Både den østerrikske antropologen Hans Biedermann og den norske kulturhistorikeren Ronald Grambo har påpekt i sine bøker at tanken om sølv som et magisk metall, som kunne beskytte mot onde krefter, ligger forankret i europeisk folketro.² Det er nærliggende å konkludere at selv om troen var tilstede, vil det være vanskelig å finne konkrete – og beviselige – historier som underbygger denne troen.

I sin populærhistoriske fremstilling om varulver refererer religionshistoriker Jan Ingar Thon til en an-

tatt historisk hendelse som skal ha involvert bruk av sølv mot det man nettopp trodde var en varulv. På 1600-tallet skal varulver ha herjet i den tyske byen Greifswald og terrorisert innbyggerne. I det som skulle vise seg å være et vellykket forsøk på å bekjempe dem, samlet stedets studenter inn sølvknapper som de ladet våpnene sine med.³ Om denne historien er sann eller ikke, lar seg ikke bevise. Enda vanskeligere vil det være å verifisere eller avkrefte detaljer i historien, sånn som sølvknappene. Men troen på varulver var sterkt tilstede i Sentral-Europa i middelalderen og tidlig nytid, og er det i det hele tatt en situasjon som tilsier bruken av magiske våpen, så må det være om man kjemper mot et magisk vesen.

Det er lettere å bli overbevist om et vesens overnaturlige opphav når det er ukjent, eller enda verre, ikke lar seg fange eller drepe. Aller verst er det selvsagt når et slikt vesen viser seg å skade eller drepe mennesker. En av de mest berømte historiene om et slikt vesen, som har bidratt til å sementere troen på sølvkulenes effektivitet, handler om beistet fra Gévaudan. Beistet var et av utseende, men ikke av adferd, ulvelignende, men ennå uidentifisert dyr som i løpet av en treårsperiode mellom 1764 og 1767 terroriserte befolkningen i den syd-franske provinsen Gévaudan. Dødstallet lar seg ikke si med sikkerhet, skjønt det dreier seg om minst seksti, kanskje så mange som hundre ofre. I tillegg kommer hundrevis av skadede og lemlested, samt de psykologiske traumer som kollektivt lammet lokalsamfunnene. Når man legger til grunn de dramatiske beskrivelsene av udyret, samt at det syntes umulig å få has på det, er det ikke vanskelig å forstå at folket i Gévaudan søkte til overnaturlige forklaringer på skrekkehendelsene, og til overnaturlig beskyttelse.

I historien om beistet fra Gévaudan er det ett navn som dukker opp – Jean Chastel, mannen som fikk æren av å drepe udyret. Chastel skal ha skutt beistet med kuler velsignet av en prest, og flere steder i litteraturen berettes det at kulene var av sølv. Jan Ingar Thon beskriver den dramatiske hendelsen slik:

..Jean Chastel [...] leste i bønneboken sin da han plutselig så varulven komme rett mot seg. Han kastet fra seg boken og grep sin dobbeltløpede muskett. Jean hadde ladet geværet med to kuler støpt av sølv fra en kalk som dessuten var velsignet av en prest. [...] Han hevet musketten, siktet godt og brente av det siste skuddet. Det traff beistet rett i hjertet.⁴

Monsteret fra Gévaudan. (Foto: Wikimedia Commons)

Berettelsen om hvordan drapet skjedde ble understøttet av markien av Apcher, som ledet jakten Chastel deltok i og som kom til stedet kort tid etter. Det at Chastel skal ha brukt sølvkuler til å drepe beistet ble også trodd, skal man tro de senere henvisninger til dem i litteraturen. Men hvor kom sølvkulene fra?

Etter å levd i skrekk i tre år, gjorde bøndene i Gévaudan en siste desperat innsats for å be de guddommelige makter om hjelp. To pilgrimsvandring ble arrangert til en lokal Mariahelligdom hvor det ble holdt gudstjeneste og bønn. Biskopen var tilstede, sammen med provinsens geistlige. Det var under den ene av disse pilgrimgudstjenestene at Jean Chastel gikk frem for den forrettende presten. I sin bok om udyret beskriver den franske zoologen og historikeren Michel Louis det som så skjer:

Jean Chastel kneler foran alteret og bærer fram for abbed Prolhac tre grovkalibrede kuler som han hadde støpt av en av disse blymedaljongene som bøndene bærer hengen- de i fløyelsbånd i hattene sine. Han holder kulene inne i hånden mens han taler til presten: «Mon père, disse tre ku- lene har jeg laget av en medaljong av den Hellige Jomfru. Velsign dem, mon père! Måtte De velsigne dem, og måtte bare en av dem være nok til å drepe dette udyr.» Som ved hver ordinasjon, uttalte biskopen de hellige ord: «Alt som du velsigner skal være velsignet.» (...) presten velsigner ku- lene til far Chastel.⁵

Blykuler, altså. Ikke sølv. Louis baserte seg på et

svært omfattende kildemateriale i sin fremstilling om beistets historie, og til tross for et til tider fargerikt og dramatisk språk, finnes det ikke antydning til sølv i kildene han støtter seg på. Kjernepunktet her synes å være selve velsignelsen av kulene, og hvor kulene var kommet fra – ikke hvilket metall det var laget av. Dette gjenspeiles i folketroen andre steder i Europa. Ørnulf Hodne, som har skrevet flere verk om norsk kulturhistorie og folketro, vier en hel bok til troll- dom – både vennligsinnet og skadelig – slik den ble praktisert i Norge i århundrer. Her beskriver Hodne det han kaller jakttrolldom, overtroen som ble knyt- tet til jakt. Hodne nevner ikke noe sted at sølv var en del av denne overtroen, som hovedsakelig dreide seg om besvergelses og ritualer. Det er imidlertid klart at det eksisterte et helt trossystem rundt jakt, våpen og byttedyr. Man kunne for eksempel beskytte børsa si ved å inngravere kristne symboler på kolben, eller legge amuletter inne i hulrom i kolben.⁶ Dette var ikke unikt for Norge, blant annet beskriver Louis i sin bok om beistet fra Gévaudan at bøndene som deltok i jakten på udyret hadde dekorerte våpen. Inngrav- eringene kunne selvsagt være i sølv, men det hadde trolig dekorative årsaker. Disse fenomenene, sammen med hendelsene som beviselig fant sted i forbindelse med jakten på udyret fra Gévaudan, viser at det ikke var gjenstander som var viktige, men beskyttelsen man tilskrev dem utfra et religiøst eller mytologisk synspunkt.

Historien om beistet fra Gévaudan ble snart kjent over hele Europa, og den har appellert til folks fantasi i snart 250 år. Utallige ganger er historien blitt skrevet ned, dramatisert, og fremhevet som et symbol på menneskets kamp mot det onde. Allerede mens angrepene pågikk, gikk det rykter over hele Frankrike og langt utover landets grenser. Og som med alle rykter forandres detaljer i historien, mens andre legges til, etterhvert som historien fortelles og viderefortelles.

Overleveringen av historien fra Gévaudan har uten tvil blitt påvirket av perioden som fulgte den, særlig sett i lys av den nasjonale og kulturhistoriske revolusjon som fant sted i løpet av første halvdel av 1800-tallet. Nasjonalromantikken tid ble både i Norge og på kontinentet folkeminnets tid. Folkediktning og overtro, tradisjon og kultur skulle opp fra folkedypet og ut i verden. Folkeminnet skulle både populariseres og vitenskapeliggjøres. Sagn og legender, eventyr og fortellinger ble samlet, nedskrevet, trykt og lest. Det er utenkelig at datidens eventyrsamlere, kulturhistorikere, diktere og romanforfattere ikke skulle bli påvirket av eller finne inspirasjon hos hverandre.

Historien om beistet fra Gévaudan ble berømt i denne perioden. Brødrene Grimm utga sine eventyr – de første i 1812 – i denne perioden. Det samme gjorde Asbjørnsen og Moe. Selv om historien om varulvene i Greifswald stammer fra 1600-tallet, ble den ikke utgitt før i 1840. På samme tid gjorde eldre tiders legender og marerittskapninger sine inntog i verdenslitteraturen. Bram Stoker uødeliggjorde vampyrlegenden i sin roman *Dracula*, mens Mary Shelley spilte tidsånden elegant i sin vitenskapelige spøkelseshistorie *Frankenstein*. 1800-tallet var århundret som skapte vår moderne populærkultur, men i denne prosessen ble folketroen mer strømlinjeformet og forenklet. Noen "troselementer" – ideer og tradisjoner – fortrenget andre, idet de fikk mer oppmerksomhet, samtidig som at folketroen som kollektiv verdensforståelse gradvis gikk over i historien. Sølvkulene er et slikt element som fikk fornyet legitimitet og universell gyldighet i den nye litterære folketro som oppsto parallelt med at vitenskapen løste de mysterier den gamle folketroen hadde søkt å forklare.

Det gjenstår likevel å finne en god forklaring på hvorfor nettopp sølv ble det utvalgte metall. Folkeminne-

samlere Rikard Berge fremhevet et viktig element i denne sammenheng, idet han definerte sølvets plass i den norske folketroen:

For di sylve fanst i fjølle var de naturligt aa knyte de saman med bergvetti, med tussar og troll. (...) men elles er de serleg huldrefolk, tussane, som sylvet er knytt til. Fraa deim kjem sylve, dei hev de til forvarings og dei røktar gruvune. Sjølv bergkongen hev stuvn til sylvgruva.⁷

Det er altså huldrefolket som er sølvets egentlige eiere, og de var begavede smeder. Sølvgjenstander som man trodde var smidd av bergfolket ble kalt huldresølv. Disse gjenstandene var magiske, og ville bringe lykke om eieren hadde fått dem på ærlig vis. Var det imidlertid skjedd på uærlig vis, ville sølvet bringe ulykke over eieren.⁸

I folkeeventyrene gjør imidlertid stål som oftest samme nytten som sølv; det kan beskytte mot overnaturlige vesener, samt å avsløre dem. Ifølge Grambo er det jern eller stål, og ikke sølv, som trengs om man vil ta knekken på vampyrer. Det samme gjelder huldre og annet tussefolk, samt demoner.⁹ Man må likevel ty til sølv om man vil få has på de underjordiske. Og ikke et hvilket som helst sølv, heller. Bare arvesølv gjør nytten.¹⁰ Kanskje det kan være en nøkkel til å forstå sølvets betydning i folketroen. I et Europa der de aller fleste mennesker levde et fattigslig, enkelt liv, var det likevel bare de aller verst stilte som ikke eide i det minste én sølvgjenstand. Det var gjerne en sølvskje, gitt i dåpsgave. Sølv var også en tradisjonell bryllupsgave. Sølv var et folkemetall, et smykkemetall – kors var vanlige å bære rundt halsen – og kirkens skatter var som oftest av sølv. I motsetning til gull, som var elitens metall, var sølv det mest verdifulle metall resten av befolkningen hadde et forhold til.¹¹

Sølv er ett av de metallene som har fulgt mennesket lenge. Det har en lang kulturhistorie som et betydningsfullt og kostbart metall, både for sitt vakre og skinnende utseende, og for pengeverdien som ble tillagt det. Som en konsekvens ble religiøse gjenstander gjerne laget av sølv, og metallet fikk dermed en viktig religiøs betydning.¹² Sølv har imidlertid alltid vært underordnet gull i verdi. Gull og sølv følger hverandre gjennom historien, begge som hellige metaller – på grunn av deres tilknytning til elite, som representerte både den verdslige og den religiøse makt – og som symboler på rikdom. Dermed oppsto det

en dualisme mellom det to metallene som bidro til å skape et helt symbolspråk rundt dem. Først og fremst betydde dette at de gamle religioner kom til å se gull som et mannlig og sølv som et kvinnelig metall.

Dette hang sammen med metallenes tilknytning til våre to viktigste himmellegemer; solen – som ble tilbedt som en mannlig guddom – og månen, som var kvinnelig. På latin, romernes språk som ble så viktig i europeisk middelalder, og for middelalderens vitenskapsmenn, er månen både en kvinne og et kvinnelig substantiv – luna. Inkaene omtalte gull som solgudens svettedråper som var falt til jorden, mens sølv var månegudinnens tårer. I det gamle Egypt ble sølv symbolet for en voksende måne, mens gull ble symbolisert ved en sirkel, altså solen. Dette reflekterte også egypternes syn både på metallene og kjønnene; gullet representerte perfektjon – sirkelen – og sølvet, symbolisert ved halvsirkelen, var mindre verdt enn gull, men likevel det nest mest verdifulle metall.¹³

Symbolbruken ble overtatt av europeiske alkymister, og den har overlevd til våre dager. Dette synet ble også delt av de lærde i antikkens Kina. Ifølge gammel kinesisk alkymistisk tradisjon ble sølv symbolet på yin, den passive, kvinnelige kraft som står i kontrast til og på samme tid utfyller sitt motstykke, den mannlige, aktive kraften yang. Månen får sitt lys fra solen, og sølvet prissettes utfra sitt verdiforhold til gull. Konklusjonen er altså at sølvet ble nattens metall, månens metall. En naturlig konsekvens av det symbolske forhold mellom sølv og måne ville være å knytte sølvets magiske egenskaper til månens syklus – og da særlig til fullmånen. Var det slik at sølv var det mektigste metallet man kunne beskytte seg med ved fullmåne, blir den logiske følge at sølv da ville være den beste beskyttelse mot de overnaturlige krefter som også ble påvirket av fullmånen og som var på sitt sterkeste da. Det følger av folketroens iboende logikk at bare et magisk våpen kan nedkjempe et magisk vesen. Da er det heller ikke tilfeldig at det vesenet som sølv er mest effektivt mot i folketroen, er varulven. Et vesen som er virkelig farlig ved fullmåne.

Et spørsmål til slutt: finnes det belegg for en tro på sølv som et beskyttende metall i Bibelen? De gamle europeere var jo, til tross for sin overtro, gudfryktige mennesker, og de hadde stor tiltro til kristentroens beskyttelse – spirituelt og sjelelig, selvsagt, men også i konkrete situasjoner. Sølv har imidlertid hovedsakelig

samme rolle i Bibelen som i eventyrene: det symboliserer rikdom. Ett unntak finnes likevel. Sølv brukes flere ganger i Bibelen, særlig i Det gamle testamentet, som en metafor for renhet og renselse. I Salmenes bok står det: «Herrens ord er rene ord, sølv som er lutret i smelteovnen, sju ganger rensset.»¹⁴ Selv om dette henpeiler på den vanskelige prosessen det er å fremstille rent sølv, kan det selvsagt i overført betydning tolkes som at sølv i seg selv er et rent, og godt metall. Likevel er det kun ett bibelvers som med litt godvilje kan tolkes i denne retning, og det finner vi hos Forkynneren. Og det kan diskuteres om det egentlig handler om sølv i det hele tatt: «Visdom gir vern slik sølv gir vern; å eie visdom holder en mann i live.»¹⁵

Guds ord åpner altså ikke for en overdreven tro på at sølv innehar magiske egenskaper. Kirken så likevel ut til å utvise til dels stor toleranse for fenomen som kanskje ikke lå inn under dens doktriner, men som ga folk sinnsro. Det må imidlertid konkluderes med at tanken om sølvet som eneste virkemiddel mot de onde krefter synes å være påvirket av den rollen sølvet fikk ved populærkulturens fremvekst. Den lar seg i mindre grad påvise i gammel folketro, hvor beskyttelse heller var knyttet til ritualer, og hvor flere metaller ble fremhevet for sine magiske egenskaper. Sølvkulene har imidlertid vært et ufeilbarlig våpen i kampen mot onde, overnaturlige vesener, særlig etter at man for lengst sluttet å tro på disse vesenene.

Noter

- 1 Brødrene Grimm, Eventyr, s. 375-376.
- 2 Biedermann, Symbolleksikonet, s. 360 og Grambo, Svart katt over veien, s. 176 og 183.
- 3 Thon, Varulver, s. 76.
- 4 Thon, Varulver, s. 77-79.
- 5 Louis, La bête du Gévaudan, s. 173 (min oversettelse).
- 6 Hodne, Trolldom i Norge, s. 138-146.
- 7 Berge, Norskts bondesylv, s. 5.
- 8 Berge, Norskts bondesylv, s. 13.
- 9 Grambo, Svart katt over veien, s. 70-72, 76-77 og 180.
- 10 Grambo, Svart katt over veien, s. 176.
- 11 For en omfattende studie av sølvets kulturhistoriske betydning i Norge, se bl.a. Berge, Norskts bondesylv, 1975.
- 12 Et tidlig eksempel på dette finnes i 4. Mosebok 10, 1-2: «Herren sa til Moses: Lag deg to trompeter! Du skal lage dem av hamret sølv. Disse skal du bruke når du kaller menigheten sammen, og når leiren skal brytes.»
- 13 Biedermann, 1991, s. 18-19.
- 14 Salmenes bok 12,7.
- 15 Forkynneren 7,12.

Litteraturliste

Asbjørnsen og Moe. Det var en gang..., Grøndahl & Søn Forlag, Oslo, 1981.

Aschehougs og Gyldendals Store Norske leksikon, Kunnskapsforlaget, Oslo, 178-81.

Berge, Rikard. Norskts bondesylv, Noregs Boklag, Oslo, 1975.

Biedermann, Hans. Symbolleksikonet, Forum, Stockholm, 1991.

Brødrene Grimm. Eventyr, Den norske Bokklubben A/S, Oslo, 1987.

Grambo, Ronald. Svart katt over veien, Ex Libris Forlag, Oslo, 1993.

Hodne, Ørnulf. Trolldom i Norge, Cappelen Damm, Oslo, 2008.

Louis, Michel. La bête du Gévaudan, Perrin, Paris, 2003.

Thon, Jan Ingar, Varulver, Humanist Forlag, Oslo, 2006.

Nettkilder

www.bibelen.no

Martin Berge

Masterstudent i historie, Universitetet i Oslo

Det afrikanske blodmetallet

Når vestlig media skriver om Den Demokratiske Republikken Kongo (DRC) er det som oftest krig, konflikt, massevoldtekter og flyktningekaos som preger overskriftene. Det opplyses ofte hva og hvem i mediedekningen, men sjeldent historiske årsaksforklaringer som stiller spørsmålene hvorfor og hvordan. Foruten etniske stridigheter og konflikt, blir det sjeldent opplyst at de større linjene i Kongos historie er nært knyttet til landets store forekomster av verdifulle naturressurser. I både kolonitid og uavhengighet har ressursrikdommen i Afrikas nest største land hatt av betydning for veivalgene til de forskjellige makthaverne. Spesielt har omverdens behov for kongolesisk metall forseglest landets triste skjebne fra kolonitid og frem til i dag.

Da det afrikanske kontinentet skulle deles mellom de europeiske stormaktene under Berlin-konferansen i 1884-85, tilfalt landområdet som i dag utgjør den Demokratiske Republikken Kongo den belgiske monarken Leopold den II. I det som da het Fristaten Kongo, skulle livet for landets befolkning bli alt annet enn fritt. Frem mot begynnelsen av 1900-tallet bedrev kongen systematisk slaveri av landets befolkning for å høste koloniens naturrikdommer til egen gevinst. Man regner med at så mange som halvparten av befolkningen på rundt 20 millioner mistet livet som følge av Kong Leopolds styre.¹

Ettertraktede råvarer fra Kongo i tiden under Leopold var elfenben og gummi. Sistnevnte var en svært ettertraktet ressurs hos eksempelvis den nyetablerte bilindustrien i Amerika.² Da etterspørselen av

gummi fra Kongo falt betraktelig i de første årene av 1900-tallet, hadde Leopold allerede planer for hvordan han kunne fortsette sin lukrative virksomhet i landet. Geologiske undersøkelser hadde vist at kolonien hadde enorme metallressurser i øst. Den belgiske monarken igangsatte derfor en omstrukturering til satsning på gruvevirksomhet. Foruten egne foretak, inviterte kongen også utenlandske selskaper til slå seg opp i de ressursrike områdene av landet.³ Omverdens kritikk av Kongos terrorvelde gjorde det imidlertid etter hvert vanskelig for den belgiske stat å legitimere monarkens videre styring av Kongo, og Leopold ble av parlamentet fratatt rettighetene til kolonien i 1908.⁴ Til tross for anklagene om folkemord, ønsket likevel den belgiske stat å belønne sin konge med en sluttpakke pålydende 50 millioner

Arbeidere ved en kobbermine i Katanga, øst i Belgisk Kongo, 1928. (Kilde: Wikimedia Commons)

belgiske franc for sin innsats i Kongo. Pengene skulle forøvrig ikke belastes landets skattebetalere, men fra Belgias fremtidige inntekter i Kongo.⁵ Det var dermed klart at Belgia ville fortsette med plyndringen av det som nå skulle hete Belgisk Kongo, om bare for å betale sin monark.

Selv om det utilsørte slaveriet i Kongo ble avsluttet og noen velferdsordninger som skole og sykehus kom på plass, vedvarte den systematiske plyndringen av landets naturressurser i samme skala som under Leopold.⁶ Den massive gruvevirksomheten gjorde at den kongolesiske økonomien i perioder kunne sammenlignes med oljenasjonene i Midtøsten. Blant annet var landet under den andre verdenskrig nesten eneforsørger av metaller som gull, sølv, kobber, tinn, kobolt og uran til USA og Storbritannia.⁷ Uran fra Kongo var forøvrig en essensiell komponent i eksperimentene som førte til USAs første atombombe.⁸ Kongolesisk metall fortsatte også etter krigen å være viktig for USA og europeiske land. Trolig hadde importen blitt så betydelig at man var villig til å ofre kongolesisk selvstyre til fordel for stabil

innførsel.

«Uavhengighet»

Belgias lukrative virksomhet i Kongo ble formelt avsluttet i 1960. Selv om det var krefter innad i kolonimakten som ønsket frigjøring, var det først og fremst nasjonalistiske krefter i Kongo som tvang frem forhandlingene som endte med selvstendighet i 1960.⁹ Til tross for at den belgiske stat hadde profittert store summer i sin tid som Kongos koloniherr, var takknemlighet en mangelvare. Den belgiske kongen Baudouin, barnebarnet av Leopold II, overvar den offisielle uavhengighetsseremonien. I en tale mente den belgiske monarken at Kongos frihet skulle betraktes som en gave fra Belgia. Om kolonitiden hadde han følgende å si:

«The independence of the Congo is the crowning glory of the work conceived by the genius of King Leopold II, undertaken by him with firm courage, and continued by Belgium with perseverance.»¹⁰

Kongos kommende statsminister Patrice Lumumba

var høyst uenig i monarkens utsagn om at selvstendigheten burde anses som en gave:

« Our wounds are too fresh and too painful still for us to drive them from our memory. We have known harassing work, exacted in exchange for salaries which did not permit us to eat enough to drive away our hunger, or to clothe ourselves, or to house ourselves decently, or to raise our children as creatures dear to us. (...) For though this independence of the Congo is today being proclaimed in a spirit of accord with Belgium, a friendly country with which we are dealing as one equal with another, no Congolese worthy of the name can ever forget that we fought to win it, a fight waged each and every day, a passionate and idealistic fight, a fight in which there was not one effort, not one privation, not one suffering, not one drop of blood that we ever spared ourselves.»¹¹

Lumumbas tale fornærmet både kongen og flere av de vestlige journalistene som dekket begivenheten.¹² Det er imidlertid vanskelig å stadfeste om ordvekslingen hadde noe å si for hvordan forholdet mellom landene utviklet seg siden, men Belgia var en av de mer sentrale aktørene blant de vestlige landene som bidro til å styrte Kongos første statsledere. I 1961, knapt et år etter landets frigjøring, ble Lumumba, landets første demokratisk valgte statsminister, torturert og henrettet ved hjelp av blant andre belgiske soldater.¹³ Kort tid etter landets frigjøring fra Belgia, ble det klart at både den tidligere kolonisten og andre vestlige støttespillere ikke ønsket det selvstendige Kongos demokratisk valgte lederskap velkommen. Statsminister Lumumba ble av USA, Belgia og Storbritannia regnet som såpass radikal at Kongo nå sto i fare for å bli alliert med Sovjetunionen.¹⁴ Redselen for spredning av kommunisme i Afrika var trolig helt avgjørende for amerikanernes innblanding i Kongo. I tillegg hadde stormakten supplerende økonomiske motiv. Metallimport fra Kongo hadde vært særdeles viktig for amerikanerne helt siden den andre verdenskrig.¹⁵ Kongolesisk kobolt var for eksempel en helt avgjørende faktor for at USA skulle gå seirende ut av romkappløpet mot Sovjetunionen.¹⁶ Bare måneder etter Lumumbas tiltredelse som Kongos statsleder, bestemte det amerikanske Forsvarsrådet å likvidere ham.¹⁷ De skulle siden sørge for en etterfølger mer tro til vestlige interesser.

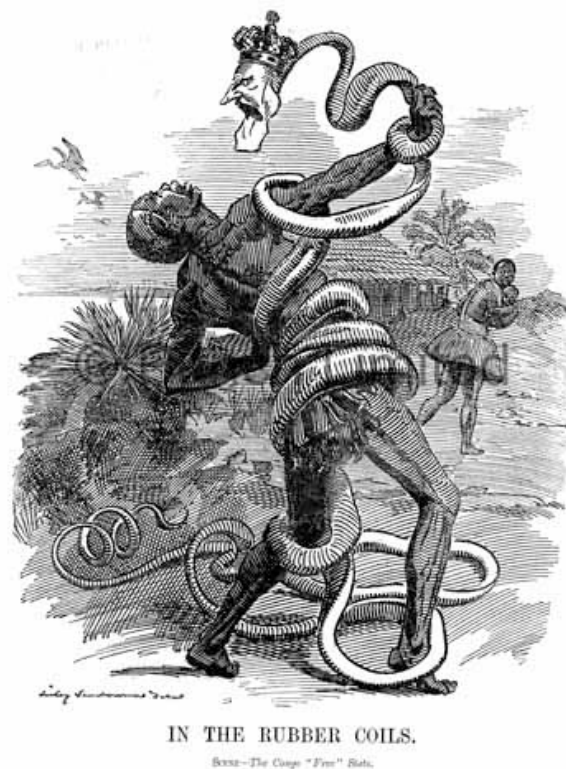
General Joseph-Désiré Mobutu (senere Mobutu Sese Seko) viste seg å være den mannen de vestlige konspiratørene ønsket som Kongos statsleder. Etter forberedelser hvor Mobutu blant annet besøkte Det hvite hus og den amerikanske presidenten John F.

Patrice Lumumba på sovjetisk minnefrimerke 1961, samme år som han ble drept. (Kilde: Wikimedia Commons)

Kennedy i 1963, ble generalen hjulpet til makten gjennom et orkestrert statskupp. Likvidering av politiske motstandere og forbud mot politisk organisering var grep som muliggjorde Mobutus lange tid ved makten i det som nå ble kalt Zaire.¹⁸ Metalleksporten til europeiske land og USA var dermed sikret.

Mobutu viste seg å være alt annet enn verdig statsmann. I løpet av 1970-tallet hadde diktaturets dårlige styringsevne drevet Kongos økonomi til grunne. På begynnelsen av 1980-tallet var landets gjeld på rundt 5 milliarder dollar. Verdensbanken og Pengefondet fikk i etterkant fullmakt til å gjennomføre en rekke tiltak for å gjenreise økonomien.¹⁹ Også tidligere under Mobutus diktatur hadde de internasjonale finansinstitusjonene prøvd å bistå landets økonomi. Diktatorens nære bindinger til sentrale land i vesten gjorde at tålmodigheten til institusjonene ikke så lett tok slutt når det gjaldt Kongo.²⁰ Både tålmodigheten og båndene til vesten fikk derimot en brå slutt ved den kalde krigens slutt. De nye tidene var lite forenlig med tidligere praksiser som støtte til diktaturer i sør.

Satirisk tegning fra det britiske ukebladet Punch 28 nov. 1906. Bildeeksten sier «In The Rubber Coils. Scene - The Congo 'Free' State». (Kilde: Wikimedia Commons)

Mobutu prøvde å tilpasse regimet til de nye tidene etter det polariserte verdensbildets endelikt ved å åpne opp for politiske reformer. Men istedenfor å skape ro, blusset det opp etnisk rivalisering om politisk makt.²¹ En total økonomisk kollaps bidro også til at Mobutu ikke lengre maktet å lønne landets militære. Noen av hæravdelingene ble til lokale krigsherrer som eksproprieterte statens ressurser til egen gevinst.²² De interne problemene ble ytterligere forverret ved at flere hundre tusen flyktninger fra det rwandiske folkemordet i 1994 strømmet over grensen til Kongo.²³ Eksilpolitiker Laurent Kabila greide med hjelp av soldater fra nabolandene Uganda og Rwanda å kaste Mobutu fra makten i det skakkjorte landet. I mai 1997 tok koalisjonshæren hovedstaden Kinshasa og det tre tiår lange diktaturet var over.

Det var flere enn de afrikanske landene som gav støtte til Kabilas maktovertagelse. Allerede før maktovertagelsen i Kongo var et faktum, hadde Kabilas opprørsgruppe gjort avtaler om gruvekonsesjoner med internasjonale selskaper.²⁴ Kabila ble forøvrig selv flydd inn i et privatfly eid av et amerikansk gruveselskap etter at hovedstaden

Kinshasa hadde falt.²⁵ Igjen var metallrikdommen en av drivkreftene for politiske omveltninger i Kongo.

Brysomme naboer

Det tok ikke lang tid før Kabilas støttespillere uttrykte misnøye med Kongos utvikling under det nye lederskapet. Blant annet ble ikke krav fra Verdensbanken og Pengefondet gjennomført og dermed uteble økonomisk bistand til å gjenreise landets økonomi. I tillegg var fortsatt Kongos gruver i det store og hele ute av drift.²⁶ Interne grupperinger og eksterne støttespillere som Uganda og Rwanda vendte etter hvert ryggen til Kabila. Presidenten avfeide kritikken og gav sitt tilsvarende svar på illojaliteten ved å erstatte alliansepartnere med nye. Blant annet inngikk Kabila militært og økonomisk samarbeid med Angola, Namibia og Zimbabwe. Sistnevnte lands president, Robert Mugabe, ble til gjengjeld gitt land og rettigheter til gruvevirksomhet.²⁷ Men nabolandene nektet å innfinne seg med Kabilas plutselige sideskifte. Både Rwanda og Uganda gikk

derfor på nytt til angrep på Kongo i 1998 for å styrte en president de selv hadde hjulpet til makten året før. Uavhengig av Kabilas svik, mente rwandiske og ugandiske styresmakter at det var flere årsaker for en ny militær intervensjon i Kongo. Rwanda legitimerte sin inngripen ved å kalle det alt fra generell humanitær assistanse til preventive grep for å beskytte Tutsi-befolkningen fra militante Hutu-grupperinger innad Kongo.²⁸ Offisielt var også Uganda bekymret for at problemene internt i Kongo skulle ramme befolkningen ved grensen mellom de to landene. Men da ugandiske soldater gjorde sin inntreden på kongolesisk jord, skjedde det over 100 mil fra grenseområdet man ønsket å beskytte.²⁹ I ettertid er det ganske klart at nabolandenes økonomiske motiv var overordnet det moralske. Begge landene hadde allerede under den første invasjonen i 1996 og i tiden etter maktskiftet begynt å utvinne og eksportere Kongos metaller. Trolig var dette en medvirkende årsak til at alliansen med Kabila til slutt forvitret.³⁰ Også lojaliteten mellom Uganda og Rwanda slo sprekker under invasjonen. Soldater fra de to landene slo innbyrdes på kongolesisk jord om kontroll av områder med store metallforekomster.³¹

Dette sier også noe om hvor lukrativt annekteringen av ressursrike områder må ha vært for disse landene. Nøyaktig hvor lønnsomt dette var har derimot vært vanskelig å tallfeste. Ifølge et anslag kan Rwanda ha tjent så mye som 250 millioner dollar på ressurser eksportert fra Kongo bare i år 2000.³² Herav stammet nesten 200 millioner dollar bare fra eksport av det metallinnholdige mineralet coltan. Ugandas eksportfortjeneste var trolig mindre. Et grovt anslag sier at landet i 1999 eksporterte kongolesiske metaller som gull, niob og coltan for nærmere 190 millioner dollar.³³ Samlet sett innebar eksporten av kongolesiske naturressurser en solid inntjening for Kongos naboland i perioden 1998 til 2002. Aller mest verdifullt var mineralet coltan.

Coltan var og er et svært ettertraktet mineral fordi det inneholder de metalliske grunnstoffene niob og tantal som de fleste moderne elektroniske produkter benytter som elektriske kondensatorer. Til tross for at mineralet forekommer flere steder i verden, har man beregnet at bortimot 80 prosent av forekomstene er å finne i Kongo.³⁴ Mineralet ble også først oppdaget i Kongo i 1910, men ble ikke regnet som spesielt

Møte i Det hvite hus mellom president Nixon og Zaires president Mobutu Sese Seku, 10. oktober 1973. (Kilde: Wikimedia Commons)

verdifullt før 1990. Først mot slutten av sistnevnte tiår skjøt etterspørselen av coltan i været etter forbrukerteknologi som mobiltelefoner og PCer vokste kraftig i etterspørsel.³⁵ Kontroll over coltanforekomstene bør derfor regnes som en sentral drivkraft i Kongos borgerkrig i perioden 1998 til 2002.

En kompleks borgerkrig med mange parter med ulike agendaer var dermed et faktum. Både afrikanske og internasjonale organisasjoner var redd for at konflikten skulle utvikle seg til en større regional krig, og disse prøvde febrilsk å megle frem en våpenhvile mellom partene. Dette viste seg å være vanskelig siden partene i krigen var mange og deres hensikter like så. Avtalte våpenhviler ble i liten grad overholdt og forhindret ikke at de blodige stridighetene vedvarte. Først etter mordet på president Kabila i 2001 ble samtlige av partene enige om en fredsavtale. Som en del av avtalen, trakk både ugandiske og rwandiske soldater seg ut av Kongo.³⁶ FN etablerte i etterkant en fredsbevarende styrke med mandat til å stanse stridighetene og forhindre ustabilitet.³⁷

Offisielle tall eksisterer ikke, men så mange som over 5 millioner mennesker skal ha mistet livet i Kongo i perioden 1998 til 2006.³⁸ Konflikten er dermed den blodigste siden den andre verdenskrig. Over 4 millioner skal alene ha blitt drept i Øst-Kongo³⁹, som er den regionen hvor man finner det meste av landets metallrikdommer.

Metallets evige forbannelse

Kongos forskjellige metaller har altså til ulik tid bidratt til landets strukturelle omveltninger. Uran og kobber var begge viktige for vestlige lands industri på 1900-tallet. Redsel for stopp i innførselen av de viktige metallene bidro til vestlig innblanding i Kongos uavhengighet i 1960. Etter Mobutu-diktaturets fall, har kontroll over Kongos store mineral og metallressurser vært drivkraften for den blodigste konflikten siden andre verdenskrig. Rwanda og Uganda tjente store summer på metalleksport fra sine okkuperte områder i Øst-Kongo under borgerkrigen. Ikke bare på selve eksporten, men også gjennom den økt godvilje fra vestlige finansinstitusjoner og donorland i samme tidsperiode. I disse dager hvor den norske bistandshistorien har blitt gjenstand for mye debatt, bør kanskje Norges forbindelser med

Uganda i samme periode som borgerkrigen i Kongo gås nærmere etter i sømmene.

Etter etableringen av den nasjonale bistandsinstitusjonen Norsk Utviklingshjelp (senere NORAD) i 1962, fikk denne i oppgave å finne samarbeidsland som skulle motta norsk bilateral bistand. Disse fant man hovedsakelig i Sør-Asia og Øst-Afrika, og Uganda ble prioritert som mottagerland.⁴⁰ Som følge av Idi Amins brutale diktaturstyre ble den bilaterale støtten fra Norge stanset i 1972,⁴¹ men offisielle relasjoner mellom de to landene ble gjenopptatt i 1996.⁴² På 1990-tallet skulle norsk og annen internasjonal bistand i all hovedsak gis land som førte demokrati, menneskerettigheter og godt politisk styresett.⁴³ Kravene stod i sterk kontrast til økonomisk kondisjonalitet om markedsliberalisering som ble pålagt bistandsmottakerne på 1980-tallet. Det er derfor et paradoks at både norsk bilateral og annen multilateral bistand til Uganda likevel fortonet seg som belønning for gjennomføringen av pålagte økonomiske reformer snarere enn godt styresett.⁴⁴ I samme periode som borgerkrigen i Kongo mottok Uganda både gjeldsslette og store summer økonomisk bistand.⁴⁵ Det få brydde seg med var at plyndringen av nabolandets naturressurser kan ha sminket landets økonomi og derfor indirekte ha bidratt til økt godvilje fra blant andre Norge.

Selv om borgerkrigen ble avsluttet i 2002, kjemper væpnede grupperinger fortsatt om kontroll over landets ressurser. Moderne teknologi er avhengig av metallene niob og tantal som utvinnes fra coltan, et mineral som nesten bare forekommer i Kongo. I en tid hvor forbrukerteknologi har blitt en forbruksvare med hyppig utskifting, er det liten tvil om at denne utviklingen skjer på bekostning av fred, stabilitet og menneskeverd i Kongo.

Noter

- 1 Hochschild, *King Leopold's Ghost*, s. 225-233
- 2 Buelens og Marysse, «Returns on investments during the colonial era: the case of the Belgian Congo», s. 139-140
- 3 Buelens og Marysse, «Returns on investments during the colonial era: the case of the Belgian Congo», s. 141
- 4 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 46-47
- 5 Hochschild, *King Leopold's Ghost*, s. 259
- 6 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 50-51, 58-61
- 7 Dumett, «Africa's strategic minerals during the Second World War», s. 389
- 8 Dumett, «Africa's strategic minerals during the Second World War», s. 392
- 9 Clark, *The African stakes of the Congo war*, 36-37
- 10 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 81
- 11 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 81
- 12 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 82
- 13 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 98-100
- 14 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 95-97
- 15 Dumett, «Africa's strategic minerals during the Second World War», s. 390
- 16 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 98-100
- 17 Hochschild, *Congo's many plunderers*, s. 287
- 18 Hochschild, *Congo's many plunderers*, s. 116-120
- 19 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 137
- 20 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 140-141
- 21 Clark, *The African stakes of the Congo war*, s. 45
- 22 Clark, *The African stakes of the Congo war*, s. 45
- 23 Simensen, *Afrikas historie*, s. 379
- 24 Gillberg, «Krig og naturressurser i Sentral-Afrika», s. 111
- 25 Hochschild, «Congo's many plunderers», s. 288
- 26 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 186
- 27 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, s. 188
- 28 Clark, *The African stakes of the Congo war*, s. 131-136
- 29 Renton, Seddon og Zeilig, *The Congo: Plunder & Resistance*, 192
- 30 Clark, *The African stakes of the Congo war*, s. 209-210
- 31 Clark, *The African stakes of the Congo war*, s. 136-137
- 32 Reid, «Killing them softly», s. 78-79
- 33 Reid, «Killing them softly», s. 80-81
- 34 Global Witness, «Same Old Story», s. 20
- 35 Global Witness, «Same Old Story», s. 20
- 36 Miskel og Norton, «The intervention in the Democratic Republic of Congo», s. 4
- 37 Miskel og Norton, «The intervention in the Democratic Republic of Congo», s. 4
- 38 International Rescue Committee, «Mortality in the Democratic Republic of Congo: An ongoing crisis», s. 16
- 39 International Rescue Committee, «Mortality in the Democratic Republic of Congo: An ongoing crisis», s. 16
- 40 Simensen, *Norsk utviklingshjelps historie 1 – 1952-1975: Norge møter den tredje verden*, s. 106-107, 118
- 41 Simensen, *Norsk utviklingshjelps historie 1 – 1952-1975: Norge møter den tredje verden*, s. 182-183
- 42 Gamenius, «Vektlegging av demokrati og menneskerettigheter i norsk bistand, i teori og praksis – en analyse av bistandsoverføringene til dette saksområdet i Uganda», s. 6-7
- 43 Gamenius, «Vektlegging av demokrati og menneskerettigheter...», s. 48
- 44 Gamenius, «Vektlegging av demokrati og menneskerettigheter...», s. 49-51, 53-55
- 45 Reid, «Killing them softly», s. 81-82

Litteraturliste

- Buelens, Frans, og Stefaan Marysse. «Returns on Investments During the Colonial Era: The Case of the Belgian Congo». I *The Economic History Review* 62, no. s1 (2009): 135–166.
- Clark, John. *The African Stakes of the Congo War*, Palgrave Macmillan, New York, 2002.
- Dumett, Raymond. «Africa's Strategic Minerals During the Second World War». I *Journal of African History* 26, no. 4 (1985): 400–4.
- Gamenius, Cathrine. «Vektlegging av demokrati og menneskerettigheter i norsk bistand, i teori og praksis : en analyse av bistandsoverføringene til dette saksområdet i Uganda». Hovedoppgave i statsvitenskap, Universitetet i Oslo, 2000.
- Gillberg, Curt Joel. «Krig & Naturressurser i Sentral-Afrika: Naturressursenes relative påvirkning for hvordan Kongo-krigen oppstod og utviklet seg». Masteroppgave i geofag, Universitetet i Oslo, 2005.
- Global Witness. «Same Old Story: A background study on natural resources in the Democratic Republic of Congo». Nedlastet 5. februar, 2013. <http://www.globalwitness.org/sites/default/files/import/SOS%20Global%20Witness%20RDC%20rapport%20juin%202004.pdf>
- International Rescue Committee. «Mortality in the Democratic Republic of Congo: An Ongoing Crisis». Nedlastet 1. februar, 2013. http://www.humansecuritygateway.com/documents/IRC_congomortalitysurvey.pdf.
- Hochschild, Adam. «Congo's many plunderers». I *Economic and Political Weekly* (2001): 287–288.
- Hochschild, Adam. *King Leopold's Ghost : a story of greed, terror, and heroism in colonial Africa*. Pan Books, London, 2006.
- Miskel, James, og Richard J. Norton. «The Intervention in the Democratic Republic of Congo». I *Civil Wars* 6, no. 4 (2003): 1–13.
- Reid, Timothy B. «Killing them softly: Has foreign aid to Rwanda and Uganda contributed to the humanitarian tragedy in the DRC?». I *African Policy Journal* 1 (2006): 74–94.
- Renton, Dave, Seddon, David og Zeilig, Leo. *The Congo: Plunder & Resistance*. Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- Simensen, Jarle. *Afrikas Historie*. Cappelen akademisk forlag, Oslo, 2004.
- Simensen, Jarle. *Norsk utviklingshjelps historie 1 – 1952-1975: Norge møter den tredje verden*. Fagbokforlaget, Bergen, 2003.

Finn Olstad,
Professor II, Norges Idrettshøgskole

Jernvilje og organisasjonsmakt

Jern og Metall har alltid vært noe spesielt. Jernarbeiderne har representert og formet begrepet om «industriproletariatet», fag- og arbeiderbevegelsens kjerne. De har vært spydspissen i store arbeidskamper. I norsk historie har jernarbeiderne – eller de burde ha – en framtrædende plass som arbeidslivets arkitekter. Arbeidslivet i dagens Norge står i en rettlinjet, mer enn hundreårig utviklingslinje fra jernarbeidernes arbeidskamper og tariffoppgjøret i 1907.¹

Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund var ved inngangen til 1900-tallet «en liten drømmende og resolutionsfattende menighet», ifølge Marius Ormestad, mannen som ledet forbundet fram mot samfunnsrett. ² Forbundets årlige inntekter tilsvarte de første årene etter stiftelsen i 1891 noen månedslønner for en jernarbeider, og det var ikke stort mer enn det som trengtes til husleie og til penn, blekk og papir. Forbundets affærer ble ivaretatt på dugnad, av tillitsmenn som arbeidet fra seks om morgenen til seks om kvelden i jernindustrien. Få år senere, i 1904, satt Ormestad som fastlønnet formann, hadde lønnet kasserer og kontorist til hjelp og rådde over en kassebeholdning på 128 000 kroner (tilsvarende ca. 8,5 millioner i dag). Flesteparten av jernarbeiderne i landet var organisert.

Det som skjedde i tiåret fra slutten av 1890-tallet til det store tariffåret i 1907, kan oppsummeres

gjennom fem nøkkelord og illustreres gjennom fem arbeidskonflikter. Arbeidskonflikter er «en art konsentrert historie», skriver Per Maurseth i en artikkel fra 1977 som fremdeles fortjener å leses og studeres. De viser oss ting som ellers ville være skjult, samtidig som de selv ofte resulterer i historisk endring og blir en «terskel» i den forstand at alt ikke lenger er som før når kampen er over.³

Motstand

Vekk med gamle forpliktelser! Direktør Fredrik Hiorth ved Kværner Brug skal i 1896 ha sagt at «naar man havde havt en hest i 20 aar, saa maatte man se til at bli kvit den, naar den ikke lenger duede». Bruket skulle ikke være noen forsørgelsesanstalt for fattige.⁴

En ny verksmester, Fritz Pytterud, ble direktørens forlengede arm. Han begynte straks med å si opp

folk – særlig gamle arbeidere som nok kunne sitt fag, men ikke var like raske som før. Noe oppsigelsesvern var det jo ikke den gangen. En sprek ung fyr ble kommandert til å gjøre den samme jobben som to smeder gjorde før. Det går ikke, sa han, det blir altfor hardt. Dermed ble også han skyssset ut av bedriften. Det var vanlig at barn kom med matspann som far skulle ha til middag. De ble nektet adgang til bruket og måtte stå utenfor «i regn og frost». Til slutt hadde arbeiderne fått nok: Pytterud måtte fjernes!

Det som nå skjedde, var ganske karakteristisk for sin tid. Det var ingen fagforening til å ta opp saken. Den eksisterte nok, men hadde for liten oppslutning til å være effektiv. Det ble i stedet kalt sammen til et masse møte. Det ble vedtatt å sende et klagebrev til direktøren. Ingenting skjedde. Etter nye oppsigelser samlet formerne seg – de var faglærte støperiarbeidere – for å bære verksmesteren ut av verkstedet og bokstavelig talt sette ham utenfor porten. Det var en tradisjonell måte å demonstrere mistillit på og vise for all verden at verksmesteren skulle ut. Men Pytterud kom seg unna. Deretter ble noen av arbeiderne sendt til direktør Hiorth for å kreve at han skulle kvitte seg med Pytterud. Det var i tråd med paternalistiske idealer og tankegang, som gjorde bedriftsherren til den faderlige velgjører og nye arbeidsordninger til utslag av enkeltpersoners brutalitet. Et kort møte med direktør Hiorth må ha overbevist arbeiderne om at brutaliteten her også hersket på toppen. De fikk beskjed om å arbeide under brukets funksjonærer eller gå. Altså gikk de. Med andre ord: streik.

Forbundets menn hadde faktisk advart mot streiken. De visste hvor vanskelig det var å føre en streik mot en stor bedrift og en umedgjørlig arbeidsgiver. Hiorth nektet da også å forhandle og anmeldte i stedet arbeiderne til politiet for å ha forlatt arbeidet uten oppsigelsesfrist. Streiken ble med andre ord ikke anerkjent som kollektiv aksjon. Den ble oppfattet som uttrykk for individuell ulydighet eller «Insubordination», som det het i de kretser. Et tiår eller to tidligere ville kanskje Indremisjonen ha blitt tilkalt for å tale arbeiderne til rette. Men Hiorth ville nok heller selv vise sine arbeidere hvor skapet skulle stå.

At arbeiderne måtte gi opp, var en opplagt sak. Men det var alltid vanskelig å få avsluttet en konflikt.

Løsningen var i tidens ånd. Det ble funnet en «uavhengig» voldgiftsmann som skulle gi en dom for hva som var rett. Selvsagt var denne personen godkjent av Hiorth, men utnevnt av politimesteren og uten formelle bindinger til noen av partene. Denne «upartiske» herre var fabrikkeier og statsråd Birger Kildal. Kjennelsen var for så vidt et kompromiss ettersom bedriften skulle ta inn igjen halvparten av de 400 streikende arbeiderne og Hiorth trakk tilbake sin anmeldelse. Men på Kværner fortsatte alt som før.⁵

Og likevel kan vi i konflikter som Pytterud-streiken i 1896 se en kime til den veldige organisasjonsveksten i begynnelsen av 1900-tallet, de «store kampåra» i mellomkrigstiden og anerkjennelse av fagorganisasjonen som kollektivt uttrykk for arbeidernes interesser. Slike konflikter skaket opp sinnene og demonstrerte hvordan arbeidsgiverne ustraffet kunne heve seg ut over hevdvunne forpliktelser. Det fyrte opp under en prosess der arbeiderne lærte å stå sammen som klasse mot det som ble oppfattet som utbytting, undertrykking og manglende respekt for arbeiderne som mennesker. Derfor kunne også Marius Ormestad si: «Det vi kaller *klassekampen* er ikke en opkonstruert opfindelse av de 'socialistiske opviglere'. Nei den er tvertimot fremkaldt av overklassen [...]»⁶

Ære

Arbeiderne var nok opptatt av Kværners og andre bedrifter forsøk på å trykke ned lønns- og arbeidsvilkår. Men det var noe mer. Kværner-arbeiderne hevdet at Pytterud «paa alle mulige maater» hadde «krænket» dem.⁷ Manglende respekt var en del av konfliktene som skapte arbeiderklassen som kampfellesskap og en velorganisert arbeiderbevegelse. Jeg vil heller bruke det kanskje litt gammelmødige ordet ære. Ære var viktigere enn penger da arbeiderne samlet seg i motstand mot kapitalisme og utbytting.

Respekt eller ære trer nakent fram som konfliktgrunnlag i en konflikt som i dag kanskje virker merkelig og bagatellmessig. Det dreide seg om varm kaffe. Arbeiderne ved Brødrene Sundts maskinverksted i Kristiania hadde nemlig ikke frokostpause. De arbeidet uavbrutt fra klokka sju til tolv og spiste sine medbrakte brødsiver mens maskinene gikk. De var vant med å ta pause for å

varme og hente kaffe. Den slags ville sjefene ha slutt på. Det kom et forbud mot å «anbringe eller opvarme kaffe». Arbeiderne nektet å bøye seg, og de fikk medhold av Jern og Metalls forbundsleder Marius Ormestad: «spis og drik som før!»⁸

«Kaffestreiken» hos Brødrene Sundt skulle bli en nærmest legendarisk og langvarig konflikt, som varte fra mai 1900 til november 1902. Det var bedriften som tok initiativet ved å si opp fem av de kaffedrikkende arbeiderne. Her skulle det ikke være noen gammeldags sedvane og slendrian, men moderne disiplin og effektivitet. På det grunnlag fikk den også støtte fra Verkseierforeningen. Jern- og Metallarbeiderforbundet svarte med streik og blokade. Brødrene innrømmet senere kravet om kaffe, men nektet å ta inn de oppsagte. De drev videre med formenn, læregutter og streikebrytere. Hadde det dreid seg om lønn, kunne man sikkert ha funnet et kompromiss. Men her gjaldt det prinsipper: arbeidsgivernes styringsrett mot arbeidernes ære som frie, selvstendige mennesker.

Altså ble det hardt mot hardt, og det var som ventet arbeiderne som måtte gi seg. Men Ormestad var i ferd med å smi om Jern- og Metallarbeiderforbundet til et redskap som skulle få mang en arbeidsgiver til å sette kaffen i halsen.

Makt

Det var i 1903 Ormestad dro til Bergen for å lede forbundets tariffbevegelse der. Det var stilt krav om minstelønn og alminnelig lønnsforhøyelse ved de tre skipsbyggeriene i Bergen – Laksevågs, Bergens og Mjellem og Karlsens mekaniske verksteder. Kravene ble naturligvis ikke innrømmet. Dermed ble det streik og lockout.

Bra! Alt dette gikk etter Ormestads planer. Han var generalen som ledet sine tropper med strategisk overblikk. Planen var å tvinge fram forhandlinger. Taktikken var at det skulle skje ved å droppe minstelønnskrevet, som for så vidt var noe av en avledningsmanøver. Det lyktes også, riktignok etter en god del dramatik. Verkseierne skal visstnok ha forsøkt å få Arbeidsgiverforeningen med på en landslockout. Men det var Ormestads opplegg for lønnsforhøyelse som ble gjennomført. Det viktige for Ormestad var imidlertid ikke lønnsforhøyelsen i seg

selv, men å få til en avtale og dermed få anerkjent organisasjonens rett til medbestemmelse. Og at «vort krigsmateriel blev prøvet og det viste sig at fungere udmærket».⁹

Ormestad ble forbundsleder for Jern og Metall i 1898. Han ble «jerndiktatoren» som bygde opp forbundet til en makt å regne med, både for arbeidsgiverne og for andre fagorganiserte. Hovedpoenget var å bygge opp sterke «krigskasser», for øvrig med det danske jernarbeiderforbundet som nærmeste forbilde. Arbeiderne skulle være disiplinerte og lydige soldater, som blindt lystret befalingene fra Ormestad og overkommandoen. Mellom landsmøtene skulle forbundsledelsen være suveren. Det må være en hovedledelse i krig, sa Ormestad.¹⁰ Men klassekrigens mål var ikke ødeleggelse eller kamp i seg selv. Det var tvert imot å oppnå fordeler ved forhandlinger mellom to organiserte motparter: «Lad os erindre, at de *største fordele* maaske opnaaes uden streike, blot *i kraft af en sterk organisation*. Men den maa ligevel være bygget som *kampforening*, ellers duer det ikke.»¹¹

Dette krevde at arbeiderne avga en god del av sine surt oppsparte penger til forbundet og innrullerte seg i rekken av lydige soldater. Det var ingen selvfølge, for solidaritet eller idealisme var ikke noe som kom av seg selv. Det var motstandskampen rundt omkring på bedriftene, mot det som ble oppfattet som arbeidsgivernes angrep på tilvante lønns- og arbeidsvilkår og undergraving av selvstendighet og menneskeverd i arbeidet, som samlet rekrutter til Ormestads hær. Det var fra forbundet de kunne få hjelp, når den lokale bedriftsherren ville innføre nye arbeidsordninger eller sette ned akkordlønningene. Da var det greit at Ormestad kom og sa: Min gode mann, vi har bak oss en sterk organisasjon med tusenvis av medlemmer og penger til understøttelse. Det er best å ordne seg med oss. Og det gjorde arbeidsgiverne som regel, om de ble tatt en for en.

Men makten berodde på samhold og solidaritet, og ennå var det ikke uvanlig å gå inn og ut av fagorganisasjonen alt ettersom det passet. Det viste seg også i Bergen i 1903. Forbundets avdelinger der hadde hatt en veldig medlemsøkning da de mobiliserte til kamp. Etter kampen fulgte demobilisering. «Snyltedyr» og «lazaroner», sa Ormestad om de frafalne.¹² Uten disiplin og kontroll over medlemmene, ingen arbeiderhær.

Disiplin

I Bergen streiket nagleguttene i 1901. En veteran forteller:

Vi var 40 naglegutter ved Bergens mek. verksted som hadde rottet oss sammen og blitt enig om å kreve 2 øre tillegg på timen. Både vær og tidspunktet for øvrig passet utmerket til en kombinert aksjon og ferie for oss. Det traff sig ogsaa slik, at det samtidig stod en båt på beddingen, oppløst og ferdig til klinkning på skroget. I frokostpausen var vi blitt enig om at vi alle samlet skulde møte frem til verkstemesteren med vårt krav. Om dette blev fremsatt på den måte som er skikk og bruk i forhandlinger skal være usagt, men så kan det heller ikke sies, at verkstemesteren holdt sig til de parlamentariske uttrykksformer. Han bad oss rett og slett om å dra til helvete – .¹³

Nagleguttene var en del av klinkerlaget. Det besto som regel av fire mann: forklinker, medklinker, motholder og naglegutt. Nagleguttens jobb var å varme naglene i essa og rekke dem til motholderen, som drev dem inn med slegge og holdt imot når forklinkeren og medklinkeren slo fra den andre siden av plata. Det er klart at klinkingen stoppet opp når nagleguttene gikk sin vei. Nagleguttene streiket i 14 dager før bedriften sendte bud på dem igjen – med 2 øres lønnsforhøyelse i timen.

Man kunne tro at Ormestad og Jern- og Metallarbeiderforbundets ledelse frydet seg over slike lettkjøpte seire, men slik var det ikke. Streiken var ikke organisasjonsmessig og for så vidt i strid med Ormestads planer. Dessuten ble eldre, organiserte fagarbeidere gående arbeidsledig mens nagleguttene hadde «streikeferie». En lignende aksjon i 1902 ble derfor stanset ved at Jernskibsbyggernes Fagforening i Bergen holdt arbeidet i gang. Forbundet skulle ifølge Ormestad være «som en bøtte kaldt vann, der tømmes over de ophidsede gemytter.»¹⁴ Det skulle ikke være noen løse kanoner. Ingen spredt fektning på egen hånd. Bare samlet, koordinert innsats under jerndiktatorens ledelse.

Kompromiss

Vi står foran en kamp «af enorme dimensioner», advarte Ormestad i 1906.¹⁵ Hans avtale om en landstariff for hele jernindustrien var blitt forkastet av arbeiderne i en uravstemning. Flertallet ville ikke ha noen avtale uten minstelønn. Arbeidsgiverne ville ikke ha noen avtale med minstelønn. Hvordan løse floken?

Ormestad og ledere for de store bedriftene i jernindustrien, de som var mer interessert i effektivisering og modernisering enn i billig arbeidskraft, ble enige om løsningen. Den gikk ut på følgende: å anerkjenne prinsippet om minstelønn, men å sette minstelønna så lavt at den fikk liten praktisk betydning. På det grunnlaget ble verkstedoverenskomsten av 1907, den første landsomfattende tariffavtalen for en hel bransje, vedtatt – av arbeidere som ikke lenger orket å stritte imot og ikke hadde kraft til å se for seg en storkamp.

Jeg har kalt verkstedoverenskomsten i 1907 for det store kompromisset, fordi den pekte ut retningen og la grunnlaget for den senere utviklingen av arbeidslivet i Norge. Arbeidsgiverne anerkjente fagorganisasjonen og dens tillitsmenn som motpart og medspillere. Arbeiderne fikk høyere og lønn og bedre arbeidsvilkår, mens arbeidsgiverne fikk slått fast retten til å lede og fordele arbeide og modernisere bedriftene etter eget hode. Enkelt sagt ble det slått fast at den kapitalistiske utviklingen skulle fortsette, og at arbeiderne skulle få være med å høste de økonomiske fruktene. Det la opp til modernisering og effektivisering, ikke lønnsnedslag og dårligere arbeidsvilkår som den dominerende strategien i det kapitalistiske Norge. De grunnleggende spillereglene for arbeidslivet i Norge ble slått fast. Senere skulle flere brikker komme på plass.¹⁶

Det betydde også noens interesser ble en del av den «norske modellen», andres ble skviset. Det historiske kompromisset i 1907 bygde på de store industribedriftenes og de faglærte og høyt kvalifiserte jernarbeidernes perspektiver, som munnet ut i modernisering og utvikling av produktivkreftene. Det satte rammer for fag- og arbeiderbevegelsens virksomhet og ble en demning mot en mer radikal samfunnsomforming. Med utgangspunkt i verkstedoverenskomsten og under trykket fra arbeidsgiverne ble arbeidernes frigjøringsprosjekt omdannet til et forhandlingsspill, der kapitalismens prinsipper ikke ble utfordret.¹⁷

Noter

- 1 Artikkelen bygger på Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*. Fra artikkel i *Jern- og Metallarbeideren*, 2/1921, sitert etter
- 2 Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 116.
- 3 Maurseth, «Arbeidskonflikter i Norge», se særlig s. 6 og s. 31. Begrepet konsentrert historie stammer opprinnelig fra Inger Bjørnhaug.
- 4 *Social-Demokraten*, 26.3.1896, etter Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 125.
- 5 Pytterud-streiken er behandlet i Kjeldstadli, *Jerntid*, s. 72 ff. og Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 124 ff.
- 6 Ormestad 1907, etterlatte papirer i Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, etter Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 91.
- 7 Kjeldstadli, *Jerntid*, s. 74.
- 8 Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 154.
- 9 Ormestad i *Jern- og Metallarbeideren*, nr. 1 1904. Se Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 171; se s. 165 ff. ang. konflikten.
- 10 Tale i Bergen i januar 1900 ifølge Ormestads papirer i Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 138-139.
- 11 Udatert manuskript i Ormestads papirer i Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 150.
- 12 *Jern- og Metallarbeideren*, nr. 5 1904, Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 171.
- 13 *Jern- og Metallarbeideren*, nr. 15 1935. Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 157.
- 14 Skrevet i *Jern- og Metallarbeideren* allerede i mars 1899, sitert fra Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 158.
- 15 *Jern- og Metallarbeideren*, nr. 3 1907. Olstad, *Jern og Metall 100 år, bind 1*, s. 194; se s. 187 ff. ang. konflikten.
- 16 Jeg har behandlet dette mer utførlig i Olstad, *LOs historie, bind 1*.
- 17 Olstad, *Frihetens århundre*, s. 53-55.

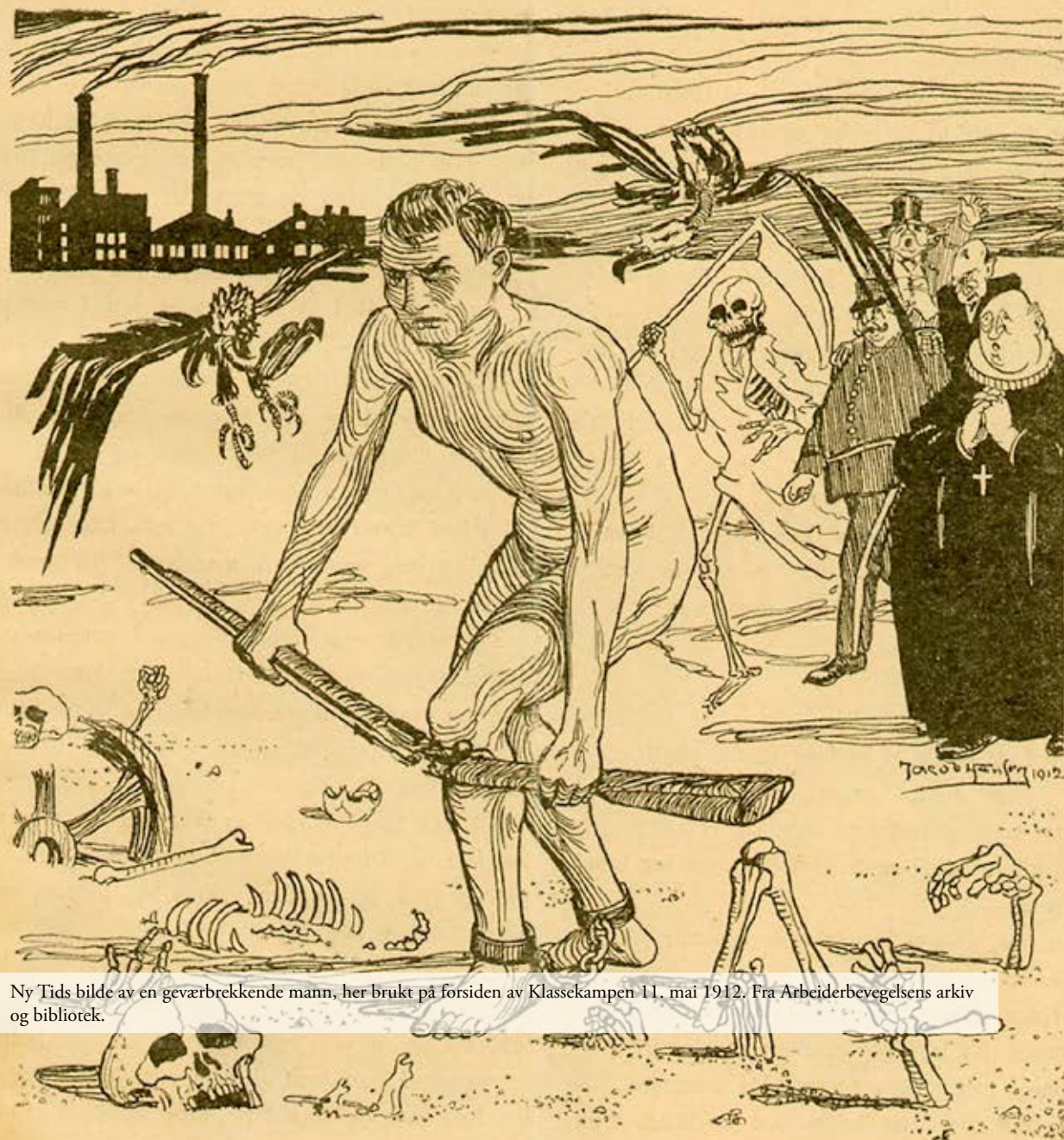
Litteraturliste

- Kjeldstadli, Knut. *Jerntid: Fabrikksystem og arbeidere ved Christiania Spigerverk og Kværner Brug fra om lag 1890 til 1940*. Pax forlag, Oslo, 1989.
- Maurseth, Per. «Arbeidskonflikter i Norge». I *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 1/1977.
- Olstad, Finn. *Jern og Metall 100 år. Bd. 1. 1891-1940*. Tiden norsk forlag, Oslo, 1990.
- Olstad, Finn. *LOs historie. Bd. 1: Med knyttet neve*. Pax forlag, Oslo, 2009.
- Olstad, Finn. *Frihetens århundre: Norsk historie gjennom de siste hundre år*. Pax forlag, Oslo, 2010.

KLASSEKAMPEN.

ORGAN FOR NORGES SOC.-DEM. UNGDOMSFORBUND

Ned med vaabnene!

Ny Tids bilde av en geværbrekkende mann, her brukt på forsiden av Klassekampen 11. mai 1912. Fra Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

Morten Haave
master i historie, Universitetet i Oslo

Dødbringende metall og brukne gevær

Antimilitarisme i en strøm av bly

Symbolet «det brukne gevær» forbindes gjerne med arbeiderbevegelsens militærpolitikk, en politikk som i en lang periode på begynnelsen av 1900-tallet var antimilitaristisk. I tida før første verdenskrig antok motstanden mot sabler, bajonetter, geværer, panser og kanoner – «det dødbringende metall» – konkrete så vel som symbolske former, ofte under fanen til «det brukne gevær», som ble det mest kjente symbolet på antimilitarisme i denne perioden. Kampen mot våpen og militærmakt virket samlende på arbeiderbevegelsen, men var også tvetydig, idet den ble tolket innenfor to ulike antimilitaristiske rammer, en pasifistisk og en sosialistisk. Ulike tolkninger kunne finne sted hos de samme personene, og gjerne samtidig.

Det norske Arbeiderparti hadde fra 1906 en ren antimilitær programpost, om å jobbe for «militarismens avskaffelse», etter å ha fjerna et punkt om folkevæpning som hadde stått i militærprogrammet siden 1891. Men også programposten «militarismens avskaffelse» var åpen for tolkning. Hvordan og hvor raskt skulle det avskaffes? Innebar posten en forsvars-

nihilisme, altså et mål om intet forsvar, eller ingen våpen, eller at det bare var den borgerlige formen for forsvar som skulle fjernes? Denne tvetydigheten kan knyttes til at vi i antimilitaristisk typologi gjerne skiller mellom en generell militærmotstand – gjerne religiøst eller pasifistisk inspirert – og en spesifikt sosialistisk antimilitarisme som rettet seg mot militæret

A. C. Lindblad cirka 1910, fotograf ukjent. (Wikimedia Commons etter Walter Sjölin Med förenade krafter).

som klasseredskap i det kapitalistiske samfunnet.¹ Dette forklarer i neste omgang hvorfor et *bevæpningsstandpunkt* kunne slå rot i deler av arbeiderbevegelsen under den første verdenskrigens løp, da man oppfattet at den sosialistiske antimilitarismen fikk endrede betingelser.

Den brukne sabel

Forløperen for det brukne gevær var den brukne sabel. I Norge finner vi blant annet dette symbolet på det landsomfattende 1. mai-merket som ble gitt ut i 1905. Den viktigste saken for 1. mai-demonstrasjonene i dette tidsrommet var åttetimersdagen, som holdt seg som merkesak nummer én til og med 1911. Antimilitarismen var den nest største merkesak før første verdenskrig,² og ble altså tatt med på maidagsmerket i 1905. Det året hadde militærspørsmålet og kravet om «ikke krig» betydelig aktualitet. Avisene brakte daglig nyheter om «krigen», altså den russisk-japanske krig. Også foran den norsk-svenske unionsoppløsningen ble væpnet konflikt sett som et mulig utfall. Krig mellom de skandinaviske landene hadde historisk «snarare varit regel än undantag»,³ og

ble også nå sett på som en eventualitet.⁴ Norge hadde derfor rustet opp i foregående år, anført av både Venstre og Høire.

I en artikkel i Arbeiderpartiets hovedorgan *Social-Demokraten* ble den brukne sabel lansert som årets 1. mai-symbol. Den var skrevet av sentralstyremedlem Hans Østerholt, som la vekt på at både «enkelte krigsgale individer inden vor egen nation slaar paa sverdet» og «chauvinismen og mobiliseringsfeberen griber sterkt om sig i vort eget folks brede lag», på samme tid som «sikkert enkelte 'adelsmænd' og storpralere i Sverige tænker ondt mod os». I denne situasjonen mente Østerholt det var spesielt viktig å legge «al mulig vekt paa fredskravet netop fra vor leir». «Folk, som før har set paa os som revolutionære ildgjernings-vagabonder, vil faa sine troskyldige øine opladt og se, at vi er de fredeligste og redeligste folk af verden, – at vi vil: *Arbeide – ikke krig*», la han til.⁵ Arbeiderklassen skulle altså gå foran og arbeide for nedleggelse av våpnene.

«Arbeide! Ikke krig!» måtte derfor være «vort store demonstrationsmotto iaar landet rundt» sammen med kravet om åttetimersdagen, påpekte Østerholt. «Som illustration til dette krav vil der iaar i togtagnet, der faar formen af en (rød) fane, bli anbragt billedet af en *brukken sabel*», fortsatte han. Dette «togtegnet» ble produsert som jakkemerker som folk kunne kjøpe til inntekt for partiets arbeid, men jakkemerkene måtte også suppleres av en større fane med samme motiv: «da de [merkene] er smaa, vil de 'fine' paa altanerne og i vinduerne samt de nysgjerrige uorganiserte 'vandalere' paa fortougene ikke kunne se dette billede og dette motto». Derfor var man «enige om at la male en stor demonstrationsfane med mottoet og den brukne sabel i stor maalestok», skreiv Østerholt. Han oppfordra også til å male en slik fane i andre byer.⁶

Østerholts pasifistiske løsning på fredsspørsmålet, nedleggelse av våpnene, ble utdypet i en offisiell uttalelse fra Kristianias 1. mai-komité: «Midt i krigens bulder og rustningernes galskab længter og haaber menneskeheten efter den dag, da vaabnene lægges ned, og freden er blit til virkelighed. Men skal dette ske, og *det maa ske*, saa er det arbeiderne ved sine internationale forbindelser, ved sine fælles interesser og ved sin solidariske optræden, som maa fremtvinge dette. Derfor vil raabet overalt i verden den 1ste mai lyde: «*Fred, fred mellem folkene!*».⁷ I

Demonstrasjonsfanen 1. mai 1905 med den brukne sabel. (Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek)

Social-Demokratens siste lederartikkel før første mai skreiv Oscar Nissen, som tok over som partileder året etter, at «forbitrelsen» mellom unionspartnerne kun angikk «overklassen i Norge og Sverige», mens «sympatien mellem arbeiderne paa begge sider af Kjølen» aldri hadde «været varmere end nu». Derfor måtte arbeiderklassen i de to land stå forent «om det ord, om den befaling: *Ikke krig mellem brødre!*».⁸

I oppsummeringen av maidagen priste *Social-Demokraten* 1. mai-toget og trakk fram at selv de «fornemste herskaber» følte trangten til å se på. De fornemme «tog riktignok plads bak gardinerne, for at man ikke skulde se dem», mente avisa, noe som nok

skyldtes togetegnet:

Det skar dem formodentlig i øinene at se saadanne fa-neindskrifter som 'Ned med militarismen', '1. mai 1905. Arbeide. Ikke krig'. Den brudte sabel i den sidstnævnte demonstrationsfane skulde heller ikke bidrage til at stemme overklassen mildere. Thi heraf fik de et indtryk af, hvad arbeiderbevægelsen bærer i sit kjød: *Fred!* Og væk med storborgernes bandhund: militarismen!⁹

Politiske motstandere som *Aftenposten* hadde nøk-terne bemerkninger til fanen med den brukne sabel: «I Spidsen for Demonstrationstoget blev baaret en Fane, hvorpaa der øverst stod '1ste Mai'; derunder var malet en itubrukken Sabel og derunder igjen Orde-ne 'Arbeide, ikke Krig'». *Aftenposten* skreiv også sym-

Ragnvald Paulson, ukjent tidspunkt og fotograf, fra Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek

patisk om dagens hovedtaler, redaktør av svensk *Ny Tid* A. C. Lindblad, markert ved påpekninger av at Lindblad fikk «megen Applaus», var «en øvet Friluftstaler», ble «hyppig afbrudt af Bifald» og lignende.¹⁰ Det skjedde til tross for at Lindblad var entydig i sin protest mot militærvesenet. Sympatien skyldtes sannsynligvis at *Aftenposten* delte svenskens visjon om et selvstendig Norge.

I forbindelse med 1. mai 1905 tok altså *Social-Demokraten* i liten grad til orde for Arbeiderpartiets offisielle program om «indførelse av almindelig folkevæbning»; parolene og symbolene gikk snarere på å uskadeliggjøre og legge ned våpnene. En krig mellom naboland var ikke i arbeiderklassens interesse – som ble regnet for å være likeens på tvers av landegrensene. Arbeiderne måtte derfor få innflytelse for å stanse slike tilløp, et krav man skjønte at ville virke skremmende. Hans Østerholt hadde framholdt at folk måtte innse at sosialistene ikke var noen «revolutionære ildgjernings-vagabonder», men snarere «de fredeligste og redeligste folk af verden», mens Oscar Nissens lederartikkel inneholdt et forbehold: «Med

ethvert til raadighed staaende middel skal vi hindre udbrudet af en krig».¹¹ Kunne forbeholdet om potensielle midler innbefatte våpenbruk?

Unionsoppløsning og innskjerpet militærprogram

Unionen ble som kjent erklært oppløst 7. juni, men ble fulgt opp av Karlstadforhandlingene, hvor resultatet var at Norge måtte fjerne visse grensefestningssanlegg for at Sverige skulle akseptere oppløsningen. Ei rekke norske politikere ville beholde grensefestningene, og ble kalt «karlstadstormere». De så for seg at Norge måtte stå på kravet om å beholde grensefestningene, og ta konsekvensene av det. I et tilbakeblikk på 1905 illustrerte Arbeiderpartiets seinere forsvarsminister Fredrik Monsen karlstadstormernes krav: «Jeg hørte til dem, som i 1905 trodde at det var nødvendig, at vi tok et vebnet oppgjør med Sverige [...] det var en stemning i landet den gang, som også hadde bemektiget sig mig».¹²

I karlstadstormernes rekker fant man toneangivende folk i venstrebevegelsen, som Johan Castberg og Wollert Konow (Hedemarken). Brede lag i arbeiderbevegelsen så på disse med skepsis – Castberg var «militær-gal», skreiv den seinere utenriksministeren Halvard Lange¹³ – men ei rekke tidligere venstremenn som nå tilhørte det ledende sjiktet i Arbeiderpartiet, var også karlstadstormere: tidligere nevnte Oscar Nissen førte an sammen med Alfred Eriksen, Adam Egede-Nissen og Ole Gjølsten. Disse endte likevel opp med liten støtte i hovedstrømmen i partiet, og i kjølvannet ble Arbeiderpartiets ledelse utskiftet på neste års landsmøte, bortsett fra Oscar Nissen som faktisk ble ny partileder. Samtidig ble punktet som før 1906 het «Militarismens avskaffelse og indførelse av almindelig folkevæbning» forkortet til «Militarismens avskaffelse», et mer radikalt tiltak.¹⁴

Ett av innleggene for avvæpning på Arbeiderpartiets 1906-landsmøte ble sett på som så velformulert at partiet ga det ut i pamflettserien *Socialistiske smaaskrifter*. Bak innlegget sto Ragnvald Paulson fra Bergen. Han talte om «forsvarsnihilismens filosofi», og ville med det gi en idealistisk og filosofisk begrunnelse for at alt forsvar skulle fjernes. Paulson mente å ta standpunkt for «den lære som Kristus forfegtet» og for «Kristi bud og befaling», inspirert av det femte bud *du skal ikke slå ihjel* «som stemmer med al moral og fornuft og falder sammen med arbeiderk-

lassens interesser».¹⁵ Han så på antimilitarismen som «åndskamp» og spilte tydelig på krigsfrykt og kristent tankegods, og selv om han også nevnte militærets klassekarakter i begrunnelsen, mente historiker Edvard Bull d.y. at Paulson målbar «mer alminnelig pasifisme enn klassebestemt sosialisme».¹⁶ Partihistoriker Halvard Lange framholdt at Arbeiderpartiets antimilitarisme herfra og fram mot første verdenskrig «for det meste» hadde et «sterkt pasifistisk innslag». Bull la dog til at i agitasjonen til partiets ungdomsfløy Norges Socialdemokratiske Ungdomsforbund (NSUF) «fikk dessuten angrepene på militærstellet som vern om kapitalistenes klasse-interesser en bred plass».¹⁷ Vi skal nå se mer på NSUF, ettersom organisasjonen etter hvert trappet opp den antimilitære kampen og valgte det brukne gevær som gjennomgangssymbol på dette arbeidet.

Det brukne gevær

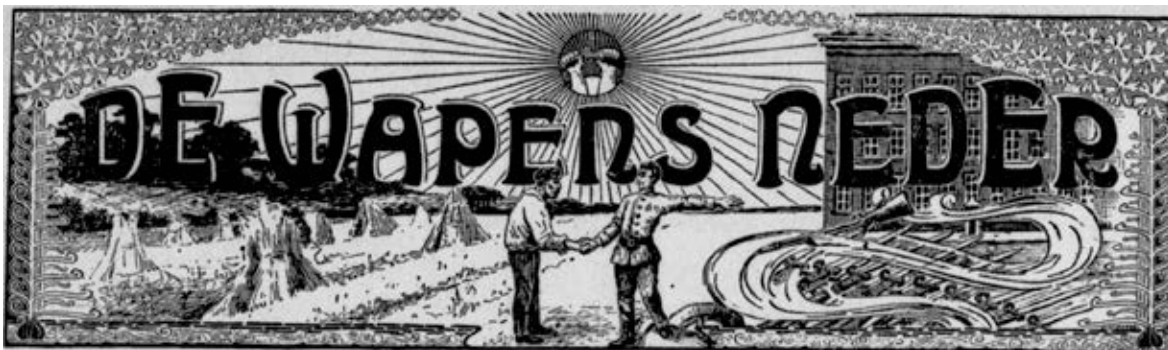
Det brukne gevær som symbol var naturligvis en modernisering av den brukne sabel. Symbolet ble sannsynligvis brukt for første gang i 1909, i tittelhodet på tidsskriftet *De Wapens Neder* utgitt av *de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging in Nederland*.¹⁸ Et slikt «vakkert hode» skulle la «en propagandistisk karakter spores» i bladet, og «gjøre vårt magasin så viktig og attraktivt som mulig», het det der.¹⁹ I Norge ble symbolet plukket opp av Arbeiderpartiets ungdomsbevegelse NSUF. Historiker Øyvind Bjørnson har hevdet at *Klassekampens* nummer 11. mai 1912 var «en av de første gangene vi ser det brukne gevær brukt som antimilitaristisk symbol her hjemme»,²⁰ men motivet hadde *Klassekampen* kopiert fra *Ny Tids* 1. mai-nummer samme år. Deres uttalte inspirasjon var skriftet *Der freie Arbeiter* utgitt av *Föderation der*

Kommunistischen Anarchisten Deutschlands, fortalte *Ny Tid* i en artikkel om hvordan geværbildet ble til.²¹ *Der freie Arbeiter* hadde selv begynt å bruke det brukne gevær i sitt tittelhode i april 1909.²²

Ny Tids kunstner, elev Jacob Hansen ved Trondhjems tekniske læreanstalt, fikk føringer på «at man ønsket symbolet paa antimilitarismen: den brutte sabel som tidligere var almindelig brukt, forandret til et brukket gevær, – f. eks. om en soldat brøt av geværet paa kneet eller lignende».²³ Dødssymbolene i bildet viser at man ikke bare var inspirert av *Der freie Arbeiter*, men også knyttet an til NSUFs 1. mai-fane i Kristiania i 1912, «Militarismens begravelse».²⁴ Ungdomsforbundet brukte det brukne gevær også i påfølgende 1. mai-tog, noe politiske motstandere merket seg. I mai 1913 kommenterte *Morgenposten* at «Der var kun én antimilitaristisk Fane» i toget. «Den fremkaldte endel Demonstrationer. Nede i Torvgaden klappede man og brølte Bravo, oppe i Karl Johan lød endel Pibning».²⁵ Kanskje håpte motstanderne at antimilitaristiske faner ville forbli enkeltstående fenomener? *Aftenposten* forsøkte å spøke vekk fanens budskap, som en døgnflue sett i forhold til at hovedtyngden av 1. mai-fanene fortsatt omhandlet tvungen voldgift eller andre arbeidslivssaker:

Ungsocialisterne havde forsøgt at bringe lidt afveksling ind i al denne ensformighed med de røde bogstaver paa de hvide lærreder. De havde malt et billede paa sin fane, en officer og en prest paa knæ foran en arbeider med et itubrukket gevær; paa bagsiden følgende inskription: 'Ned med vaabnerne, ikke en mand, ikke en øre til militarismen'. Fanen passerede saa temmelig uønsket, folk lod nærmest skuffet over, at ungsocialisterne ikke havde evnet at finde paa nogen morsommere halloi.²⁶

Tittelhodet på *De Wapens Neder* fra januar 1909 med det brukne gevær i midten. Scannet fra mikrofilm eid av Universitetet i Utrecht.

Fredrik Monsen, trolig på 1910-tallet, fotograf Christian Grundseth, fra Hedmarksmuseet

Men Ungdomsforbundet mente ikke det brukne gevær som en spøk. Derimot var antimilitarismen en stadig viktigere sak for mobilisering og agitasjon, ikke minst fra våren 1912 da Stortinget vedtok en plan for opprustning av Norges flåte. I 1914 skulle symbolet virkelig bli omstridt; da så heller ikke forsvarsvenner

noe spøkefullt i det. Striden henger sammen med at det fra 1913 brygget opp til en pro-militær og nasjonal stemning i deler av folket og pressen – noe som arbeiderbevegelsen kalte «forsvarsrus» – i anledning det forestående hundreårsjubileum for den norske Grunnloven. Den virkelige starten på denne forsvarsvennlige bølgen kom da oberstløytnant Sophus Christensen i 1913 lanserte sitt skrift *Studie over Norges krigspolitiske Stilling*.²⁷

Christensen mente at krigens «Strøm av Jern og Bly» ville vise «om Racen [...] er krigersk, eller blødagtig og umandig». Krigens skulle være «det store Opgjør for Nationerne. Menneskene viser sig der i sin Nøghed, alle skjulte og stygge Ting vælter frem i Lyset, Synderne mod de 10 Guds Bud bliver aabenbare» – og ville bli utrenset i hans øyne.²⁸ Christensen hadde med dette skriftet tent en «Krigsfakkelt», og skapte «et kampraad fra det norske folk, fra den del af det, som vil forsvare sit land», skreiv *Aftenposten*.²⁹ «Kampraadet» hang sammen med rustningsnasjonalistiske strømninger som preget hele Europa. Ikke få forsvarsvenner så entusiastisk på krig som en «rensende» kraft som ville styrke sine egne folkeslag.³⁰ Andelen forsvarsvennlige artikler i borgerpressen økte, med den følge at arbeiderbevegelsen mobiliserte og svarte med mer radikal antimilitær agitasjon.³¹

Merkesensuren

I mars 1914 utga Norges Socialdemokratiske Un-

Tittelhodet på Der Freie Arbeiter fra og med april 1909. Inversjonen svart/hvitt stammer fra kilden. Scannet fra mikrofilm eid av Universitetet i Bochum.

gdomsforbund et antimilitaristisk merke. Lik «togtegnene» som ble omtalt ovenfor, skulle det nye merket skape blest om saken samt generere salgsinntekter. Merket hadde frimerkeform, kostet 5 øre og motivet var et brukket gevær med påskriften «Ned med militarismen. Leve socialismen». Antimilitaristene begynte snart å klistre merket på brev.³² Også eldre medlemmer av Arbeiderpartiet sluttet seg til kampanjen, men «det brukne geværs merke» ble først og fremst knyttet til Ungdomsforbundet. Forsvarsvenner reagerte meget negativt – som Høyres avis på Hamar formulerte seg: «Saa vidt er altsaa disse vordende Tranmæliter kommen i sin forbryderske Fædrelandsløshet!».³³ Postmestrene i Trondhjem og Bergen var de første som tok affære, ved å nekte å «ekspedere postsaker som var paaklebet dette mærke». Da redaktør Martin Tranmæl i *Ny Tid* lot trykke merket som en del av avisas tittelhode, ble forsendelsen av avisa stoppet. Tilbakeholdelsen ble forsvart i pressen, her representert ved begrunnelsen til Drammens postmester:

*Postreglementets Bestemmelser gaar ut paa, at Forsendelser, paa hvis Yterside eller Omslag der findes noget ulovlig, usømmelig eller fornærmende, befordres ikke med Posten. [...] Ulovlige er de jo, al den Tid de opfordrer til Lovbrud, usømmelig er de, naar de saarer de ædleste Følelser i Folket, og fornærmerlige maa de være, naar de haaner en Institution, som de aller fleste Mennesker holder paa.*³⁴

Saken nådde også Stortinget gjennom en interpellasjon av Høyres parlamentariske leder Edvard Hagerup Bull. I debatten uttalte seinere Venstre-statsminister Johan L. Mowinckel at det brukne geværs kampanje var «en av de krasseste, en av de usmakeligste, som nogensinde har været git offentlig uttryk i forsvarsagitationen her i Norge», et representativt utsagn for den forsvarsvennlige siden i debatten.³⁵ Den påfølgende 1. mai ble faner med det brukne gevær forbudt i ei rekke byer.³⁶ Hele saken ble i arbeiderbevegelsen kjent som *merkesensuren*. Jorunn Bjørgum har skrevet at merkesensuren fikk en radikaliserende effekt på arbeiderbevegelsen, da sensuren førte med seg en «bølgebevegelse av reaksjoner mot sensuren og for antimilitarismen som sak». ³⁷ Også seinere forsvarsminister Fredrik Monsen, som jeg har studert spesielt, synes å ha blitt mer kompromissløs antimilitarist og mindre samarbeidsvillig overfor borgerlige partier.³⁸

I sin avis *Demokraten* reklamerte Monsen for kjøp av merket «før det blir forbudt». De «hysteriske hyl» om

En betydelig forsvarsvennlig aktivisme utfoldet seg også. Annonse i Asker og Bærums Budstikke 10.3.1914, scannet fra elektronisk utgave

sensur hadde nemlig vært «en virkningsfuld reklame for mærkene», hevdet han. Merket, som kostet 5 øre, ble snart utsolgt. NSUF produserte da et nytt merke, nå uten det brukne gevær men med et svart felt og påskriften «Censur!». ³⁹ *Ny Tid* kommenterte sensuren blant annet ved å trykke geværmerket fra *Der freie Arbeiter* på sin forside, med en bemerkning om at slike merker «passerer uhindret i det militærredne Preussen» – underforstått at Norge var verre. ⁴⁰ Også i forbindelse med 1. og 17. mai ble slike merker nektet brukt. ⁴¹ Striden sto altså i stor grad om prinsippet ytringsfrihet, en utvikling som ble ytterligere forsterket etter utbruddet av første verdenskrig høsten 1914. ⁴² Utviklingen, og reaksjonene i arbeiderbevegelsen, gjorde at den mer radikale, «nye retning» i 1915 ble ledende i partiet, med tilhørende innskjerping av militærprogrammet fra «militarismens avskaffelse» til «avvæpning», som nevnt ovenfor. ⁴³

Som en ytring i sensurstriden høsten 1914 sirkulerte det blant annet et bilde av et ekte, brukket gevær. På Setermoen i Nord-Norge hadde ti soldater «latt sig fotografere traakkende paa sine uniformer eller paa anden maate læggende sin ringeakt for uniformen for dagen», som det het i soldatenes domspapirer i etterkant. De ti poserte «samlet om et avbrukket militærgevær, som de peker paa eller mot og holdende op mot tilskuerne et exemplar av de forsvarsfiendtlige

Fredrik Monsen reklamerte entusiastisk for det brukne geværs merke. Annonse i Demokraten 20.3.1914, scannet fra mikrofilm

aviser 'Direkte Aktion' og 'Klassekampen' – avisene til henholdsvis syndikalistene og Ungdomsforbundet. For dette fikk de ti soldatene fengselsstraff på mellom to og seks måneder. De fem som fikk straffer på over fire måneder, abonnerte på nevnte aviser. Soldatenes forklaring, om at bildet kun var ment som et minne om et geværbrekk-uhell, sto derfor ikke til troende.⁴⁴ Antimilitarister ga selvsagt sin støtte til soldatene, deriblant stortingsmann Ole Gausdal som deltok på en støttemarkering i Nord-Norge. Reaksjonene på Gausdals støtte var sterke. En venstreavis mente at Gausdal hadde «stillet sig til tjeneste for den mest ondartede forsvarsfiendtlige agitation», og derfor var «umulig som medlem av landets nationalforsamling» og burde stilles under «almindelig kriminelt ansvar» for å ha forsvart «forbryderske forsøk paa at ødelegge» landets militærvesen. Arbeideraviser kunne ta til motmæle med at «de raaeste skjældsord og fornærmelser» som nå falt mot Gausdal, visstnok var representative for «raaskapen inden høirepartiet».⁴⁵

Kanonkapitalen og sosialpasifismen

Som vi tidligere har sett, var den brukne sabel og seinere det brukne geværet symboler for en forsvarsnihilistisk politikk. Militærets økonomiske bevilgninger skulle kuttes, militærvesenet legges ned og avvæpning skje på tvers av landegrensene. Symbolsk

ble det metallblanke våpen fratatt sin funksjon og sin glans, og i stedet hånet, sammen med uniformen. Men ble symbolet brukt kun for å signalisere den pasifistiske varianten av antimilitarisme, slik den moderate sosialdemokraten Hans Østerholt la opp til i omtalen av den brukne sabel i 1905? For å komme inn på dette, må vi først male situasjonen og perioden med noe bredere pensel.

I 1905 representerte den brukne sabel motstand mot en konkret trussel om vold og krig mellom Norge og Sverige. Også i 1913–14 var krigstrusselen til stede. Blant annet lå Balkan i krig, men gjengs oppfatning i arbeiderbevegelsen var at krigstrusselen ikke gjaldt Norge. Dels skyldtes dette at unionsoppløsningen hadde gått bra og ingen nabostater ble ansett å ha interesser i Norge, dels at den organiserte arbeiderklassen hadde vokst i hele Europa. Den internasjonale arbeiderbevegelsen skulle være en «fredshær» og virke som en garant mot offensive angrep. Så seint som 5. juli talte den svenske arbeiderleder Hjalmar Branting om «Den kommende fredstid» på et norsk-svensk arbeider-forbrødringsmøte.⁴⁶

Ikke slik å forstå at antimilitaristene ikke forholdt seg aktivt til «truselen med verdenskrig». «Hvert øieblik kan Europa staa i brand, har vi saa ofte hørt sagt», kommenterte for eksempel den seinere forsvarsminister Fredrik Monsen våren 1914. Verken nå eller tidligere hadde skremslene blitt til virkelighet, mente han. Derimot hadde «mange svake sjæle blit skræmt paa den maate og latt sig narre over i militærfanatikerne leir». Han mente de «militærgale» framsatte slike skremsler av egeninteresse for å bevirke «økede militærbevilgninger».⁴⁷ Over flere år dreiv arbeiderpressen kampanjejournalistikk mot at «forsvarsagitationens brochurer [var] prydet med godt betalte annonser fra kanonfirmaerne».⁴⁸ Seinere ble spesielt det tyske firmaet Krupp beskyldt for å piske opp krigsstemning med «ophidsende meddelelser»: «Først betales franske kapitalistblade for at fabrikere militaristisk ophidselse mot Tyskland, saa leies tyske patentpatrioter til at fremkalde krigersk begeistring i Tyskland». I tillegg var den britiske regjering angivelig «i henderne» på en «panserplatetrust» med intime forbindelser til patriotiske krigshissere. Fredrik Monsen anførte at en slik samrøre var «militarismens inderste væsen», og mente derfor å kunne identifisere «kanonkapitalen» som «den egentlige drivfjær i hele det internationale rustningsvanvid».⁴⁹

Å opprettholde et militærvesen i Norge, ville i Monsens øyne både utsette rekruttene for fare under øvelsene – marinens panserbåter var angivelig reine «likkister» – samt friste stormakter til overfall for å erobre materiellet, og trekke budsjett penger vekk fra sosialpolitiske tiltak. I argumentasjonen finnes dels en generell krigsmotstand – opprustning fører i seg selv til krig, noe som må unngås. Dette synet ble også delt av mange borgerlige, og kunne føre til håp om fredsaktivistisk samarbeid før militære sensursaker samt uenighet om voldgift brøt båndene. Andre argumenter kan sies å høre under «sosialpasifisme»,⁵⁰ et begrep Harald Berntsen har operert med for å betegne den militærmotstand som skyldes ønske om å omprioritere budsjett pengene.⁵¹ Også «sosialpasifismen» kunne godt deles av borgerlige. Johan L. Mowinckel fra Venstre, som gikk til felts mot det brukne geværs kampanje i 1914, ble på 1920-tallet statsminister, og hadde ansvaret for militærkutt som ble grunnlagt som økonomisk «nødvendig» og internasjonalt «fors-

varlig».⁵² Arbeiderpolitikkerne hengte seg mer enn gjerne på disse begrunnelsene.⁵³ Men hva med det jeg innledningsvis kalte det sosialistiske perspektivet i antimilitarismen?

«Geværenes knitren og sablernes raslen»

Her må man granske en annen trussel som arbeiderbevegelsen i 1913–14 var svært opptatt av. Det gjaldt den potensielle bruken av militæret for å slå ned på arbeiderdemonstrasjoner, da med sosialistene rubrisert som «indre fiender».⁵⁴ Man så flere eksempler på dette, særlig i utlandet. I 1913–14 var øynene særlig rettet mot Sør-Afrika. Militær inngripen mot streikende der avfødte kommentarer som: «Utallige er de gange, da regjeringen har kommandert militæret mot streikende arbeidere, og deres skrik etter brød er druknet i geværenes knitren og sablernes raslen». Fredrik Monsen mente å kunne lese mellom linjene i «kapitalistpressen i England og Norge» at

De ti soldatene på Setermoen som lot seg avbilde med et brukket gevær samt avisene Direkte Aktion og Klassekampen, fra Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek

denne næret ønsker om å «indføre samme ordning her». Hendelsene i Sør-Afrika var i Monsens øyne «et ypperlig bevis paa, hvortil militæret fremdeles skal brukes i vort samfund. [...] for at kunne hundse de norske arbeidere paa samme maate – derfor skriker overklassen i disse dage paa 'styrkelse av vort forsvar'». ⁵⁵

Ut ifra dette kunne følgende framtidsbilde utmales: «Vi vil inderlig haabe, at ingen økonomisk kamp i dette land skal bli druknet i blod, men for at dette haab ikke skal skuffes, er det nødvendig, at de vernepliktige lærer at forstaa pligterne overfor egen klasse, lærer at forstaa, at det ikke er mot den kant geværløpene skal rettes, naar krisen kommer». ⁵⁶ Vernepliktige var ofte arbeidere, og måtte for all del ikke la seg utkommandere mot klassefeller (derav parolen om militærstreik som etter hvert vant fram i norsk arbeiderbevegelse). Nå bør det understrekes at Monsen var for vag til å kunne tolkes til at han konkret mente at «geværløpene skal rettes» den *andre* veien. Men retorikken om at skarpe midler *kunne* bli brukt, kjenner vi igjen fra Oscar Nissens lederartikkel om 1. mai 1905, som ble omtalt ovenfor. Også i Sverige ble paroler om «Ned med vapnen, fred med Norge» etter noen år snudd til paroler om at «vapnen borde riktas mot annat håll». ⁵⁷ Det var en slik type trusselfilde, koblet med en sosialistenes urokkelige tro på at kapitalismen måtte styrtes, som etter hvert fikk enkelte i arbeiderbevegelsen til å ta til orde for en bevæpningslinje.

For disse førte antimilitarismen til motstand mot det *eksisterende* militærvesen, borgerlig dominert som det var, men ikke nødvendigvis noen avstand fra militæret eller vold *i seg selv*. Bevæpningslinja ble gjennomført mest konsekvent av partiet NKP fra 1923, hvor blant andre Ungdomsforbundets redaktør i 1911–1921, Eugène Olaussen, ledet an. Standpunktet for bevæpning hadde han inntatt mot slutten av første verdenskrig. ⁵⁸ I en bildeanalytisk artikkel mener etnolog Jens Petter Kollhøj at også fotografiet med de ti soldatene og det brukne gevær ble brukt som et *sosialistisk* antimilitaristisk symbol, som ikke avviste våpenbruk i og for seg. Begrunnelsen var at den sannsynlige fotografen var Ellisif Wessel, som tilhørte Ungdomsforbundet og hadde tatt til orde for bevæpningslinjen i 1912. ⁵⁹ På den andre siden gikk Hans Østerholt, som i 1905 hadde vært med på å velge den brukne sabel som symbol for en mer pasifistisk

forsvarsnihilistisk linje, med i det sosialdemokratiske partiet i 1921. Dette var den av arbeiderbevegelsens fløyer som mest konsekvent holdt på pasifismen. ⁶⁰ Den antimilitære symbolikken – med framvisning av brukne sabler og gevær, protester mot panserplater, kanoner og bajonetter – bar med andre ord i seg et paradoks. Symbolikken kunne tjene både den religiøst eller pasifistisk inspirerte fredsforkjemperen og den sosialistiske, klassekamporienterte og etter hvert bevæpningsvillige antimilitaristen.

Noter

- 1 Artikkelen er basert på min masteroppgave fra 2012, *Fredrik Monsen og antimilitarismen fram til 1915*, og den teoretiske og historiografiske gjennomgangen av de ulike formene for antimilitarisme vil finnes i «fullversjon» i innledningskapitlet der. Denne artikkelen vil også hente mange eksempler herfra – Monsen ble Arbeiderpartiets første forsvarsminister i 1928 samt 1935–1939 og må anses for å være viktig. Til denne artikkelen er det riktignok også hentet annen empiri; dette er i tilfelle angitt i notene.
- 2 Lange, «Arbeiderpartiet 1905–1914», s. 80; Terjesen, *Maidagen*, s. 31, 68. Se for øvrig <http://dna.no/Om-AP/Aps-historie/Historien-om-1.-mai/1.-mai-slagord-gjennom-tidene>, sist besøkt 18.12.2012
- 3 Vedung, «Varför ledde Norges secession 1905 inte til krig?», s. 120
- 4 Agøy, *Før konge og fedreland?*
- 5 «1. mai-demonstrationen», *Social-Demokraten* 14.4.1905 s.1. Se også Østerholts prolog «Organiserede arbeideres 1ste mai-manifest» i *Det tyvende aarhundre 2/1905*, s. 1-3.
- 6 «1. mai-demonstrationen», *Social-Demokraten* 14.4.1905 s.1
- 7 «1ste Mail», *Social-Demokraten* 27.4.1905 s.1
- 8 «1. mai», *Social-Demokraten* 29.4.1905 s.1
- 9 «1. maidemonstrationen i Kristiania», *Social-Demokraten* 2.5.1905 s.1
- 10 «1ste Mai-Demonstrationen», *Aftenposten* 2.5.1905 s. 2. Avisas sympati for Lindblad kontrasterer med omtalen av den norske hovedtaler, Ole G. Gjosteen, som visstnok grep publikum mindre godt og kom for mye inn på «sine Kjepeheste».
- 11 «1. mai», *Social-Demokraten* 29.4.1905 s.1
- 12 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 18
- 13 Lange, «Arbeiderpartiet 1905–1914», s. 12. Lange, som var sønn av Nobels Fredspris-vinner Christian Lous Lange, var etisk pasifist inn på 1920-tallet.
- 14 Bjørgum, «Den revolusjonære Martin Tranmæl – et barn av sin tid», s. 133-135; Bjørgum, *Martin Tranmæl og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse*, s. 32-37; Kirkhusmo, «Sosialister og nasjonalister? Det norske Arbeiderparti i 1905»; Bjørgum, «Unionsoppløsningen og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse». Punktet om alminnelig folkevæpning hadde røtter i tradisjoner for motstand mot embetsmakten og militæret som sto til dennes disposisjon. Militærvesenet bød på karrieremuligheter, men officersstanden var av mange sett på som overklassepreget, og var også politisk konservativ. Folkevæpningstilhengerne ønsket derfor å demokratisere våpenkyndigheten og øke våpentilgjengeligheten. Ved å kritisere karlstadstormerne og gå vekk fra folkevæpnings-programposten i 1906 distanserte Arbeiderpartiet seg for alvor fra Venstre, noe som understrekes ytterligere av at samme landsmøte vedtok å avvise «enhver allianse med Venstre». Bjørgum, *Martin Tranmæl og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse*, s. 32-37. Venstre på sin side ble også dratt mellom folkevæpningstilhengere og det man kalte pragmatiske fredsvenner og absolutte fredsvenner. Se Agøy, «Et floket partnerskap»; Alveberg, *Lær son din aa skjota du fredsele mann*
- 15 Paulson, *Folkevæbning eller avvæbning*, s. 3 og 8 og 11
- 16 Bull, *Arbeiderklassen i norsk historie*, s. 232
- 17 Lange, «Arbeiderpartiet 1905–1914», s. 105-106
- 18 Bacic, «War Resisters' International: a nonviolent movement to end war»
- 19 «Aan de lezers», *De Wapens Neder* 12/1908. Følgende utdrag oversatt med hjelp av Google Translate: «Van af het Januari-nummer zal ons orgaan verschijnen voorzien van een fraai geteekenden kop die een propagandistisch karakter draagt. Wij hopen dat, waar wij alles doen om ons blad zoo belangrijk een aantrekkelijk mogelijk te maken, allen zullen medewerken om het blad in steeds meer handen te doen geraken». I januar 1915 kom et nytt tittelhode, nå med det brukne gevær holdt opp som et septer av en Kristus-skikkelse samt slagordet «ingen mann, ingen cent til militarismen».
- 20 Bjørnson, *På klassekampens grunn*, s. 343-347
- 21 «Billedet», *Ny Tid* 28.3.1914 s. 1
- 22 *Der frie Arbeider* 3.4.1909
- 23 «Billedet», *Ny Tid* 28.3.1914 s. 1
- 24 Bjørnson, *På klassekampens grunn*, s. 343-347. I 1913 ble militarisens begravelse-fanen brukt som Ungdomsforbundets iøynefallende 1. mai-fane i Bergen, jf. *Bergens Aftenblad*: «Paa Bagsiden var der nemlig malet et forfærdeligt Billede af en Kanon, som blev kjørt til Graven av Knokkelmanden i egen høie Person». «Arbeidernes Demonstrationsdag», *Bergens Aftenblad* 2.5.1913 s. 2
- 25 «1. Mai Demonstrationen», *Morgenposten* 2.5.1913 s. 4
- 26 «1ste mai-demonstrationen», *Aftenposten Aften* 2.5.1913 s. 3
- 27 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 39, jf. Fuglum, *En skute – én skipper*, s. 198-199
- 28 Christensen, *Studie over Norges Krigspolitiske Stilling*, s. 121-140
- 29 «Hærens øvelsestid», *Aftenposten* 28.10.1913 s. 1. *Aftenpostens* «militære medarbeider» merket seg her at «først og fremst officererne, men ogsaa videnskabsmænd, prester, lærere, ja selv kvinder forlanger et sterkere værn om fædrenejorden».
- 30 Hobson og Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905–1940*, s. 75-80; Agøy, *Kampen mot vernetvangen*, s. 93
- 31 Bjørgum, *Martin Tranmæl og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse*, s. 226-227, Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 57-58
- 32 Bjørgum, *Martin Tranmæl og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse*, s. 236-237, Bjørnson, *På klassekampens grunn*, s. 347-349
- 33 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 64
- 34 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 65
- 35 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 68
- 36 Bjørnson, *På klassekampens grunn*, s. 350
- 37 Bjørgum, *Martin Tranmæl og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse*, s. 212-213, 276-277
- 38 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, kap.3
- 39 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 66
- 40 «Hvad som passerer uhindret i det militærredne Preussen», *Ny Tid* 28.3.1914 s. 1. Fire dager tidligere hadde redaktør Martin Tranmæl gjenoptrykket det originale brukne gevær-bildet fra 1912, plassert under tittelhodet med bildeoverskrift «Ned med militarismen!».
- 41 Kortner, *Identitetshistorier*, s. 52, 56
- 42 Bjørgum, *Martin Tranmæl og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse*, s. 253
- 43 Plassen her tillater ingen fyllestgjørende gjennomgang av sakene. Se Bjørgum, *Martin Tranmæl og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse*, kap.4 og Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, kap.4.
- 44 Agøy, *Militæretaten og «den indre fiende» fra 1905 til 1940*, s. 64-65. Ei rekke forfattere påstår ni (Bjørnson, *På klassekampens grunn*, s. 349; Halvorsen, *Partiets salt*, s. 75; Kollhøj, «To bilder av norske soldater i 1914», s. 122; samt utstillingsfaner i Arbeiderbevegelsens bibliotek i 2012). Trolig

- skyldes det en gammel punchefil i Arbarks bildearkiv. De ti personene er identifisert av lokalhistorikere, jf. Digre, «Det brukne gevær»
- 45 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 95-96
- 46 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, kap.2 og 3
- 47 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 62
- 48 «Forsvarsagitationens humbug. Hvem staar bak?», *Ny Tid* 30.4.1912 s. 1
- 49 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 44-45
- 50 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, kap.3
- 51 Berntsen, *I malstrømmen*, s. 244-248, se også s. 302-304, 439-440
- 52 Ørvik, *Solidaritet eller nøytralitet*, s. 63
- 53 Ørvik, *Solidaritet eller nøytralitet*, s. 70-71
- 54 For den mest detaljerte gjennomgangen, se Agøy, *Militeretaten og «den indre fiende» fra 1905 til 1940*
- 55 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 34-35
- 56 Haave, *Fredrik Monsen og antimilitarismen*, s. 36-39
- 57 Vedung, «Varför ledde Norges secession 1905 inte til krig?», s. 133
- 58 Agøy, «Et floket partnerskap», s. 92-93
- 59 Kollhøj, «To bilder av norske soldater i 1914», s. 128. Kollhøj er imidlertid ikke blant de mest presise. Numrene av *Klassekampen* og *Direkte Aktion* som holdes opp på bildet, kaller han for «papirlapper eller plakater» (s. 121) og «et nesten uleselig papir i bildet» (s. 127).
- 60 Agøy, «Et floket partnerskap», s. 93

Litteraturliste

- Agøy, Nils Ivar (1987). *Kampen mot vernetvangen. Militærnekterspørsmålet i Norge 1885–1922*. Oslo: Universitetet i Oslo (hoveddoppgave)
- Agøy, Nils Ivar (1997). *Militeretaten og «den indre fiende» fra 1905 til 1940. Hemmelige sikkerhetsstyrker i Norge sett i et skandinaviske perspektiv*. Oslo: Universitetsforlaget (doktoravhandling, utgitt i serien Acta humaniora)
- Agøy, Nils Ivar (2000). «Et floket partnerskap. Fredsbevegelsen og arbeiderbevegelsen til 1940». *Arbeiderhistorie* s. 80-99
- Alveberg, Marie Lund (2011). «Lær son din aa skjota du fredsæle mann». Om holdninger til forsvaret og det nasjonale i redaksjonsmiljøet rundt avisen Den 17de Mai 1906–1912. Oslo: Universitetet i Oslo (masteroppgave)
- Bacic, Roberta (2004). «War Resisters' International: a nonviolent movement to end war». *The Broken Rifle* nr.63. Tilgjengelig online på http://wri-irg.org/system/files/public_files/br63-en-es.pdf, besøkt 19.12.2012
- Berntsen, Harald (1991). *I malstrømmen. Johan Nygaardsvold 1879–1952*. Oslo: Aschehoug
- Björgum, Jorunn (1993). «Den revolusjonære Martin Tranmæl – et barn av sin tid», i: Portretter fra norsk historie. Oslo: Universitetsforlaget
- Björgum, Jorunn (1996). *Martin Tranmæl og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse 1906–1918*, bind 1 og 2. Oslo: Universitetet i Oslo (doktoravhandling)
- Björgum, Jorunn (2005). «Unionsoppløsningen og radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse». *Arbeiderhistorie* s. 29-49
- Bjørnson, Øyvind (1990). *På klassekampens grunn 1900–1920*. Bind 2 av *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Oslo: Tiden
- Bull, Edvard d.y. (1948). *Arbeiderklassen i norsk historie*. 2. utg. Oslo: Tiden
- Christensen, Sophus (1915). *Studie over Norges Krigspolitiske Stilling og dets Forsvarsevne 1911–1915*, 2. utgave. Christiania: Grøndahl & Søn
- Digre, Kari (2000). «Det brukne gevær». *Menneske og miljø – Arbok for Nord-Troms* (26) s. 41-42
- Fuglum, Per (1989). *Én skute – én skipper*. Gunnar Knudsen som statsminister 1908–10 og 1913–20. Trondheim: Tapir
- Halvorsen, Terje (2003). *Partiets salt. AUFs historie*. Oslo: Pax
- Hobson, Rolf og Kristiansen, Tom (2001). *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse, 1905–1940*. Bind 3 i *Norsk forsvarshistorie*. Bergen: Eide

Haave, Morten (2012). *Fredrik Monsen og antimilitarismen fram til 1915*. Oslo: Universitetet i Oslo (masteroppgave)

Kirkhusmo, Anders (2005). «Sosialister og nasjonalister? Det norske Arbeiderparti i 1905». *Arbeiderhistorie* s. 5-27

Kollhøj, Jens Petter (2005). «To bilder av norske soldater i 1914. Ulike maskulinitetsformer og voldsbevegelser». *Nätverket* (14) s. 115-133

Kortner, Even (2011). *Identitetshistorier? 1814 og norsk arbeiderbevegelse omkring jubileumsåret 1914*. Oslo: Universitetet i Oslo (masteroppgave)

Lange, Halvard (1939). «Arbeiderpartiet 1905–1914», i: Koht, Halvdan (red.), bind 2 av *Det Norske arbeiderpartis historie 1887–1937*. Oslo: Det norske Arbeiderpartis forlag

Paulson, Ragnvald (1907). *Folkevæbning eller afvæbning? Et antimilitaristisk foredrag holdt paa Det norske arbeiderpartis landsmøde i Kristiania 1906*. Kristiania: Arbeidernes Aktietrykkeri

Terjesen, Einar (1990). *Maidagen. 1. mai-feiringens historie i Norge*. Oslo: Tiden

Vedung, Evert (2000). «Varför ledde Norges secession 1905 inte til krig?», i: Eliäson, Sven og Björk, Ragnar (red.). *Union og secession. Perspektiv på statsbildningsprocesser och riksupplösningar*. Stockholm: Carlsson bokförlag

Ørvik, Nils (1960). *Solidaritet eller nøytralitet*, bind 1 av *Sikkerhetspolitikken 1920–1939*. Oslo: J. G. Tanum

Av periodiske publikasjoner er det gjort søk for kortere eller lengre perioder i *Aftenposten*, *Asker og Bærums Budstikke*, *Bergens Aftenblad*, *Bergens Tidende*, *Demokraten*, *Det 20de Århundre*, *Klassekampen*, *Morgenbladet*, *Morgenposten*, *Ny Tid* og *Social-Demokraten* på Nasjonalbiblioteket (noen på mikrofilm, noen online i biblioteket). I tillegg er det søkt i *De Wapens Neder* som ble bestilt fra Universitetet i Utrecht, og i *Der freie Arbeiter* som ble bestilt fra Universitetet i Bochum.

Morten Nordhagen Ottosen
Forsker ved IAKH, Universitetet i Oslo

Jernkansleren og jernkongedømmet

Preussen var roten til alt ondt. Sir Winston Churchill var i alle fall ikke i tvil om dette da han i 1943 pekte på Preussen som «the source of the recurrent pestilence» i Tyskland.¹ De allierte okkupasjonsmaktene delte Sir Winstons oppfatning fire år senere, da Tyskland var nedkjempet og plassert under amerikansk, sovjetisk, fransk og britisk kontroll. I februar 1947 avskaffet de den prøyssiske staten en gang for alle fordi den «from early days had been the bearer of militarism and reaction in Germany».² Jernkongedømmet var dermed borte.

Jernkongedømmet Preussen

De to verdenskrigene har kastet mørke skygger over både Preussen og Tyskland. Tyskland før 1945 ble praktisk talt synonymt med Preussen og alle de negative assosiasjonene Preussen vekket. Dette bidro til et litt skjevt bilde av Tyskland. For det første ble Tysklands kulturelle og politiske heterogenitet kraftig underdrevet.³ For det andre var det heller ikke slik at Preussens tyske speilbilde alltid hadde vært oppfattet som en «recurrent pestilence». Den afro-amerikanske radikale intellektuelle aktivisten W. E. B. Du Bois, som tilbrakte to år i Berlin i 1890-årene, ville for eksempel ha vært diametralt uenig. Han ga snarere uttrykk for sin beundring av det han mente var alt annet enn «a land of militarism and authoritarianism».⁴ Du Bois var ingen ensom svale. Før første verdenskrig nøy Preussen et ry som en av de fremste eksponentene for europeisk humanistisk tradisjon, religionsfrihet og et ukorrumpert statsapparat. Etter annen verdenskrig

var Preussen blitt til et slags Tolkiens Mordor, som også Adolf Hitler ble sett som en integrert del av, selv om han ikke var mer prøyssisk enn Mozart.

Preussens røtter lå i Brandenburg, det paddeflate området rundt Berlin som Hohenzollern-dynastiet tok makten over i 1415. Mens Hohenzollernerne kom fra Hechingen i sørvest-Tyskland, fikk Preussen sitt navn fra hertugdømmet ved samme navn, tatt i besittelse av Hohenzollernerne i 1618. Helt til 1701 var hva som het Brandenburg-Preussen et såkalt kurfyrstedømme, men den 18. januar 1701 kronet kurfyrste Frederik III seg selv som konge i byen Königsberg. Dette var kontroversielt. Det tysk-romerske rikets intrikate juridiske rammeverket tillot ikke flere kongedømmer, så Frederik måtte derfor krone seg som konge i Preussen. Hertugdømmet Preussen (og Königsberg) lå nemlig utenfor Riket, men gjennom en personalunion med Brandenburg ble Preussen reelt sett betegnelsen

på alle Hohenzollern-territoriene. For det andre var ingen av de øvrige tysk-romerske statene nevneverdig begeistret for ambisjonene Preussen helt åpenlyst viste ved inngangen til det attende århundret. Her lå kimen til mye rivalisering og konflikt de neste halvannet hundre årene.⁵

Med Fredrik Wilhelm I, «soldatkongen» fra 1713, ble Preussens rykte som «en hær med en stat, som den tilfeldigvis bruker som leirplass» – slik den franske grev Mirabeau visstnok skal ha beskrevet det – for alvor befestet. «Soldatkongens» sønn, Fredrik II («Den store», konge 1740-86) gjorde Preussen til europeisk stormakt. Også han var glødende opptatt av det militære. Hæren var ikke bare bærebjelke i den prøyssiske staten, men hele statens grunnmur. Dette ga seg utslag i en omfattende militær rekruttering, både gjennom utskrivninger av bønder og verving av utenlandske leiesoldater. Sistnevnte gruppe utgjorde i 1786 ikke mindre enn 110 000 av hærens 195 000 mann.⁶ I europeisk målestokk var dette en enorm hær, som kun Frankrike – med et langt større territorium og langt flere innbyggere – overgikk.⁷

Det var derfor kanskje ikke så rart at Preussen kom til å bli kalt «jernkongedømmet». Jern ble en metafor for det militære og økenavnet henger også sammen med etableringen av jernkorset som Preussens høyeste militære utmerkelse i 1813. I den grad man overhodet kan snakke om militarisme i betydning av omfanget av militær rekruttering, så var det for Preussens del mindre snakk om en kulturell skavank eller samfunnssykdom enn en dyd av absolutt nødvendighet. Uten naturlige grenser og med knapphet på det meste av naturressurser – som fikk Storbritannias kong George II til foraktfult å karakterisere den prøyssiske kongen som «the Holy Roman Empire's sand-shaker» – var militær slagkraft Preussens eneste håp om overlevelse. Desto mer forståelig er dette ettersom både Østerrike, Bayern og flere andre tysk-romerske stater av en viss størrelse var klare til å feie Preussen unna ved første anledning. Spesielt Østerrike ville Preussen til livs, etter at Fredrik II («Den store») i 1748 gjennom freden i Aachen kunne annekterte den økonomisk viktige regionen Schlesien etter noen års okkupasjon.⁸ Under sjuårskrigen (1756-63) var det svært nære på at Østerrike lyktes med hjelp fra Russland og Frankrike,⁹ mens Preussen etter nederlaget for Napoleon ved Jena og Auerstädt i oktober 1806 ble gjort til en utarmet

Bismarck som ung junker, 21 år gammel i 1836. Oljemaleri på lerret, ukjent kunstner. (Kilde:Wikimedia Commons)

vasallstat som bare overlevde takket være den russiske tsaren.¹⁰ Dette skapte i sin tur krav om store reformer fra yngre liberale prøyssiske byråkrater og offiserer, som både hadde økt i antall i takt med prøyssisk statsbygging og lenge vært frustrerte over mangelen på påvirkningskraft. Til gjengjeld økte deres innflytelse etter nederlaget for Napoleon. Resultatet ble en serie av reformdekreter, inkludert avskaffelse av livegenskap, innføring av likhet for loven og like skattebyrder, emansipering av jøder, innføring av verneplikt og løfter fra kong Fredrik Wilhelm III om borgerrettigheter og en konstitusjon.¹¹ Når det kom til stykket veide ord mer enn konkret handling, og de politiske reformene fra 1806-13 ble bare i mindre grad satt ut i livet etter napoleonskrigene.

Restaurasjonens Tyskland var en konføderasjon av 39 suverene stater og byer, anført av Østerrike med Preussen skulende sjalu og mistenksomt. Restaurasjonens Preussen var politisk sett konservativt, autoritært og militært, men det var

også ganske liberalt. Dette siste ble imidlertid glemt i etterkrigstidens fordømmelse av Tyskland generelt og Preussen spesielt. Særlig på de religiøse og økonomiske områdene var Preussen liberalt, med religionsfrihet og som initiativtaker til den tyske tollunionen – *Zollverein* – i 1834. Riktignok lå det også maktpolitiske hensyn bak dette rettet mot Østerrike, men det underliggende prinsippet var frihandel. Preussen var dessuten ledende i Europa innen utbygging og utvikling av veier, jernbane og telegraf – ikke først og fremst for å føre krig, men for å drive handel og konsolidere staten. Det var ikke slik at hæren trakk i alle trådene i Preussen.¹² Oppfatningen av landet som et militarisert jernkongedømme var, om ikke en regelrett myte, så i alle fall en i beste fall særdeles unyansert stereotyp.

Som de fleste andre europeiske land i restaurasjonstidens Europa var Preussen preget av indre spenninger, med sosial uro og stadig mer høylytte krav om politisk medbestemmelse. I 1840-årene, kjent som *Vormärz*-perioden, forekom det flere tilfeller av opprør, hovedsakelig som følge av sosial misnøye og matmangel. Det største fant sted i tekstilindustriområdet Peterswaldau og Langenbielau i Schlesien i juli 1844. Opprøret ble brutalt slått ned med militærmakt og kostet 11 mennesker livet, deriblant to små barn. Reaksjonene var voldsomme over hele Preussen, og i årene som fulgte hardnet frontene til både sosialt og politisk. Revolusjonen feiet til slutt over Berlin i mars 1848. Hovedkravet var politisk medbestemmelse, en konstitusjon og ytringsfrihet. Kong Fredrik Wilhelm IV, som ble tatt på sengen av begivenhetene, ga muntlig løfte både om alt dette og å smelte Preussen sammen med Tyskland. Dette ga støtet til to forskjellige valgte nasjonalforsamlinger som møttes i mai. Den ene besto av representanter fra Preussen og møttes i Berlin; den andre av representanter fra alle de tyske statene og møttes i Frankfurt for å danne grunnlaget for en tysk nasjonalstat. .

Berlin-forsamlingen skulle i utgangspunktet lage en konstitusjon i forståelse med kongen, men det hele endte med at kongen på egen hånd innførte en konstitusjon som var mindre demokratisk enn hva flertallet av representantene hadde tenkt seg. Det vil si: den var ultrademokratisk så langt som at den i teorien åpnet for allmenn stemmerett for menn. Valgreglene var imidlertid såpass innviklede at den folkelige

innflytelsen i realiteten var begrenset. Det ble like fullt opprettet et representativt organ – Landdagen – med lovgivende makt og budsjettmakt, men den utøvende makten forble solid forankret i kongens og kabinettets hender. Dermed var det fremdeles grobunn for politiske spenninger i Preussen, både på kort og lang sikt.

Forskjellige veier til Tyskland

Det var ikke slik at Tyskland *måtte* samles på 1800-tallet. Sett under ett, var tysk sentral-Europa så kulturelt heterogent og politisk fragmentert at en samling i grunnen var usannsynlig. Under napoleonskrigene vokste det imidlertid frem ideer om en tysk nasjon i moderne forstand, i alle fall blant en snever gruppe intellektuelle aktivister.¹³ I utgangspunktet kretset disse ideene rundt et begrep om Tyskland som en kulturnasjon bundet sammen først og fremst av felles språk, men ideene fikk også – særlig etter 1815 – politisk innhold i den forstand at tysk samling ble sett på som veien til en liberal demokratisk stat. Likevel var det flere svarte hull i det prosjektet intellektuelle og liberale tyske nasjonalister forsøkte å realisere. Selv om de hadde et begrep om Tyskland, var det delte meninger om Tysklands territoriale utstrekning. Basalt sett var det tre alternativer: et store-Tyskland med Østerrike og Preussen, et lille-Tyskland med Preussen uten Østerrike og et tredje Tyskland uten verken Østerrike eller Preussen. Disse alternativene ble heftig debattert i det såkalte Frankfurt-parlamentet i 1848-49, som til slutt endte opp med å gå for det lille-tyske alternativet gjennom å tilby den tyske kronen til den prøyssiske kongen.

Fredrik Wilhelm IV, som hadde blitt rystet av revolusjonen året før, hadde imidlertid samlet seg såpass at han avfeide tilbudet. I stedet grep han til tradisjonell partikularisme og rivalisering ved å forsøke å utnytte Østerrikes interne revolusjonære uro til å organisere en ny tysk konføderasjon – den såkalte Erfurt-unionen – under prøyssisk ledelse. Dette falt naturligvis ikke i god jord i Wien, hvor den østerrikske regjeringen etter å ha fått bukt med sine egne problemer raslet med sablene og tvang Preussen til retrett i den såkalte Olmütz-avtalen i november 1850. Den tyske konføderasjonen under østerriksk ledelse, som hadde falt sammen i revolusjonsåret 1848, ble dermed gjenopprettet. Både dette og især

Olmütz-avtalen var imidlertid i mange prøysseres øyne en grov ydmykelse. Én person kom aldri til å tilgi Østerrike, men skulle imidlertid få sin hevn halvannet tiår senere.

Jernkansleren: Otto von Bismarck

Mens fyrstene og diplomatene i Wien la siste hånd på verket som skulle bli en ny europeisk orden etter Napoleon, ble Otto von Bismarck født i Schönhausen vest for Berlin den 1. april 1815.¹⁴ Han kom imidlertid til å vokse opp på det store familiegodset Kniphof i Pommern, som i dag ligger i Polen. Bismarck-familien var en av Preussens mest velstående. Faren var prototypen på en prøyssisk junker fra områdene øst for Elben: stakk konservativ, autoritær og glad i øl. Moren var datter av en prøyssisk diplomat, men familietreet med røtter utenfor Preussen var fullt av professorer og andre høyt utdannede embetsmenn. Det var da også moren som sørget for at Bismarck ikke begynte rett på kadettskolen som alle andre junkersønner, men fikk borgerlig utdanning: først gymnas, så universitetsstudier i Göttingen og Berlin, og deretter rekrutteringsstillinger i det prøyssiske byråkratiet i Aachen og Potsdam. Bismarck kjedet imidlertid vettet av seg, og reiste i 1839 tilbake til familiegodset Kniphof for å drive det. Der levde han det glade junkerlivet i flere år med drikking, fet mat og – kanskje ukarakteristisk nok for en som senere skulle få tilnavnet «jernkansleren» – fordypning i klassikere innen politisk teori og filosofi.

Hva slags skikkelse var denne Bismarck? I et brev til en venn skrevet på Kniphof våren 1834, mens han ventet på å få innpass på universitetet i Berlin, beskrev han seg selv, sin tilværelse og sine fremtidsutsikter slik:

Jeg skal more meg noen år med å svinge sverdet over ferske rekrutter, deretter finne en passelig kone, sette barn på henne, dyrke jorden og ødelegge moralen hos bøndene mine med overdreven spritdestillering. Så hvis du skulle dukke opp her i nabolaget om 10 års tid, så kan du komme innom og begå hor med en billig og veldreid kvinne valgt fra godset her, drikke så mye potetbrandy du orker og jakte så mye du vil. Her vil du finne en lubben heimevernsoffiser med bart, som banner og sverter til jorden rister, som seg hør og bør viser sin avsky mot jøder og franskmenn, og denger løs på bikkja og familien med notorisk brutalitet når kona bøller med ham. Jeg skal bruke lærbukser og drite meg ut på ullmarkedet i Stettin og når folk tiltaler meg som baron, skal jeg stryke på barten min med lette fingre og slå av litt på prisen. Også skal jeg drikke meg dritings på kongens bursdag og skrikende hylle ham, og resten av tiden

skal jeg bruke på regelmessig å gi uttrykk for hva jeg mener med «Gud for en flott hest!» som annenhver setning.¹⁵

Det kan være fort gjort å ta dette som en ærlig skildring av seg selv fra Bismarcks egen hånd, men det var i realiteten snakk om ironisering over det sosiale miljøet han levde i. Junkerne var beryktede også i samtiden, og Bismarck visste det. Han hadde egentlig et litt anstrengt forhold til junkerne. Bismarck følte seg aldri helt som en av dem og de stolte aldri helt på ham. Junkerne hatet for eksempel den sterke staten, mens Bismarck dyrket den. Til forskjell fra samtidige reaksjonære skikkelser, så han heller ikke radikal revolusjon og reformer som to sider av samme sak. Sagt på en annen måte: som stakk konservativ hatet Bismarck tanken på revolusjon, men han så samtidig at klokken ikke kunne skrus tilbake eller stanses helt. Ikke bare avhang statens overlevelse av reformer, men reformer som styrket staten ga også staten handlingsrom. For Bismarck var stat og autonomi to helt sentrale begreper.

Bismarck kom til makten i Preussen gjennom en politisk krise som begynte i 1861. Landdagen og kongen var i bitter strid om store militære reformer, som i regjerings- og militære kretser hadde vært sett på som absolutt nødvendige siden den pinlige retretten i Olmütz i 1850. Bismarck, som allerede hadde fått ry som en hensynsløs diplomat, ble hentet inn som ministerpresident av kongen høsten 1862 som et slags siste forsøk på å få gjennom en løsning med det liberale flertallet i Landdagen, som ikke ville ha de militærreformene kongen ønsket. Bismarck fikk reformene gjennom ved ganske enkelt å ignorere Landdagen. Han økte skattene og ga alle embetsmennene med ansvar for å kreve dem inn klar beskjed om at vegring, ulydighet eller forbindelser til den liberale politiske fraksjonen ville medføre umiddelbar avskjed. Samtidig ble Bismarck kongens favoritt nettopp gjennom hvor resolutt han var.

Bismarck gjorde også andre ting som skulle vise seg å være lønnsomme på sikt, men som gjorde ham upopulær i samtiden. Han fikk blokkert Østerrikes forsøk på å utnytte de indrepolitiske spenningene i Preussen til å skaffe seg mer innflytelse over de andre tyske statene, og han fikk blokkert Østerrikes forsøk på å bli med i tollunionen. I februar 1863 fikk han i stand en vennskapspakt med Russland, etter å ha

Otto Von Bismarck. 1890, Franz von Lenbach (1836-1904)
(Kilde:Wikimedia Commons)

hjulpet med å slå ned det polske opprøret samme vinter.¹⁶ For dette ble han lagt enda mer for hat av de liberale i Preussen, som hadde vært sympatisk innstilt til polakkene og foraktet det autokratiske Russland. Sommeren 1863 var Bismarck så upopulær blant så mange at det bare så ut som et spørsmål om tid før han ville bli feid bort fra den politiske arenaen. Slik kom det imidlertid ikke til å gå.

Bismarck var politisk sett fullstendig uforutsigbar og falt omtrent mellom alle samtidens ideologiske stoler: han var ikke en junker, men heller ingen liberal. Han var ingen tysk nasjonalist. Han var heller ikke så forstokket konservativ som man skal ha det til. Eller med andre ord: han var så ideologisk uavhengig og ubestemmelig at han ble helt uberegnelig. Det er ikke for ingenting at han av noen har fått tilnavnet «the white revolutionary».¹⁷ Dette var ganske unikt i 1800-tallets Europa, hvor ideologiske ståsteder var faste og forutsigbare.¹⁸ Å holde fast ved politiske prinsipper sammenlignet imidlertid Bismarck med å gå langs en smal sti i tettvokst skog med en lang stake

på tvers i munnen.

Preussens tyske kriger

I 1859-60 samlet Camillo Cavour mesteparten av Italia under Piemonte med krig, allianser og opportuniste som virkemidler. Dette viste at våpenmakt kunne brukes som redskap og gi konkrete resultater i internasjonal politikk. Dette var en viktig erkjennelse for Bismarck, som bet seg merke i utviklingen sør for Alpene. Det var da også på denne bakgrunnen at han seks dager etter sin tiltredelse som ministerpresident den 24. september 1862 tordnet til Landdagen at «vår tids store spørsmål vil ikke avgjøres med taler og flertallsbeslutninger – det var den store feilen i 1848 og 1849 – men med jern og blod [*Eisen und Blut*]».

Mye har blitt lest inn i dette utsagnet, som utvilsomt er Bismarcks mest kjente og ga ham tilnavnet «jernkansleren». Først og fremst har det blitt sett som et utvetydig uttrykk for hans foretrukne utenrikspolitiske metoder og mål om å samle Tyskland gjennom krig, en fortolkning som kan virke plausibel nok i lys av betydningen jern og blod faktisk kom til å få i de ni årene som fulgte. I forlengelsen av dette har også Bismarcks tale blitt sett som et like utvetydig uttrykk for en særskilt prøyssisk antidemokratisk militarisme.¹⁹ Med «Eisen und Blut»-talen hadde imidlertid Bismarck først og fremst Preussens tradisjonelle mareritt i bakhodet: mangelen på naturlige grenser. Av den grunn var prøyssiske militære reformer og opprustning tvingende nødvendige, mente han, for på samme måte som Piemonte kunne bruke krig som redskap, så kunne også Østerrike gjøre det. Likevel var det Bismarck selv som skulle komme til å følge Cavours eksempel.

Preussens kriger mot Danmark, Østerrike og Frankrike mellom 1863 og 1871 kalles gjerne de tyske samlingskrigene og ble lenge, ikke minst i prøyssisk-tysk historieskrivning, sett som Bismarcks geniale utførelse av en plan lagt på forhånd for det tyske fedrelandets beste. Slik var det imidlertid ikke. Bismarck var først og fremst ute etter å styrke Preussen, og han var først og fremst prøysser. Paradoksalt nok skulle dette bidra til hans fall fra makten i 1890.

Det var både et motsetnings- og et parforhold mellom prøyssisk og tysk identitet og nasjonalisme.

Dette hadde blitt klart allerede i 1813, da den prøyssiske kongen på den ene siden forsto potensialet som kunne ligge i å bruke tysk nasjonalisme som våpen i den prøyssiske statens hender, men på den andre siden var redd for at tysk nasjonalisme ville være en trussel både mot dynastisk autoritet og den eneveldige politiske orden. Tysk nasjonalisme gikk da også gjerne hånd i hånd med politiske reformkrav, og var fremdeles så nært knyttet til liberale demokratiske idealer ved inngangen til 1860-årene at man gjerne kan snakke om tysk nasjonalisme som ensbetydende med – eller til og med et vikarierende motiv for – politisk liberalisme.²⁰ Bismarck var ikke begeistret for dette, men forsto samtidig hvordan tyske nasjonalisme kunne brukes; ikke bare for å motivere folkelig deltakelse i krig og som verktøy for konge og regjering, men for å sikre prøyssisk lederskap i Tyskland. Eller sagt på en annen måte: den tyske nasjonalismen kunne gjøres prøyssisk, og Tyskland kunne gjøres til et stor-Preussen.²¹ Likevel var det ikke slik at Bismarck hadde bestemt seg for dette allerede i 1862 og enda mindre at han hadde lagt en plan for det. I stedet grep han mulighetene som bød seg.

Krigen mot Danmark i 1864 var en slik mulighet. Eiendommelig nok var det i utgangspunktet Danmark som gikk til krig for noe så sjeldent som å bli kvitt et landområde. Konkret dreide det seg om hertugdømmene Slesvig og Holstein, som var forente med Danmark, men som hadde blandet tysk-dansk befolkning. Danske liberale ville bli kvitt det tyskdominerte Holstein og få en dansk nasjonalstat med grense langs Eideren, men dette skapte ramaskrik blant tyske nasjonalister i hertugdømmene, som mente de to aldri kunne deles og dessuten var tyske.²² Det var dette Bismarck så sitt snitt i å utnytte; ikke for å samle Tyskland, men for å utvide og styrke Preussen gjennom å annektere Slesvig-Holstein. Østerrike ville på sin side ha en krig mot Danmark for å gjøre Slesvig-Holstein til en selvstendig territorialstat i Den tyske konføderasjonen, og dermed ettertrykkelig vise tyske nasjonalister at en tysk samling var uaktuelt, samtidig som regjeringen i Wien fryktet at Frankrike ville blande seg inn og støtte Preussen og med det isolere Østerrike i europeisk politikk. Dermed gikk Preussen og Østerrike hånd i hånd i krig mot Danmark i 1864 – men med totalt forskjellige interesser – og påførte Danmark et nederlag som fremdeles er traumatisk for danskene.²³ Administrasjonen av Slesvig og Holstein ble delt mellom Østerrike og Preussen, og

her lå det et konfliktpotensial det ikke gikk lang tid før Bismarck utnyttet. Krigen mot Danmark i 1864 viste at krig kunne holdes under politisk kontroll og dermed at jern og blod var et virkefullt redskap. For Bismarck var dette en viktig erkjennelse, for det viste både ham selv og andre at krig virkelig kunne brukes som politisk instrument også av Preussen, desto mer ettersom den prøyssiske hæren under Helmut von Moltkes ledelse viste seg å være et særdeles egnet verktøy.²⁴ Dette kom i sin tur til anvendelse i 1866, da Bismarck vendte seg mot Østerrike.

Betegnelsen «tyske samlingskriger» klinger rart når det brukes om krigen i 1866. Det var heller snakk om Preussens krig mot Tyskland, for praktisk talt alle de tyske statene var allierte med Østerrike.²⁵ Krigen i 1866 var en tysk hegemonikrig, og et klassisk tilfelle av prøyssisk-østerriksk rivalisering. Bismarck var ute etter å få Østerrike bort fra Nord-Tyskland, som var Preussens tradisjonelle innflytelsessfære, og dessuten påføre Østerrike et nederlag som ville sikre prøyssisk dominans i Tyskland. Dette var ikke det samme som tysk samling. I den grad det var snakk om samling, så var det i forstand av prøyssisk territoriell utvidelse i nord og politisk dominans forøvrig.

Østerrike hadde imidlertid omtrent alle de tyske statene på sin side. Fortvilte tyske nasjonalister kalte derfor, med god grunn, krigen sommeren 1866 for en borgerkrig. Bare Italia var alliert med Preussen ved krigsutbruddet, men skapte nok trøbbel for østerrikerne i Veneto og Tyrol til at det hjalp Preussens sak²⁶ – trolig det eneste unntaket fra den historiske læresetningen om at man helst bør unngå å være alliert med Italia i krig. Ved Königgrätz vant Preussen en knusende seier, uten at noen hadde ventet det. Moltke må ta mye av æren, men tilfældigheter og østerriksk inkompetanse medvirket også. Det spilte imidlertid ikke så stor rolle for Bismarck. Han hadde oppnådd alt han hadde håpet på og mer til. Noen av de tapende tyske statene ble annektert, som Hannover, Hessen-Kassel og Nassau, mens de gjenværende suverene statene nord for elva Main ble organisert i Det nord-tyske forbundet. Her hadde Preussen militær og utenrikspolitisk kontroll, mens det var felles økonomilovgivning og med en Riksdag etter prøyssisk modell med lokaler i Berlin.

Bismarck hadde ikke bare vunnet over de tyske fiendene, men også de prøyssiske. Etter 1866 kastet

de liberale nasjonalistene seg i armene hans.²⁷ I praksis dreide det seg om et kompromiss, hvor nasjonalistene godtok Preussens politiske hegemoni og modell i bytte mot nasjonal integrasjon på andre områder. Det nord-tyske forbundet fikk samme valuta, måleenheter og administrative struktur, ble infrastrukturelt bundet sammen og hadde kanskje den mest liberale økonomiske lovgivningen i hele kontinental-Europa. Dermed ble 1866 i realiteten en slags ny morgen for tysk nasjonalisme, men markerte samtidig den tyske nasjonalismens vei i prøyssisk retning.²⁸

Det var i 1866 at Bismarck trolig for første gang tenkte i retning av tysk samling under Preussen. I august skal han ha ytret at dette bare var et tidsspørsmål, men ettersom dette ble sagt til en nær rådgiver av storhertugen av den sør-tyske staten Baden kan det like gjerne ha vært for å skremme.²⁹ Forutsetningene for en tysk samling var da heller ikke så enkle som man skulle tro. Frankrike hadde blitt tatt på sengen av begivenhetene i 1866, og ville garantert motsette

seg en samling av resten av Tyskland. I Sør-Tyskland ble Bismarck møtt av en vegg av katolsk og liberal-demokratisk motvilje. Det ble derfor ramaskrik i mars 1867, da det viste seg at de sørtyske regjeringene hadde undertegnet militære allianseavtaler med Det nord-tyske forbundet – kloke av skade etter Preussens totale seier året før og fryktsomme for at Frankrike ville gripe inn og ta kontrollen over Tyskland i stedet.

Det kan ikke være tvil om at Bismarck ønsket prøyssisk kontroll også over Sør-Tyskland. På denne måten ville ikke de sør-tyske statene kunne være fremtidig innflytelses- og oppmarsjområde for Østerrike og Frankrike mot Preussen. Nøkkelen til dette, slik Bismarck så det, var å skremme de sør-tyske statene. Dette kunne han gjøre dersom Frankrike bruste tilstrekkelig med fjærene. Dermed begynte han med diplomatisk bølleri i håp om å fremprovosere nok fransk murring til at sørtyskerne ville la seg skremme, men uten at det ble krig ettersom den prøyssiske hæren foreløpig på ingen måte var i stand til å kjempe

Den prøyssiske kongen Wilhelm I, utropes til keiser i speilsalen i Versailles 1870. Maleriet ble bestilt i anledning Bismarcks 70-årsdag i 1885. Oljemaleri på lerret, Anton von Werner (1843-1915). (Museen Nord / Bismarck Museum)

enda en ny krig.³⁰ Av den grunn balanserte Bismarck på en tynn line som han nesten ble dyttet ned fra da Napoleon III av Frankrike i 1867 var en hårsbredd fra å gå til krig mot Preussen over Luxembourg. Desto mer forberedt var imidlertid Bismarck og generalstabssjef Moltke da en disputt over den spanske arvefølgen utløste nok en diplomatisk krise sommeren 1870. Situasjonen så ut til å roe seg ned uten at Bismarck oppnådde sitt mål om å hisse opp Napoleon III nok til at noen ville la seg skremme, men et klumsete formulert fransk krav til den prøyssiske kongen ga Bismarck anledning til litt kreativ telegramredigering med påfølgende lekkasje til pressen 13. juli 1870. Dagen etter mobiliserte Frankrike, og sør-tyskerne skalv og flokket seg sammen ved den prøyssiske generalstabens føtter.

Bismarck hadde ingen på forhånd oppgjort plan. Han hadde heller ikke kontroll på alle begivenhetene, selv ikke sommeren 1870. I stedet utnyttet han situasjoner og omstendigheter slik de dukket opp, men selv da hadde han ikke full kontroll over utfallet. I 1870 ble han godt hjulpet av at Napoleon III tørstet etter krig samtidig som den franske hæren – som det skulle vise seg – hang håpløst etter både teknologisk og organisatorisk. Krigen i 1870 kan like gjerne sees som en fransk krig mot Preussen. Napoleon III behøvde krig, og var den første til å erklære den, mens Frankrike invaderte Rhinland først og hadde tro på at de ville vinne.³¹ Det som på mange måter var en fransk aggresjonskrig i 1870, har paradoksalt nok stilt Bismarck i et beregnende og kalkulerende lys. Det betyr ikke at Bismarck for enhver pris ikke ville ha krig sommeren 1870, men han var mindre innstilt på å krige enn han var på å skremme sør-tyskerne. Preventiv krig, ga han uttrykk for noen år senere, ville være som å begå selvmord fordi man fryktet å dø.³² Fordi Napoleon III fremsto som den aggressive parten, fikk imidlertid Bismarck både det moralske overtaket og kommandoen over sør-tyske militære. I ryggen hadde han også nasjonal eufori, ikke minst drevet frem av ganske selektive minner og historier om den forrige store krigen med Frankrike i 1813.³³

Militært sett var Frankrike så inkompetent i sammenligning med Preussen at det ble relativt lett match for sistnevnte.³⁴ Omvendt viste krigen at jernets og blodets tid som et kontrollerbart redskap i internasjonal politikk var ved veis ende. Det Bismarck og generalstaben ikke hadde tatt høyde for var at det

franske folket ikke ville gi seg etter den franske hærens nederlag ved Sedan 2. september 1870. I stedet brøt det ut en geriljakrig som varte helt til februar 1871, og først i mai ble pariserkommunen slått ned. Dette pekte fremover mot det tjuende århundrets folkekriger, en lekse man imidlertid ikke skulle lære før etter 1914.

Jernriket: Tyskland

I 1871 ble Preussen til Tyskland. Den 18. januar dette året, nøyaktig 170 år etter at Fredrik III/I hadde kronet seg selv som konge i Preussen, ble den tyske keiserkronen satt på den prøyssiske kong Wilhelms hode i speilsalen i Versailles. Datoen var ikke tilfeldig. Det tyske keiserdømmet var institusjonelt sett et spillbilde av Preussen med den prøyssiske kongen som tysk keiser og den prøyssiske ministerpresidenten som tysk kansler. Den tyske nasjonen ble også formet i et prøyssisk bilde. Prøyssisk historie ble ensbetydende med tysk historie. Prøyssiske verdier og dyder ble til tyske verdier og dyder. Og ikke minst: det prøyssiske jernkorset ble til et tysk nasjonalt symbol. Jernkongedømmet var blitt til jernriket.

Bismarck var tysk kansler i snaue 20 år etter samlingen. Det første tiåret ble preget av hans kamp mot katolikkene – den såkalte *Kulturkampf* – hvor han forsøkte å tvinge Tysklands katolikker til å akseptere statens overhøyhet over kirken, slik tilfellet var i det protestantiske Preussen. Samtidig forsøkte han å demme opp for den stadig voksende arbeidsklassen, som krevde den politiske innflytelsen som den prøyssiske konstitusjonelle modellen nektet den. Parallelt med dette måtte han balansere i internasjonal politikk. Tysklands samling utfordret maktbalansen i Europa. Slik Preussens eksistenskrise under sjuårskrigen (1756-63) skremte Frederik II så mye at fred og stabilitet ble et altoverskyggende mål etter krigen, ble fred og stabilitet Bismarcks overordnede mål, vel vitende om at Frankrike ville Tyskland til livs. Dette lykkes han med gjennom en intrikat og hemmelig alliansepolitikk, men mot slutten av 1880-årene ble oddsene stadig dårligere.

Bismarcks ledende posisjon som kansler av keiser-Tyskland var udiskutabel helt til 1888, da den unge, ambisiøse keiser Wilhelm II kom til makten. Han fant seg ikke i å stå i skyggen av, og enda mindre i å bli regelrett ført bak lyset av Bismarck, slik han

utvilsomt ble ved at kansleren stilte seg mellom keiseren og de øvrige ministrene. Bismarck, mente dessuten Wilhelm, var altfor prøyssisk.³⁵ Etter å ha tordnet at han ville knuse alle som sto i hans vei, kokte det til slutt over for Wilhelm i mars 1890. Han oppsøkte en sovende Bismarck, som kun iført nattøyet fikk beskjed om å gå av. Resultatet ble en patetisk scene hvor Bismarck vekslet mellom hysteriske gråteanfall og rasende trusler, som fikk den vettskremte keiseren til å gripe etter sabelen sin. Det var imidlertid ingen vei tilbake, og noen dager senere pakket Bismarck ned kontoret sitt. Overbevist om at

Wilhelm II ville komme krypende, tok han bare med seg det viktigste: noen papirer, 3 000 flasker vin og 300 bokser sigarer.³⁶ Slik skulle det imidlertid ikke gå og den bitre Bismarck trakk seg tilbake, fremdeles overbevist om sin egen unnværlighet. «Jena came 20 years after the death of Frederick the Great», minnet han Wilhelm om kort tid før sin død i juli 1898, og advarte om at «the crash will come twenty years after my departure if things go on like this».³⁷ Han skulle vise seg å få rett. «Bismarck kunne sjonglere med tre baller», fortvilte hans etterfølger Leo von Caprivi, «men jeg klarer bare to».³⁸

Noter

- 1 Clark, *Iron Kingdom*, s. xii.
- 2 Sitert fra Craig, "The End of Prussia", s. 97.
- 3 Jf. Fahrmeir, "National Colours".
- 4 Barkin, "W.E.B. Du Bois and the Kaiserreich", s. 158 og 162 og "Love Affair with Imperial Germany".
- 5 Jf. Simms, *The Struggle for Mastery in Germany*.
- 6 Clark, *Iron Kingdom*, s. 306.
- 7 Jf. Elting, *Swords*, s. 5-25.
- 8 Hochedlinger, *Austria's Wars*, s. 246-264.
- 9 Jf. Szabo, *The Seven Years War*.
- 10 Clark, *Iron Kingdom*, s. 309.
- 11 Clark, *Iron Kingdom*, s. 312-344.
- 12 Se Showalter, *Railroads and Rifles*.
- 13 Den tyske nasjonalismens fremvekst – og for den saks skyld den tyske nasjonens fødsel – har av mange historikere blitt datert til napoleonskrigene (se for eksempel Greenfeld, *Nationalism*, s. 277-372; Nipperdey, *Deutsche Geschichte*; Kedourie, *Nationalism*. Nyere forskning har imidlertid vist i detalj at det på ingen måte var tale om en nasjonal massebevegelse. Se Planert, *Der Mythos*; Aaslestad, *Place and Politics*; Rowe, *Reich to State*.
- 14 Det finnes en hel rekke biografier om Otto von Bismarck. To av de mest anerkjente er Gall, *Bismarck*, bd. 1 og 2 og Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany*, bd. 1-3. Se også Pflanze, *Bismarck: Der Reichsgründer* og *Bismarck: Der Reichskanzler* Jeg har brukt disse verkene som basis for biografiske aspekter ved Bismarck i denne artikkelen hvor ikke annet er anført.
- 15 Sitert og oversatt fra Gall, *Bismarck*, bd. 1, s.16.
- 16 Lord, "Bismarck and Russia in 1863".
- 17 Jf. Gall 1990, bd. 1 og 2, jf. Kissinger, "The White Revolution".
- 19 Broers, *Europe after Napoleon*.
- 20 For perspektiver i denne retningen, se Taylor, *Bismarck*.
- 21 Jf. Schulze, *The Course*, s. 56-70.
- 22 Schulze, *The Course*, s. 82-101.
- 23 Om de innviklede forholdene i Slesvig-Holstein, se for eksempel Carr, *Schleswig-Holstein* og Frandsen, *Holsten i helstaten*.
- 24 Om denne, se for eksempel Nielsen, *Da Europa gik af lave*. Jf. Bucholz, *Moltke and the German Wars*, s. 77-102.
- 25 Se G. Wawro, *The Austro-Prussian War*.
- 26 Wawro, *The Austro-Prussian War*, s. 100-123. Mork, "German Liberalism".
- 27 German Liberalism".
- 28 Jf. Clark, *Iron Kingdom*, s. 544-546.
- 29 Clark, *Iron Kingdom*, s. 546.
- 30 Bucholz, *Moltke and the German Wars*, s.148-150.
- 31 Wawro, *The Franco-Prussian War*, s.16-40 og 65-120. Se forhandlingsprotokoll av 9. februar 1876 for den tyske
- 32 Riksdagen: http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt3_k2_bsb00018381_00571.html (18. februar 2013). Planert, "From Collaboration to Resistance" og Aaslestad & Hagemann, "1806 and Its Aftermath".
- 33 Jf. Wawro, *The Franco-Prussian War*, 2003. Se også Barry, *The Franco-Prussian War*, bd. 1 og 2.
- 34 MacDonogh, *The Last Kaiser*, s. 161.
- 35 MacDonogh, *The Last Kaiser*, s. 127-166, spesielt 161-165.
- 36 Se også Wilhelm II, *Memoirs*, s. 34-55 for en litt annen og ganske tilpasset versjon.
- 37 Sitert fra Taylor, *Bismarck*, s. 264.
- 38 Sinnreich, "About Turn", s. 115, note 9.

Litteraturliste

Barkin, Kenneth D. "W. E. B. Du Bois and the Kaiserreich". I *Central European History*, Vol. 31, 1998.

Barkin, Kenneth D. "W. E. B. Du Bois' Love Affair with Imperial Germany". I *German Studies Review*, Vol. 28, 2005.

Barry, Quintin. *The Franco-Prussian War*. bd. 1: The Campaign of Sedan. Helmuth von Moltke and the Overthrow of the Second Empire og bd. 2: After Sedan. Helmuth von Moltke and the Defeat of the Government of National Defence. Helion, Solihull 2007.

- Broers, Michael. *Europe after Napoleon. Revolution, Reaction and Romanticism, 1814-1848*. Manchester University Press, Manchester, 1996.
- Bucholz, Arden. *Moltke and the German Wars, 1864-1871*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2001.
- Carr, William. *Schleswig-Holstein 1815-48. A Study in National Conflict*. Manchester University Press, Manchester, 1963.
- Clark, Christopher. *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia 1600-1947*. Cambridge University press, Cambridge, MA, 2006.
- Craig, Gordon A. "The End of Prussia". I *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 24, 1980.
- Elting, John R. *Swords around a Throne. Napoleon's Grande Armée*. Weidenfeld & Nicolson, London, 1988.
- Fahrmeir, Andreas. "National Colours and National Identity in Early Nineteenth-Century Germany". I D. Laven og L. Riall (red.). *Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe*. Berg, Oxford og New York, 2000.
- Frandsen, Steen Bo. *Holsten i helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet*. Museum Tusculanum, København, 2008.
- Gall, Lothar. *Bismarck. The White Revolutionary*, bd. 1: 1815-1871 og bd. 2: 1871-1898. Routledge, Boston, 1990
- Greenfeld, Liah. *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge University Press, Cambridge, MA og London, 1992.
- Hochedlinger, Michael. *Austria's Wars of Emergence 1683-1797*. Longman Pearson, Harlow, 2003.
- Kedourie, Elie. *Nationalism*. 4. Utg. Blackwell, Oxford & Cambridge, 1993.
- Kissinger, Henry. "The White Revolutionary: Reflections on Bismarck". I *Daedalus*, Vol. 97, 1968.
- Lord, Robert H. "Bismarck and Russia in 1863". I *American Historical Review*, Vol. 29, 1923.
- MacDonogh, Giles. *The Last Kaiser. The Life of Wilhelm II*. St. Martin's Griffin, New York, 2000.
- Mork, Gordon R. "Bismarck and the 'Capitulation' of German Liberalism". I *Journal of Modern History*, Vol. 43, 1971.
- Nielsen, Johs. 1864. *Da Europa gik af lave*. Odense Universitetsforlag, Odense 1987.
- Nipperdey, Thomas. *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat*. Beck, München, 1983.
- Pflanze, Otto. *Bismarck and the Development of Germany*, bd. 1: *The Period of Unification*. Princeton, Princeton University Press, 1971, bd. 2: *The Period of Consolidation, 1871-1880*. 2. Utg. Princeton University Press, Princeton 1990 og bd. 3: *The Period of Fortification, 1880-1898*. 2. utg., Princeton University Press, Princeton, 1990.
- Pflanze, Otto. *Bismarck: Der Reichsgründer og Bismarck: Der Reichskanzler*. Beck, München, 2008.
- Planert, Ute. "From Collaboration to Resistance: Politics, Experience, and Memory of the Revolutionary and Napoleonic Wars in Southern Germany". I *Central European History*, Vol. 39, 2006.
- Planert, Ute. *Der Mythos vom Befreiungskrieg. Frankreichs Kriege und der deutsche Süden: Alltag – Wahrnehmung – Deutung 1792-1841*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn, 2007.
- Rowe, Michael. *From Reich to State. Rhineland in the Revolutionary Age 1780-1830*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Schulze, Hagen. *The Course of German Nationalism. From Frederick the Great to Bismarck 1763-1867*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Showalter, Dennis. *Railroads and Rifles: Soldiers, Technology and the Unification of Germany*. Archon, Hamden, CT, 1975.
- Simms, Brendan. *The Struggle for Mastery in Germany, 1779-1850*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1998.
- Sinnreich, Richard Hart. "About Turn: British Strategic Transformation from Salisbury to Grey". I Williamson Murray, Richard Hart Sinnreich & James Lacey (red.). *The Shaping of Grand Strategy. Policy, Diplomacy, and War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Szabo, Franz. *The Seven Years War in Europe, 1756-1763*. Longman Pearson, Harlow, 2008.
- Taylor, A. J. P. *Bismarck: the Man and the Statesman*. Vintage, New York, 1969.
- Wawro, Geoffrey. *The Austro-Prussian War. Austria's War with Prussia and Italy in 1866*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Wawro, Geoffrey. *The Franco-Prussian War. The German Conquest of France in 1870-1871*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Wilhelm II. *The Kaiser's Memoirs. Wilhelm II: Emperor of Germany 1888-1918*. The Naval & Military Press, Uckfield, 2005.
- Aaslestad, Katherine B. *Place and Politics. Local Identity, Civic Culture, and German Nationalism in North Germany during the Revolutionary Era*. Brill, Boston & Leiden, 2005.
- Aaslestad, Katherine B. & Karen Hagemann. "1806 and Its Aftermath: Revisiting the Period of the Napoleonic Wars in German Central European Historiography". I *Central European History*, Vol. 39, 2006.

Hoest (Ørjan Stedjeberg) i Taake. Kvarteret, Bergen 2011. (Foto: Jarle H. Moe)

Christopher Thompson

Doktorand vid Historiska institutionen, Uppsala Universitet

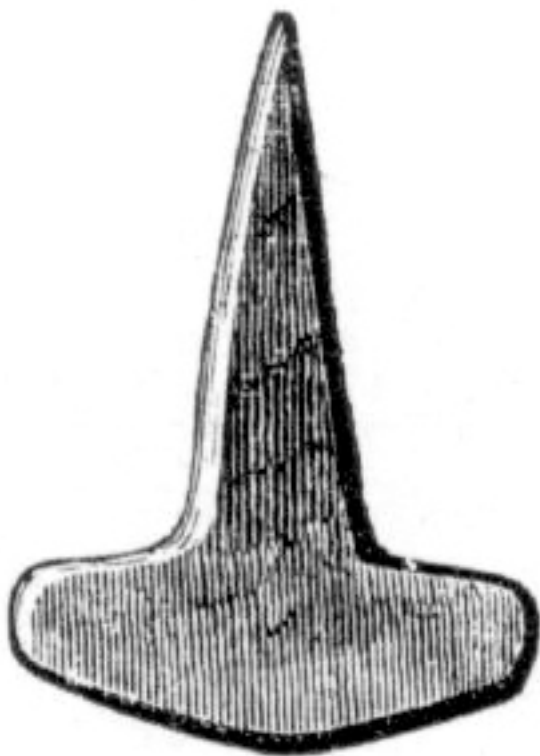
Embracing the Extreme: Norwegian Black Metal and the Use of History

Often assumed to be a place of sublime beauty and peaceful existence, Norway seems like the last place that one of the most extreme forms of music would take hold. Since the early 1990s, Norwegian black metal has gone from the extreme metal underground to becoming a recognized part of Norwegian national culture and identity. Despite black metal being one of the most polarizing genres of music, it has become accepted and promoted as a Norwegian cultural product and at the same time achieving high levels of recognition from cultural institutions such as the NRK (Spellemannprisen) and the Norsk Artistforbund. Based on the research of from my Master's thesis, this article attempts to explain why black metal has been accepted into the national dialogue of culture and identity in Norway through an examination of the uses of Norwegian history by this particular music genre.

Few styles of music have generated the polarization of opinion that heavy metal has over the course of its existence. While the genre has maintained a baseline of popularity and support, for one reason or another there has arguably been more detractors than supporters. Regardless of whether the disdain for heavy metal has its origins in artistic elitism or in socially conservative values, the genre as a whole has typically been seen as peripheral force in the scope of larger cultural and social dialogues. However, there are examples of this dynamic that have gone against

this stereotypical association. One case that highlights not only the heavy metal genre, but of how public opinion has become favorable towards the style of music is in Norway with the heavy metal subgenre known as black metal.

Black metal has existed since the early 1980s. However, it was not until the early 1990s that the genre began making headlines in Norway. Bands such as Mayhem, Burzum, Darkthrone, and Emperor formed a small, but influential group of musicians.

A hammer shaped amulet of silver thought to represent the hammer of Thor, found in Fitjar, Hordaland. (after Rygh, Oluf. Norske Oldsager ordnede og forklarede. Christiania Oslo: Alb. Cammermeyer, 1885.)

While these bands would come to form the blueprint for the sound and imagery of Norwegian black metal, many would also become involved in church burnings and murders that the domestic media posited as a sort of Satanic miasma that had spread throughout the entire country. As fantastic and incongruous as the coverage might have been, Norwegian black metal in recent years has achieved recognition as one of Norway's most important cultural exports and serves as a cultural product. However, the question must be asked as to how black metal in Norway has been able to come from the fringes of social acceptance to become an integral piece of Norway's cultural discourse.¹ While the relative commercial success of a number of Norwegian black metal bands has had an impact on the genre's inclusion into Norway's hegemonic cultural identity, it is rather the genre's appropriation of romanticized notions of Norwegian history and national identity that has allowed black metal to achieve its status.

In examining how Norwegian black metal uses

elements of Norway's romanticized past and national identity, it is important to understand how Norwegian identity developed. After establishing a historical basis of Norwegian national identity, it is then necessary to explore how these events help formulate an imagined community and construct a cultural memory that is strongly linked to a concept of sameness (*likhet*) postulated by Marianne Gullestad.² From this, I analyze how the genre uses constructed forms of Norwegian identity in the lyrics and visual elements of Norwegian black metal. This analysis will divide Norwegian national identity into two groups that correspond to images and other visual elements that have been used in Norwegian black metal. These groups will include romanticized images of Norwegian nature and constructions and the romanticized versions of Norway's history.

Establishing a Framework

Examining a phenomenon like Norwegian black metal, an empirically based analysis is difficult to obtain given the number and variety of bands involved. As a result, choosing which bands to include is difficult, yet for the purposes of this article the bands sampled are those that were a part of or explicitly linked to the first wave of Norwegian black metal bands. To analyze the bands, an investigation into their album covers and lyrics is used to demonstrate their use of historically based symbols of Norwegian identity that are rooted in the national romantic period. This is done following the methods outlined by Ruth Wodak in her use of historically based critical discourse analysis. Additionally, the methods offered by Gunther Kress and Theo van Leeuwen regarding imagery and visual literacy have been used in assessing the imagery.³

One of the most complete sources of academic study into the field of metal music comes from the collected work entitled *The Metal Void*. As a whole, *The Metal Void* deals with all forms and aspects of the metal music realm. Although most authors deal with the topic as a subculture and focus narrowly on how its members relate to one another, only a few deal with metal on a national or regional level. However, one contribution that does look at Norwegian black metal on a national level is presented by Laura Wiebe Taylor. In her analysis, Taylor recognizes that the genre needs to be understood in the context of its locality in relation

Heiðindómr ok Mótgangr, Helheim. Karisma Records, 2011, CD

to «a particular temporal, cultural, and geopolitical context that include[s] an increasingly heterogeneous Norwegian population».⁴ Taylor combines this factor with the «pressure for Norway to join the European Union, a history of Nazi occupation, and a tradition of cultural nationalism relying on the construction of a homogenized Nordic heritage».⁵ While Taylor concentrates on the founding years of Norwegian black metal in the late 1980s and early 1990s, she recognizes that the genre is a response to the pressures of a globalizing world. However, she fails to investigate the rising acceptance of the genre as whole and the recognition it has received from national institutions. Additionally, no attempt is made to determine what a «homogenized Nordic heritage» might include or why it might be problematic. Despite this, Taylor sees the rise of black metal in Norway as a reaction connected to right-leaning tendencies that are often associated with homogenous conceptions of national identity.

When exploring what is included in a «homogenized Nordic heritage» one must start with the awakening of Norway's national conscious and self-awareness of Norwegian uniqueness that began to form in the late eighteenth century and early nineteenth century. Norway had been long held as a backwater of high culture in the eyes of its Scandinavian neighbors.

During nearly the entire course of Norway's union with Denmark, many affluent Norwegians were obliged to pursue education and aspects high culture in Copenhagen. Much of this was due to a lack of such institutions of higher learning, a problem that remedied in 1811 with the establishment of a university in Christiania.⁶ In some respects the drive to pursue the high culture of the continent preserved the folk traditions that would become central in the foundation of a distinct Norwegian identity embodying the ideals of liberty and freedom. This would come to include the romanticizing of the peasant and aspects of their local dialects and music traditions. However, the peasant were not alone in being romanticized. Parts of Norway's ancient past and environment also served as an inspiration to form a national identity that was uniquely Norwegian. Such influence can be seen in the works from some of Norway's most well-known artists of the nineteenth century such as Hans Gude and Adolph Tidemand.

'Imagined Communities' and Cultural Memories

The treatment of both these periods in Norwegian history has worked to create an 'imagined community' along the lines described by Benedict Anderson. According to Anderson, the nation «is

an imagined political community» because «the members of even the smallest nations will never know most of their fellow-members, meet them, or even hear of them yet in the mind of each lives the image of their communion».⁷ Such a connection allows a nation to exist not just in the present but connects those in the present to the immemorial past while at the same time allowing nations to «glide into a limitless future».⁸ When considering nations and their identities in this way, it is important to note that nations are constructions of the modern age. This point is stressed by Eric Hobsbawm when he contends that the most important aspect «of the modern nation and everything connected with it is its modernity».⁹

Anderson's concept of 'imagined community' matches well with the idea of cultural memory as elucidated by Jan Assmann as both concepts stress that nations reach to the immemorial past to construct modern identities. However, for Assmann there are 'fixed points' that highlight «fateful events of the past, whose memory is maintained through cultural formation (texts, rites, monuments) and institutional communication (recitation, practice, observance)».¹⁰ These 'fixed points' take on a 'retrospective contemplativeness' that enables figures and images to become a «culturally institutionalized heritage.»¹¹ As such, cultural memory is able to reuse images and symbols in a reflexive manner in how it interprets and defines culture because it «draws upon itself to explain, distinguish, reinterpret, criticize, censure, control, surpass, and receive hypoleptically.»¹²

When both Anderson's and Assmann's respective concepts are applied to the Norwegian constructions of identity, Gullestad's idea of *likhet* or sameness serves as a mechanism that connects the generalities of imagined communities and cultural memory with the specificities and difficulties of understanding Norwegian black metal as a cultural phenomenon. The concept of *likhet* in Norwegian society clearly defines hegemonic identity as it sets up ethnic boundaries that are drawn by a culturally homogenous idea of Norway.¹³ When applied to black metal, Norwegian bands utilize the aspects of national culture that promote a homogenous idea of identity. This is not to say that Norwegian black metal bands are displaying societal taboos, but rather instilling an idea of Norway that corresponds to a positive view

towards nationalism that is prevalent in Norwegian historiography.

Treatment of Nature

When analyzing the images and other visual aspects presented by Norwegian black metal the assumption is that such a discussion will revolve around the thematic aspects of heavy metal and its associated subgenres. While Norwegian black metal has had its share of the occult and Satanism, it has been the inclusion of elements of Norwegian cultural and historical identity that has allowed it to become a part of national Norwegian identity. One of the ways in which this has been done by black metal bands has been through depictions of nature that coincide with the artwork of nineteenth century romantic painters. The importance of nature in the identity of Norway is a point dealt with by Viggo Vestal when contending that «nature in general has had a very positive aura in Norwegian public life and in many ways [has] functioned as national emblems.»¹⁴ With this taken into consideration, the use of nature in the visual elements of Norwegian black metal works to connect a genre long considered extreme and outside the bounds of social norms to be included into the national cultural dialogue.

One of the most commonly used areas for black metal bands to use nature is in the cover art of their albums. Typically, depictions include the use of native Norwegian trees, such as spruce and birch, along with sceneries filled with mountains, fjords, and other terrain that is distinctly Norwegian. An example can be seen on Enslaved's first full-length release entitled *Frost*. In the initial wave of Norwegian black metal Enslaved brought a different thematic concept to the fore, one that sought inspiration from the Norway's native culture as opposed to Satan and the occult. Depicting a mountain lake surrounded by tall mountains colored in cold hues of blue, black, and white, the cover art of *Frost* is indicative of this difference in thematic content. Coming from tourist book called *Discover Norway* the band had found in Bergen, the image of a long, glacier carved lake beset in mountains and shrouded in mist sets the tone for the music on the album. The picture of this mountain lake is recognizable as something inherently Norwegian in its essence; a purpose that most likely suited the intentions of authors of the

Helheim, Kvarteret, Bergen, 2011. (Foto: Jarle H. Moe)

book where the image was originally found and of the band in selecting it as an album cover. Though Enslaved are perhaps best described as an extreme metal band in their more recent albums, the band's use of nature has played an important role in how an extreme form of music can be integrated into a larger national identity.

While many Norwegian black metal album covers have a similar concept as the one found on *Frost*, other bands borrow the works of the Norwegian national romantic period. One such example is from the album *Likferd* by the band Windir. The album cover depicts a cropped version of the painting *Likferd På Sognefjorden* by Gude and Tidemand. The choice by Windir to use the painting suits the folkish styling of the music presented. In the painting, a peasant funeral ensemble is shown

sending off a coffin draped in a Norwegian flag on a small boat along a fjord. However, having *Likferd På Sognefjorden* as cover art works in other ways that link it to Norwegian identity and cultural memory that go beyond the obvious inclusion of the Norwegian flag and the importance of the Gude and Tidemand in Norwegian art history. Aside from the flag that is portrayed in the painting, the terrain depicted by Gude and Tidemand is distinctly Norwegian. The setting in which the funeral is taking place shows the water of a fjord with rugged, jagged rocks that are punctuated by tress and other scattered vegetation. This setting, along with a dramatic sky that is alive with low-hanging grey clouds, epitomizes how Norwegian nature was romanticized at the time when Norway's cultural identity was being constructed. It is both somber and serious, while at the same time beautiful and inspiring.

The images used for the covers of *Frost* and *Likferd* operate similarly in how they communicate to the viewer. The artwork for both of the covers show a landscape that has been used in the cultural idea of Norwegian national identity. While *Likferd* borrows directly from a well-known romantic painting and shows how nature has been treated throughout Norway's construction of national identity, *Frost* is able to infer the same romantic sentiments while employing a photograph from a modern, English language tourist book of Norway. The elements found in both album covers work to create a heavy, contemplative atmosphere that invites the viewer to create a personal relationship with the scenery, an idea that correlates directly to the ideals of liberty and personal freedom that Norwegian national romantics were trying to establish.¹⁵ This individualistic approach to nature was central to the national romantic conception of Norwegian identity throughout the nineteenth century and as a result has remained an important part of the modern idea of Norwegian identity.

Uses of History and the Ancient Past

The construction of Norway's ancient past has also been an element of Norway's national identity that has been used by black metal in the visual aspects of their music. Just as with nature, parts of Norway's history were employed by national romantics in the nineteenth century. Unlike their contemporaries in Sweden and Denmark, Norwegian national romantics did not focus on «heroic figures and scenes from Nordic antiquity»,¹⁶ but sought the Vikings and their mythology as an inspiration to further their claims for an independent identity. In doing so, the national romantics of this time were establishing a period of Norwegian self-determination that was free from the yoke of foreign domination both culturally and politically.¹⁷ As such, romantic notions of Norwegian history have become integrated through their inclusion in state monuments and cultural institutions such as the Viking Ship Museum in Oslo, the *Sverd i fella* monument in Hafrsfjord near Stavanger, and the Historical Museum maintained by the University of Oslo.

The use of Norway's history in this manner has been employed by a wide range of Norwegian black metal

bands. An example of this can be seen on the album *Heiðindómr Ok Mótgangr* by the band Helheim. The cover art for the album prominently displays the *odal* rune from the old Norse alphabet, known as the Elder Futhark, and two birds reminiscent of Odin's ravens, Hugin and Munin. In addition, many bands, in either their cover art or promotional material, use *Mjølner*, Thor's hammer, as another reference to Norway's ancient forefathers and Viking past. Nearly every Norwegian black metal band has, at some point, used either runes or *Mjølner* whether it be on their album covers, clothing, or any other part of the visual components of the music. However, the inclusion of Viking and mythological themes in Norwegian black metal is not limited to runes and *Mjølner*.

The lyrical themes of a number of bands include references to the Eddas and the sagas told within them. The song «Dualitet Og Ulver» by Helheim from the album *Heiðindómr Ok Mótgangr* demonstrates how Norwegian black metal bands integrate these themes into lyrical content in the lines:

Brødre av ondskapen selv
Barn av den mektigste ulv
Kan du se dem fortære
Sluker sol og måne
Og så var det blendende mørke
Og så var det intet mer.¹⁸

The sampled lyrics allude to the sons of Fenrisulven, Sköll and Hati Hróðvitnisson, and their respective devouring of the sun and the moon that signals the beginning of Ragnarok. While the lyrics for «Dualitet Og Ulver» are more or less directly borrowed from the *Gylfaginning* of the Poetic Edda, Helheim also employs a more existential approach in interpreting Norse mythology. The song «Viten Og Mot (Stolthet)» from the same album typifies this approach with the lyrics:

Lytt til den eldstes ord/Fra dem kommer
ofte
Kløktige ord og visdom/Lyter og dyder
Bærer de dødelige sønner/Blandet i ens
bryst.¹⁹

While the lyrics such as the ones used in «Viten Og Mot (Stolthet)» reference Norse mythology, other bands are more direct in how they associate themselves

with the ancient past. One such case is from the band Borknagar in their song «Eye of Oden» from their album *The Olden Domain*. The lyrics attempt to create a personal link to the past in the lines:

My heart it beats the pulse of ancient times
The countless rhythm, the rattling stones
My weapon cleanses the filth of all the
bones.²⁰

This sentiment is further expressed in the song «Origin» from the album *Epic* in the lines:

We're the voices of thunder and image of
lightning/It rove inside us since day one
In past times we tamed the frightening/A
heritage leaping, from father to Son.²¹

The use of personal pronouns paired with the phrases «ancient times» and «a heritage leaping, from father to Son» illustrate the intention of the author to directly connect themselves to the ancient past. Moreover, the lyrics instill the notion that the same cultural 'heritage' from the past is still a part

of Borknagar's idea of themselves and of those who share the same cultural identity.

In addition to the glorification of the Vikings and Norse mythology, the national romantics also sought to immortalize those Norwegians who defended their homeland against invaders in times closer to their own. Occurring in 1612, the Battle of Kringen stands as perhaps one of the best examples of how a non-antiquity battle has been lifted up a symbol of national pride. Though only a side note of the Kalmar War, the Battle of Kringen and the mythology surrounding it was the subject of national romantic works across all mediums. Not only did these works seek to honor the Norwegian defenders, but also paired the geo-political realities with the creation and construction of a culture that glorified the peasant to bolster Norwegian claims for an independent and unique identity.

A symbolic part of the Battle of Kringen is portrayed in a painting by Theodor Kittelsen entitled *Op under Fjeldet toner en Lur*. The piece depicts a peasant woman standing on a raised piece of land sounding

Mayhem, Hole in the Sky festival, Bergen, 2011. (Foto: Jarle H. Moe)

Filosofem, Burzum. Misanthropy Records, 1996.

a horn while dressed in *bunad*, a traditional peasant attire, still worn on Norway's Constitutional Day.²² The figure in the painting is based on the folktale of *Pillar-Guri* and the call to arms for the peasant militia to assemble and meet the invading force. This painting graces the cover of Burzum's album *Filosofem* and its use is indicative of the same process of other Norwegian black metal bands. While the music on the album matches Kittelsen's sparing use of color and folklore themes, the inclusion of *Op under Fjeldet toner en Lur* as a cover sends a message to the viewer that the both the image and the music on the album are Norwegian. Additionally, its use in this way is consistent with the construction and romanticization of the peasant by Norwegian cultural institutions such as the Norwegian Museum of Cultural History.

Conforming Radicalism

By taking symbols from the Viking period, including Norse mythology, and utilizing artwork that portrays a romanticized idea of the peasant, Norwegian black metal bands incorporate numerous elements that contribute to national identity. In doing so, they help maintain a connection to the immemorial past in way that enables them to create an 'imagined community' and a cultural memory that is consistent with the construction of history and the ancient past as portrayed by state monuments and cultural institutions. Connecting to the past in this way creates an idealized notion of *likhet* based on an

image of Norway that is culturally homogenous and maintains ethnic boundaries based on cultural identity. In the lyrics, the bands are using grammar that is consistent how the ancient past has been treated in Norwegian historical discourse.²³ This 'history of phases and arguments» in Norwegian black metal is a phenomena similar to the use of linguistics in Wodak's work dealing with the Waldheim affair and the integration of racial discourse in Austria. Moreover, Kress and van Leeuwen's idea of 'visual literacy', in which people in modern times are more attuned to the meanings of images, places an emphasis on the visual aspects of Norwegian black metal.²⁴ As images are given meaning through their social and cultural framework, the viewers receiving the images are able to recognize and confirm the repetition in the use of history by both the bands and cultural institutions and monuments.

The use of Norwegian history and the ancient past along with a romanticization of nature that is consistent with that of the national romantics from the nineteenth century, offers an explanation as to how black metal has become a symbol of national culture. Though the genre has had commercial success, the fact that black metal is a form of extreme music, with a fan base that is small in relative terms to other forms of popular music, is indicative of the fact that Norwegian black metal's use of history and notions of the past have played an important role in reaching its current status. When the genre's history is taken into consideration, the relationship between Norwegian black metal and the hegemonic conceptions of national identity become even more apparent. Through the use of history in this way black metal bands not only link ideas of national identity between the romantic period and now, but also demonstrate that these ideals have been important to Norwegian identity throughout the country's existence. While this relationship is not without potential consequences, especially given the association with homogenous ideas of ethnic and cultural identity, it is nonetheless apparent that the use of history through lyrics and visual elements can bring even the most extreme genres of music to acceptance and recognition as an important part of national culture and identity.

Noter

- 1 This has consisted of recognition in a variety of ways including, but not limited to Keep of Kalessin at the *Melodi Grand Prix* in 2010, inclusion in Norwegian diplomatic handbooks, numerous nominations for the *Spellemannprisen*, and the awarding of the *Norsk Artistsforbund* honorary prize to Enslaved in 2011.
- 2 Gullestad, «Egalitarianism, Nationalism, and Racism», p. 45
- 3 For further reading on historical critical discourse analysis; see *From World War to Waldheim* by David F. Good and Ruth Wodak. For additional material on the use of images how they relate to everyday life; see Stefaan Slembrouck's contribution to *Handbook of Pragmatics* and co-written article with James Collins entitled «Reading Shop Windows in Globalized Neighborhoods» from the *Journal of Literacy Research* 39(3), 2007.
- 4 Taylor, «Nordic Nationalism: Black Metal Takes Norway's Everyday Racisms to the Extreme», p.162.
- 5 Taylor, «Nordic Nationalism: Black Metal Takes Norway's Everyday Racisms to the Extreme», p.162.
- 6 Dyrvik, *Norway: A History from the Vikings to Our Own Times*, p. 190.
- 7 Anderson, *Imagined Communities*, p. 15.
- 8 Anderson, *Imagined Communities*, p. 19.
- 9 Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780*, p 14.
- 10 Assmann, «Collective Memory and Cultural Identity», p. 125.
- 11 Assmann, «Collective Memory and Cultural Identity», p. 129.
- 12 Assmann, «Collective Memory and Cultural Identity», p. 132.
- 13 Gullestad, «Egalitarianism, Nationalism, and Racism», p. 45.
- 14 Viggo Vestal, «Breakdance, Red Eyed Penguins, Vikings, Grunge and Straight Rock'n'Roll», p.13.
- 15 Morton, «Frithjof Smith Hald, Norwegian Landscape-Painter», p. 132.
- 16 Barton, *Sweden and Visions of Norway*, p. 17.
- 17 Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, p. 196-197.
- 18 Helheim, «Dualitet Og Ulver,» *Heiðindómr ok Mótgangr*. Karisma Records, 2011, CD.
- 19 Helheim, «Viten Og Mot (Stolhet),» *Heiðindómr ok Mótgangr*. Karisma Records, 2011, CD.
- 20 Brun, «Eye of Oden,» *The Olden Domain*, Magic Arts Publishing, Century Media Black, 1997, CD.
- 21 Brun, Vintersorg, «Origin,» *Epic*, Century Media Records, 2004, CD.
- 22 Munch, «Ten Thousand Swedes: Reflections on Folklore Motif», p. 63.
- 23 Wodak, «Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis», p. 204.
- 24 Kress and van Leeuwen, *Reading Images*, 17.

Litteraturliste

- Anderson, Benedict. *Imagined Communities*. Verso: London, 1983.
- Assmann, Jan. «Collective Memory and Cultural Identity». translated by John Czaplicka. In *New German Critique*, No. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer 1995): 125-133.
- H. Arnold Barton. *Sweden and Visions of Norway*. Southern Illinois University Press: Carbondale and Edwardsville, IL, 2003.
- Dick, Chris. «Long Cold Winter: The Making of Enslaved's Frost». In *Decibel: Special Collector's Edition: Black Metal Hall of Fame* (2010): 34-40.
- Dyrvik, Ståle. *Norway: A History from the Vikings to our Own Times*, edited by Rolf Danielsen. Scandinavian University Press: Oslo, 1995.
- Gullestad, Marianne. «Egalitarianism, Nationalism, and Racism». In *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. 8, No. 1 (March 2002): 45-63.
- Hobsbawm, Eric. *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press: New York, 1990.
- Kress, Gunther and Theo van Leeuwen. *Reading Images*. Routledge: New York, 1996.
- Morton, Frederick W. «Frithjof Smith: Hald, Norwegian Landscape-Painter». In *Brush and Pencil*, Vol. 10, No. 3 (June, 1902): 129-135, 137-139.
- Munch, Peter A. «Ten Thousand Swedes: Reflections on a Folklore Motif». In *Midwest Folklore*, Vol. 10, No. 2 Summer, 1960): 61-69.
- Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Basil Blackwell: London, 1986.
- Talyor, Laura Wiebe. «Nordic Nationalism: Black Metal Takes Norway's Everyday Racisms to the Extreme». In *The Metal Void*, edited by Nial W.R. Scott and Imke Von Helden, 161-173. Inter-Disciplinary Press: Oxford, 2010.

Illustrasjoner

Forfatteren og redaksjonen ønsker å takke fotograf Jarle H. Moe, samt artister som har gitt tillatelse til å trykke fotografier og platecover: Varg Vikernes/ Plastic Head Music Distribution, Helheim ved Tom Korsvold, Bjørnar E. Nilsen, Taake ved Bjørnar E. Nilsen, Viðr ved Christopher Zibell.

Bokmeldinger

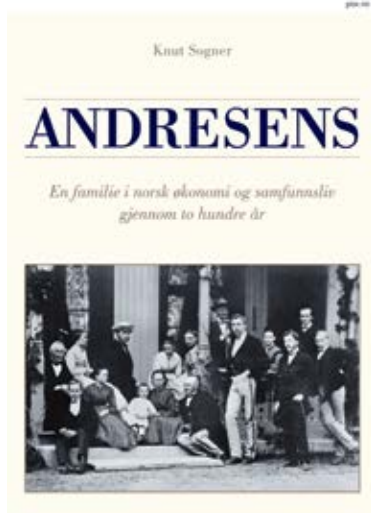
Knut Sogner - Andresens: En familie i norsk økonomi og samfunnsliv gjennom to hundre år
(anmeldt av Morten Haave)

Kirsten Alsaker Kjerland - Nordmenn i det koloniale Kenya
(anmeldt av Martin Foyen Bjerknes)

Anders Johanson - De glemte agentene. Norsk-svenske våpenbrødre mot Nazi-Tyskland
(anmeldt av Andreas Bagås Lien)

Bjørn Westlie - Hitlers norske budbringere
(anmeldt av Morten Haave)

Irving M. Zeitlin - Jews: The Making of a Diaspora People (anmeldt av Håkon Teigen)

Greiner av en økonomisk elite

Andresens: En familie i norsk økonomi og samfunnsliv gjennom to hundre år

Knut Sogner
Pax, 2012

Johan H. Andresen, født 1961, er milliardær og eier av Ferd, et investeringsselskap som ble grunnlagt på pengene fra salget av familiebedriften Tiedemanns Tobaksfabrik i 1998. Han følger med i tiden og er aktiv på Twitter, noe norsk presse lar seg begeistre av,¹ men virksomheten hans har også lange, ubrutte historiske røtter. Det er disse røttene som nøstes opp i næringslivshistoriker Knut Sogners nye bok *Andresens*. Sogner har brukt Andresen-slekta som en inngang til å skildre norsk økonomi, politikk og organisasjonsliv gjennom 200 år, og også et mer bredt og allment tema, familiekapitalismen. Hans tese er at viktige familier, som har grunnlagt og opprettholdt store institusjoner i Norge, er for lite påaktet i viktige oversiktsverk innen økonomisk historie. Uheldigvis for Sogner har det blitt utlagt i pressen som at han «mener den offisielle norske historieskrivingen er feil».² Sogner selv går imidlertid ikke til felts mot noen «offisiell historie» i

boka, han argumenterer redelig og konsentrerer seg om å belegge sin tese med kilder.

*Merk: slektningene beskrevet i boka har ofte samme fornavn, blant annet bærer fire menn navnet Johan Henrik Andresen. Heretter vil de for ordens skyld benevnes JHA1, JHA2, JHA3 og JHA4.*³

Historien er kronologisk, og begynner med Andresen-slektas opprinnelse i Norge – innvandrer Nicolay Andresen (1781–1861) fra Tønder på Jylland. Han kom til Norge i en gunstig tid for å slå seg opp, men Sogner presenterer aldri utviklingen som en rett linje mot suksess. Familien solgte blant annet Tjuvholmen i 1856 (s. 44), et mistak i dagens perspektiv ettersom strøket nå har ufattelig stor pengeverdi. Heller ikke er boka noen «slektskrønike», slik flere kanskje tenker ved første blick på *Andresens*. Sogner har et annet grep. Det han egentlig gjør er å følge dagens stormann, Ferd-eier JHA4, og hans slekt bakover

i stedet for å følge stamfamiliens etterkommere forover. Sogner vektlegger å spørre om hvorfor JHA4 fortsatt befinner seg i Norges øverste næringslivssjikt mens andre familiegreiner falt utenfor i økonomisk trøblete tider. Som Sogner sier; «Butenschøn og Engelhardt Andresen-grenene som hadde stått bak Andresens Bank, tapte sine formuer og *forsvinner ut av denne historien*» (s. 520, min utheving).

Det kunne jo også vært interessant å se hva som skjedde med familiegreinene etter at de tapte sine formuer. Bokas 525 sider er ikke så avskrekkende at det ikke kunne vært spandert 100 ekstra sider på dette. Man ville da gått noe utenfor tråden familiekapitalisme, som vel er grunnen til utelatelsen, men fått med mye annet gøy. Barthold Butenschøn ble for eksempel forlagsmann i Butenschøn & Andresen, et forlag som ikke er nevnt i boka. Han var styremedlem i Oslo bymuseum og lokalhistoriker, noe som er

interessant for oss historikere, og var far til blant andre Midtøsten-kjenner Nils Butenschön, en interessant person som heller ikke er nevnt. Nils August Andresen nevnes som redaktør i dagens *Minerva* i den sammenheng at Ferd-eieren (som er redaktørens fetter) sponser tidsskriftet. For øvrig har *Minerva*-redaktørens far, dr.philos. i historie Anton Fredrik Andresen, vært en viktig kilde for Sogner, blant annet ved å bidra med oppspart materiale, «notater» og kildetypen «opplyst til forfatteren av». I brødteksten er imidlertid ikke han nevnt noe særlig heller, bortsett fra i bildetekster til familiebilder. Det hadde ikke skadet å redegjøre nærmere for Anton Fredrik Andresens bakgrunn når han tydeligvis har betydd mye for bokprosjektet.

Men bokas fokus er nå engang slik det er, med hovedvekt på forfedrene og formødrene til JHA4. En kan også argumentere for at det rekker, hva størrelsen på bokas persongalleri angår. Med fire personer som heter Johan Henrik Andresen, og sju i navnerregisteret som heter Nicolai Andresen (med forskjellige mellomnavn), krever det sin leser å følge med på den fortellingen som foreligger. Sogner dekker også over ganske mye av «den utvidede familien Andresen», altså andre slekter som ble inngiftet med Andresen-kvinnene. Skal jeg være vanskelig, kan jeg trekke fram at det tidvis daler ned for mange navn, som når Sogner midt i en oppramsing kommer med slektsopplysninger i en bisetning: «Magnus Gothlf Oppen fra Larvik, som var svigerfar til Halfdan Wilhelmsen». Wilhelmsen er til da ikke

presentert i historien, og leseren må gjette seg til at han tilhører det kjente rederiet med samme navn.

Men i disse vide slektsforgreiningene ligger også mye av nøkkelen til å forstå Andresen-slekta som familiekapitalister. Ulike fettere, tre- og firmenninger, med ulike etternavn men felles røtter, kunne bistå hverandre i forretninger og politikk, og skape videre forgreininger inn i nye norske eliter. Sogner skriver således godt om de forskjellige sosiale klubber og kretser som slektas medlemmer har opptrådt i gjennom århundrene. De kunne være kjent som De Sædvanlige på 1820-tallet, kretsen rundt Wedel Jarlsberg rundt 1850, Vort Land på 1920-tallet, forgreininger til Sverige og Tyskland, Lysakerkretsen eller motstandsmiljø mot slutten av andre verdenskrig. Oversikten er riktignok ikke uttømmende. Skiklubben Fram er blant annet ikke nevnt. Et medlem av slekta, Harald Andresen, stiftet denne i 1889 sammen med blant andre to Fearnley-brødre og Jens P. Heyerdahl. Blant seinere medlemmer finner man slektninger med navn som Andresen, Butenschön, Eger og Astrup samt Løvenskiold, Plahte og andre.⁴

Noe interessant ved disse sosiale forbindelsene, er båndene som stadig – og i nye kontekster – skaptes av de pragmatiske kapitalistene. Andresen-slektas bånd ble først knyttet mellom gammelt handelspatrisiat, driftige innvandrere og embetsmannseliter i den nye norske staten. Båndene ble seinere fornyet med kontakten inn mot Venstre-

eliter så lenge det var aktuelt, og seinere gjennom sakssamarbeid med sosialdemokrater. Blant kapitalistene var Andresen-slekta pragmatisk og moderne i sitt valg av familier å samarbeide med, og la ikke alt for mye vekt på embetstradisjoner og avstamming. For eksempel gjaldt det samarbeidet med Plahte-familien, beskrevet som en «ny» familie i det aristokratiske pregede verket *Norske Slægter*. Det moderne gjenspeiler seg også i at den Andresen-eide bedriften Tiedemands Tobaksfabrik tidlig på 1900-tallet hanket inn vitenskapsmenn for å bidra med rasjonalitetens og saklighetens etos i produktutviklingen (s. 214f). Familien omfavnet dessuten moderne sport- og fritidskultur. Knut Sogner belegger dette godt (s. 149ff, 163ff), men – igjen – temaet kunne vært belyst ytterligere ved å behandle Skiklubben Fram.

Undersøkelsen av hvordan «nye menn» ble tatt inn i varmen med tradisjonelle slekter kunne også vært gjort enda dypere. En som bygde sine forretninger opp på samme arena som Plahte-mennene, nemlig i utlandet, var Magnus Blikstad. Han må ha betydd noe for Andresen-slekta, siden han som «ny mann» – altså ikke tilhørende de tradisjonelle kapitalistfamilene – ble tatt inn i representantskapet for Andresens Bank. Denne bankens sjef tok på den annen side over Blikstads styrelederverv i Nydalens Compagnie da Blikstad døde.⁵ Tanken om å stadig ta nye og dyktige personer om bord i familiens selskap lever i beste velgående også i den slektsdelen som i dag er økonomiske spydspisser: «Toppledelsen i

Ferd har i hovedsak bestått av nye mennesker» (s. 496), det meritokratiske er etablert som vår tids prinsipp. Med til den pragmatiske grunntonen i fortellingen hører dessuten at JHA2, som var Høyres leder 1934–1937, og som i likhet med mange andre næringslivsmenn i sin tid bar på en sterk kommunistfrykt, foretrakk å annonsere for sin Tiedemanns Tobakk i kommunistpressen. Det var fordi kommunistpressen under en strid mellom Tiedemanns og British American Tobacco sluttet med annonser for sistnevnte, vel på et slags nasjonalindustrielt grunnlag (s. 257). JHA2, som var standhaftig forsvarsvenn, lot også sosialist og tidligere antimilitarist Fredrik Monsen reklamere for sitt firma i serien «Tidens menn om Tiedemand»: «Alle bør foretrekke snadderøken foran kanonrøken», var Monsens budskap der.⁶

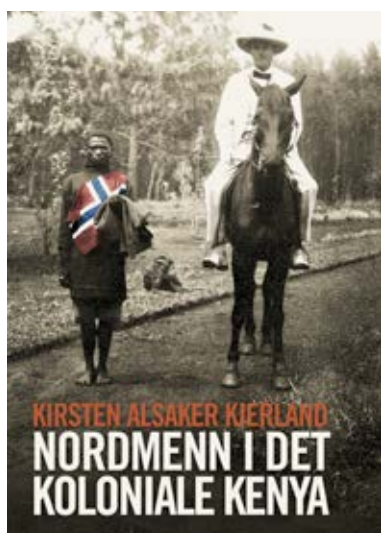
At JHA2s politiske virksomhet dekkes i boka, er kjærkomment. Det har ikke vært den helt store kulturen for biografier om Høyres førkrigsledere. Jens Bratlie er en av dem som virkelig burde hatt en biografi, mens biografien om C. J. Hambro er skrevet av hans egen sønn. Med *Andresens* foreligger en bok som beskriver en Høyreleder godt og setter ham inn i sin sammenheng – kanskje på en bedre måte enn en biografi om bare ham ville kunnet gjøre. Da tilgir vi selvsagt Sogner småfeil som at leder for Nobelkomiteen på 1930-tallet var «Høyres tidligere statsminister Fredrik Stang» (s. 351). *Fredrik* var aldri statsminister, mens *Frederik* Stang som var statsminister, døde i 1884. JHA2s valg i den kinkige perioden som andre verdenskrig var, dekkes

også på en nyansert og god måte.

Sogner behandler nyanser på en generelt heldig måte, samtidig som han beholder skildringene av lengre utviklingslinjer. Han har et stødig grep om hovedpersonene i fortellingen så vel som øvrig samfunnsutvikling og kontekst. Når man ser bort ifra det moment at gjetninger à la «kan ha fått», «ikke utenkelig», «det er fristende å tenke seg» blir litt mange når Sogner beskriver de eldste tider (kap. 1–3), virker tolkningene godt funderte. At herværende leser kunne ønsket seg noe mer dypdykk i materialet, med et blikk på enda flere sider av slekta, er jo egentlig bare en tillitserklæring til Sogners evner og en anerkjennelse av det både dype og brede dykket

Noter

- 1 Se anmeldelsen av *Andresens* i *Morgenbladet* 25.5.2012 (boka er «nyttig som støtte under lesningen av DN og Twitter», heter det der), foruten en feature-artikkel viet temaet i *A-magasinet* 2.12.2011.
- 2 *Finansavisen* 1.9.2012.
- 3 For en kortfattet oversikt over de viktigste medlemmene av slekta, se <http://www.snl.no/Andresen>
- 4 Qvale, Fredrik (red.). *Skiklubben Fram 100 år*. Utgitt av klubben, 1989.
- 5 Haave, Morten. «En for bygdens fremgang, ve og vel og sunde utvikling levende interessert mand», i: *Årbok for Asker og Bærum historielag*, 2013.
- 6 Pryser, Tore. *Klassen og nasjonen*. Bind 4 av *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, s. 27. Tiden, Oslo, 1988.

Noe mangelfullt om norsk kolonialisering i Kenya

Nordmenn i det koloniale Kenya

Kirsten Alsaker Kjerland

Scandinavian Academic Press, 2012

Det har i de siste ti-tolv årene kommet en rekke bøker som har forsøkt å vise nordmenns rolle i andre lands historie. Et hovedfelt er Nord-Amerika: Vi har gjennom flere volum kunnet lese om den rolle norske immigranter spilte blant annet i den amerikanske borgerkrigen, eller krigen mot indianerne.¹ Et annet populært felt er rollen nordmenn spilte i tjenesten til Nazi-Tyskland i mellomkrigstiden og under andre verdenskrig.² I *Nordmenn i det koloniale Kenya* retter Kirsten Alsaker Kjerland fokuset mot den britiske kolonien som inntil 1920 ble kalt Britisk Øst-Afrika. Hun søker å undersøke hvilken rolle nordmenn spilte i perioden fra koloniens opprettelse i 1885 fram til dens frigjøring på 1960-tallet, samt i bistandsarbeidet som ble påbegynt da Kenya hadde fått sin uavhengighet.

Med tittel som afrikanist, en dr. philos-grad om kenyansk lokalhistorie, og over to tiårs erfaring med Afrika og afrikanske

spørsmål bak seg, er det liten tvil om at Kjerland besitter den faglige tyngden som er nødvendig for et arbeid av en slik art. Hun har blant annet tidligere vært redaktør for artikkelsamlingen *Kolonitid: Nordmenn på eventyr og big business i Afrika og Stillehavet* (2009), og i en årrekke jobbet med koloni- og utviklingsrelaterte spørsmål i Afrika.

Bokens målsetninger

Forfatteren legger fram som sitt hovedmål å beskrive en del av norsk utvandringshistorie som hun mener har blitt oversett så langt. Utvandringen til Amerika var uten tvil den aller største, og har derfor, som tidligere antydnet, fått mest spalteplass. Ikke engang i et afrikansk perspektiv stikker Kenya seg ut – hovedandelen av de nordmenn som forlot sitt hjemland til fordel for sørligere breddegrader slo seg ned i Sør-Afrika. Man kan derfor spørre seg om verdien av en bok om Kenya, når den norske utvandringen til kolonien med forfatterens egne

ord beskrives som ”mikroskopisk”. Norsk utvandring til Kenya, hevder Kjerland, er allikevel viktig i et bredt utvandringshistorisk perspektiv: «Først når vi får en full historie om de mange, inkludert de små og få, vil vi få en mer helhetlig forståelse av fenomenet» (s. 15).

Ved siden av forfatterens overordnede mål er det også en rekke andre seiglivende myter hun ønsker å komme til livs om utvandringen til Afrika, blant annet at de som reiste dit enten var misjonærer i Guds tjeneste, eller desperat fattige lykkejegere som satset alt på et kort, og som håpet å tjene seg rike på det afrikanske kontinent.

Den første nordmannen ankom Britisk Øst-Afrika så tidlig som 1893. Dette er også den eneste misjonæren som figurerer i Kjerlands bok, selv om andremann ut, Jens Jørgen Bull Anderssen, havnet i Afrika på oppdrag fra Svend Foyn og Det

Norske Misjonsselskap. Etter et mislykket forsøk på å opprette en misjonsstasjon på Madagaskar endte Anderssen tilslutt opp i koloniadministrasjonen i den britiske kolonien i 1895. De fleste nordmenn som ankom landet i perioden før andre verdenskrig var enten bønder, eventyrere eller storviltjegere, eller en blanding av alle tre. Etter andre verdenskrig førte forbud mot storviltjakt til økt fokus på turisme i Kenya, noe også mange nordmenn var med på. Allerede i 1947 opprettet SAS en luftlinje til Nairobi, og en rekke norske forretningsmenn investerte store summer i kenyanske prosjekter. Den voldelige kenyanske frigjøringsbevegelsen, Mau Mau, som startet på 1950-tallet, og landets uavhengighet i 1963, skremte mange nordmenn fra å bli i landet, selv om en liten gruppe standhaftige mennesker valgte å bli. Det norske bistandsarbeidet i Kenya beskrives også i noen kapitler, og Kjerland hevder at Kenya hadde en spesiell plass i det norske bistandsmiljøet, og at Kenya både som uavhengig stat og tidligere koloni var godt kjent i Norge på 60- og 70-tallet (kap. 22).

Rikt, variert, men tidvis uoversiktlig

Det er mange menneskeskjebner som beskrives i boken. Forfatteren har lagt seg på en kronologisk linje der hun beskriver personene hver for seg, basert på når de kom til landet. Dette er ment å gjøre narrativen enklere, men på grunn av det rike persongalleriet er det allikevel noen ganger lett å miste tråden. Her figurerer mange brødre, fedre og sønner, alle med felles etternavn, og endel av disse

dukker opp litt hulter til bulter i kapitlene, noe som tidvis kan gjøre det vanskelig å holde oversikten over hvem som er hvem.

Språklig sett har forfatteren jevnt over sitt på det tørre. Kjerland bruker et friskt og lett leselig språk, og teksten flyter vanligvis lett framover. Boken plages imidlertid av små skrivefeil og grammatiske misformulasjoner av den sorten som burde ha blitt ryddet opp i en korrektur. Arbeidet med boken har pågått såpass lenge at slike ting burde ha blitt unngått. Dette er sjenerende, men det forringer allikevel ikke det helhetlige synet på boken.

Forfatteren har benyttet seg av et rikt og variert kildemateriale. I perioden fram til andre verdenskrig baseres boken først og fremst på personlig korrespondanse, dagboksnotedtegnelser og de reiseskildringer som utvandrende nordmenn fikk publisert i Norge. Kjerland har også skaffet seg mye informasjon gjennom samtaler og intervjuer med gjenlevende Kenya-farere, og deres barn og barnebarn. Disse får ofte komme direkte til orde: Forfatteren gjengir flere ganger lengre passasjer fra brev, bøker og samtaler – kapittel 18 er i sin helhet en personlig nedtegnelse av opplevelser i Kenya, ført i pennen av Ulla Braastad. Kvinnelige stemmer får i det hele mye plass, og vi får vel så mye et innblikk i deres syn på det afrikanske landet som vi får i mennenes syn. Kildevalget har sine fordeler, men ofte legges disse tidsvitnenedtegnelsene fram ukritisk, og uten at innholdet blir problematisert.

Manglende analyse

Dette er også bokens største feil: Det mangler en skikkelig analyse av en del av de temaene som blir tatt opp i boken. Formen forfatteren har lagt seg på – hun kaller det selv vitnelitteratur – gir i mange tilfeller leseren et uholdt innblikk i dagliglivet til en rekke av de utflyttede nordmennene, noe som på en side overlater innholdet til leserens eget skjønn. På den annen side tok jeg meg selv i å stadig ønske mer – det mangler en grundig analyse av en rekke av de spørsmålene som dukker opp idet man leser boken. Hvorfor valgte disse menneskene akkurat Britisk Øst-Afrika/Kenya? Oppfattet lokalbefolkningen nordmenn annerledes enn andre europeere? Hva var nordmennenes holdning til de innfødte og, like viktig, hva var de innfødtes holdning til nordmennene? Kjerland kommer (endelig) inn på det siste av disse spørsmålene mot slutten av boken, men dette gjelder bare for perioden etter 1950, og konklusjonen er bare at ulike syn eksisterte, uten at de blir problematisert eller diskutert noe ytterligere.

Boken er også iøynefallende fri for innfødte stemmer. Grunnen til at forfatteren har valgt denne formen forklares i etterordet: Mange av de gjenlevende nordmenn som hun ba dele sin historie, var redde for å bli portettert som den klassiske rasistiske koloniherre, som på brutalt vis utnyttet og undertrykte den afrikanske lokalbefolkningen. Hun har derfor vært nødt til å komme med forsikringer om at hun ikke er ute etter å dømme de som dro ned. Mange kenyanere har også vært uvilige til å bidra, skeptiske som de er til hvite

europere som skriver om Afrika; minnene fra kolonitiden sitter fortsatt igjen (s. 273). Boken kan derfor sees som et resultat av et kompromiss mellom ønsket om å beskrive perioden slik den var, og behovet for å skaffe de kildene hun trengte for å gjøre nettopp dette. Det er vanskelig å kritisere en forfatter for et valg hun i realiteten var nødt til å ta, men som leser vil man bli sittende igjen med en ubendig lyst på mer. Det hindrer også boken i virkelig å innfri det målet det satt seg ut for å nå: Vise hvorfor Britisk Øst-Afrika/Kenya var viktig i et norsk utvandringshistorisk perspektiv. Uten ordentlige analyser av disse nordmennenes motiver, og drivkreftene bak deres valg, vil vi aldri få et svar på hvorfor de valgte å gjøre som de gjorde.

Det finnes flere forsonende trekk ved Kjerlands bok. *Nordmenn i det koloniale Afrika* er bygget på grundig kildearbeid og stor kjennskap til regionen, og den viser at Kenya var et velkjent sted for mange nordmenn da bistandsarbeidet begynte på 1960-tallet. Samtidig avslører den også noen myter om afrikafarere. Men i forhold til sin hovedmålsetning, å presentere en «annerledes» utvandringshistorie enn den som er mest vanlig her i landet, når ikke boken helt opp.

Martin Foyen Bjercknes
Master i historie, UiO

Noter

- 1 Blant annet Greipsland, *Nordmenn i dødsleirene: Tusen norske soldater døde i den amerikanske borgerkrigen*; Skarstein, *Borgerkrigen: Nordmenn i kamp for Amerika 1861-65*; Skarstein, *Krigen mot siouxene: Nordmenn mot indianere 1862-62*.
- 2 Blant annet Emberland & Kott, *Nordmenn i det storgermanske prosjekt*; Veum & Brenden, *De som falt: Nordmenn drept i tysk krigstjeneste*.

Motstandshistorier frå grensa

De glemte agentene. Norsk-svenske våpenbrødre mot Nazi-Tyskland

Anders Johanson
Pax forlag, 2011

Den 1619 kilometer lange riksgrensa mellom Noreg og Sverige er gjennomgangstemaet i den svenske journalisten Anders Johanson si litt over 350 sider lange bok. Boka er fyrst og fremst ei samling historier om norske og svenske agentar som samarbeida om motstandsarbeidet på bae sider av grensa, samt ein del eksempel på mindre samarbeidsvillige svenskar.

Boka tek òg opp den generelle politiske konteksten. Sverige sin posisjon under den andre verdskrigen var vanskeleg, og situasjonen blei ikkje mindre vanskeleg for den nøytrale småstaten då grannelanda Noreg og Danmark blei invaderte av Nazi-Tyskland 9. april 1940. Då den svenske utanriksministeren ikkje ville garantere at Kong Haakon ville få lov til å returnere til Noreg medan landet var okkupert, dersom han reiste inn i Sverige for å søke nattely 12. april 1940, var forholdet mellom Noreg og Sverige så dårleg som det neppe hadde vore sidan 1905. Dette

gjorde den svenske og norske kongen til uvener på livstid (kap. 3).

Mangfaldige historier

Innanfor denne politiske konteksten fortel boka mange ulike historier, som illustrerer den store spennvidda i korleis forhold mellom einskildpersonar på kvar side av riksgrensa kunne arte seg i denne dramatiske perioden. Det mest interessante i boka er historiene om svenskar som stilte opp for Noreg på eit tidleg stadium, då den svenske nøytralitetspolitikken blei praktisert som strengast. Eksempel på dette er Allan Mann, som fyrst var frivillig i den finske vinterkrigen, og dernest reiste nærast direkte til Noreg for å delta i kampane der saman med andre friviljuge som riksdagsmannen James Dickson og oberst C. A. Ehrensvärd (kap. 2). Dickson skulle seinare bli sentral i etterretningsarbeidet (kap. 15). Private reiser til Sverige var den einaste lovlege måten

svenskar kunne hjelpe til i Noreg, da vervingskontor og eksport av krigsmateriell var forbode. Dette gjorde dei under stor personleg risiko, ettersom Hitler hadde gjeve ordre om at alle ikkje-nordmenn som deltok i kampane skulle sjåast på som partisanar, og skytast etter standrett (s. 33). At det var stor sympati for Noreg si sak på grasrotnivå i Sverige kjem tydeleg fram i boka.

Med innføring av visumplikt for nordmenn i Sverige 24. mai 1940 blei passfridomen mellom dei to landa oppheva då det var mest bruk for han. Den fyrste tida etter invasjonen var det mangel på klare reglar, og det kom fleire episodar der norske statsborgarar blei vilkårleg handsama av svensk grensepersonell (s. 47). I dei fyrste krigsåra såg svenske grensevakter særleg på unge nordmenn som lukkejegerar og eventyrarar (s. 50). I alt 60 000 norske statsborgarar kryssa svenskegrensa under krigen, dei fleste av dei unge menn (s. 178). 1957 personar,

av dei 234 kvinner, blei arrestert mellom 1939 og 1944 mistenkt for spionasje eller sabotasje og blei internerte i Sverige. Blant dei var også motstandsmannen Hagbard Falk, som måtte feire julekvelden 1942 på einecelle i Karlstad (kap. 14). Toleransen for motstandsarbeidet hjå dei svenske styresmaktene auka etter kvart som det blei klart kva for veg krigen gjekk i, og Nazi-Tyskland stod fram som ein mindre trussel.

Sverige som årsak til heimefrontens suksess?

Johanson sin dristige hypotese er at den norske Heimefronten blei den mest vellukka motstandsørsla i Europa, *på grunn av Sverige*. Sjølv om den norske motstandsørsla møtte mykje motstand og mindre venleg innstilte myndigheitspersonar i Sverige, var det utvilsamt eit føremon at ein i realiteten fekk moglegheit til å nytte eit nøytral, ikkje-okkupert naboland som base. Eit slikt føremon hadde ikkje nokon av dei andre okkuperte landa på kontinentet som det er naturleg å samanlikne seg med, til dømes Nederland.

Eit sentralt tema i boka er kurerverksemda som blei bygd opp med base i Sverige. Kurerverksemda var viktig for å finansiere heimefronten sin aktivitet, for at agentane i Noreg kunne kommunisere med kvarandre og med eksilregjeringa, og for å bygge opinion i folket. Ei av dei mest interessante historiene i samband med dette er den om Gerd «Mosse» Santesson, som var sentral i å få den illegale avisa *Håndslag*, med blant andre Willy Brandt i redaksjonen, smugla inn til Noreg. I Noreg dreiv Gerd

både etterretning, formidling av nyhende og danning av opinion. Det var difor eit stort tap for motstandsørsla då ho plutselig døydd i oktober 1943 (kap. 8). Ho syner òg at kvinner spela ei rolle i agent-arbeidet. Historia om kurersjef Johan «Skigutt» Grøttumsbråten, som blir teke opp i boka sitt kapittel 19, er og av dei meir vellukka kapitla.

Metode, struktur og språk

Eit stort metodisk problem med boka er at ho er fullstendig blotta for kjeldereferansar i teksten, verken når forfattaren bruker sitat eller når informasjon frå kjelder blir parafrasert i teksten. På slutten av kvart kapittel er kjeldene for kapittelet rett nok oppgjeve, saman med relevant litteratur for vidare lesing. Når kjeldeoversyna tidvis er så generelle som «Dokumenter i det svenske Riksarkivet (Marieberg)» (s. 185) må ein likevel kunne seie at dette er uakseptabelt, særleg når det blir presentert ny informasjon. Det er difor vanskeleg å halde heilt styr på kvar dei ulike delane av informasjonen er henta frå, og det blir vanskeleg å etterprøve konkrete påstandar forfattaren set fram i teksten, for den som måtte ønske å prøve seg på det. Språkleg er det eit irriterande element at forfattaren tidvis skiftar mellom preteritums-form og historisk presens, truleg for å skape eit inntrykk av dramatik. Dette er likevel ikkje eit stort problem, og språket i Svein Sæther si omsetjing flyt i hovudsak godt.

Boka er strukturert med mange mindre historier av ulik lengde i kvart sitt kapittel, og kapitla er i hovudsak plassert kronologisk, utan at dette er etterlevd

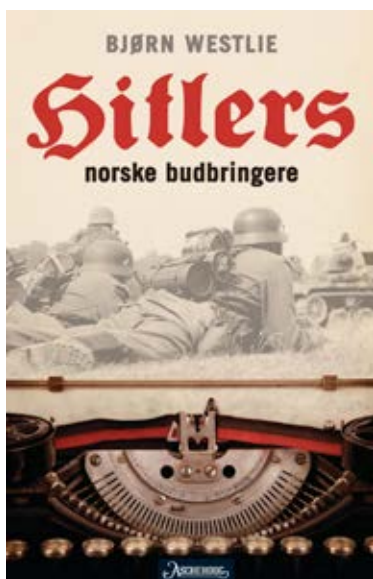
slavisk. Ikkje alle kapitla er like vellukka. Enkelte går meir i retning av opprømsing av namn, organisasjonar og datoar enn historieforteljning. Det store talet på namn og relasjonar som blir presentert i boka er i det heile vanskeleg å halde heilt styr på. Hovudintrykket er likevel at forfattaren evnar å fortelje spanande historier i kapittelformat. Dei mest vellukka kapitla har ein tydeleg raud tråd, og eit relativt avgrensa persongalleri. Som heilskap meiner eg boka lir av mangel på ei overgripande analytisk drøfting av dei store trekka. Eg meiner òg at stoffet kunne vore betre strukturert, for å lage betre historier med ein tydelegare raud tråd gjennom heile boka.

Balansert historieskriving?

Fleire av agentane Johanson fortel om har fått omtale tidlegare, og som kollektiv har denne gruppa fått brei plass i historiografien om den andre verdskrigen. Tittelen står difor ikkje fram som heilt treffande. Det er samtidig tilfredsstillande å lese ei historieframstilling om motstandsarbeid som ikkje teiknar eit svart-kvitt bilete der gode og vonde er dei einaste kategoriane. Boka syner tydeleg nyansane i historia om desse dramatiske åra, og dei svenske Noregs-venene i den tidlege fasen er det mest nyanserende elementet. Om ein ikkje let seg skremme av mangel på fotnotar og enkelte mindre heldig oppbygde kapittel, kan ein interessert lesar altså trygt lese denne boka med utbytte og glede.

Andreas Bagås Lien

Masterstudent i historie, UiO

Journalistisk om krigsjournalister

Hitlers norske budbringere

Bjørn Westlie
Aschehoug, 2012

Det er et prosjekt som historiestudenter har grunn til å følge ekstra nøye med på, når *Hitlers norske budbringere* av Bjørn Westlie nå foreligger i bokhandelen. Boka er basert på Westlies masteroppgave fra Universitetet i Oslo i 2010, og har referanser til et Fortid-nummer (2/2012) som må ha blitt sluppet ganske nær bokas trykkedato.

Temaet er norske avis- og magasinskribenter som var innrullert i væpnede styrker på Østfronten under andre verdenskrig. Jonas Lie er en av dem som er kjent for dette, og har følgelig fått "Med penn og pistol" som tittelen på sin biografi.¹ Lie nevnes da også i boka, men Westlie har lagt større vekt på noe mindre kjente personer. Det er derfor et godt dokumentasjonsprosjekt Westlie her har foretatt. Forfatteren følger tre personer – Egil Hartmann, Ulf Breien og Osvald Olsen – både før, under og etter krigen. Andre reportere behandles over noe kortere tidsrom.

Framstillinga blir mest spennende når man får følge personene over lengre tid. Enkelte framstår som fargerike personer på sin spesielle måte. Det gjelder for øvrig ikke bare nordmennene med SS-tilknytning, men også bipersoner vi møter, for eksempel en reporter på alliert side som vandret rundt bevæpnet: Ernest Hemingway (s. 116). Krigen var en tid for både system-menn og eventyrere. Når man får lese om reporterne i andre situasjoner enn ved fronten, blir dessuten bildet av dem rikere. Derfor hadde det ikke gjort noe om Westlie hadde valgt å følge flere reportere i dybden. Med sine 160 sider kunne boka fint tålt noen utvidelser.

Også tematiske linjer kunne i større grad blitt fulgt tilbake i tid. Blant annet kunne kapittelet "Jødehatet" blitt beriket med flere forskningsreferanser om antisemittismen i Norge før krigen. Noe er på plass, men virksomheten til sentrale antisemittiske skribenter som

Eivind Saxlund og Mikal Sylten er ikke nevnt.² Dermed mister man også noe av konteksten for frontreporternes handlinger. Var den sterke antisemittismen som preget reportasjene en klesdrakt de iførte seg i ekstreme situasjoner og i ekstremt selskap, eller kom den i større grad innenfra? Var antisemittismen indoktrinert i reporterne av de tyske nazistene, eller hadde den satt seg i reporterne bakhoder gjennom førkrigsår med lesning av presse og magasiner?

Boka gir ikke noe entydig svar på dette. Om responsen på tyske direktiver som krevde propaganda om tysk seier og jødisk-bolsjevikisk undergang, heter det at "Ulf Breien trengte neppe så mange direktiver om hva han skulle skrive" (s. 68). Men ble han ikke i det minste formet av det sterke presset i tysk propagandaapparat og i den troppen han fulgte? Når det gjelder Osvald Olsen, spør forfatteren rett ut: "Mente han det samme før han meldte seg inn i NS og ble krigsreporter?"

Men så svares det egentlig ikke på spørsmålet om hva han mente før. Det refereres i stedet til nyere litteratur³ om at sosialiseringen i Waffen-SS forherdet språket. ”Herdingen som pågår i en krig, kan være med på å forklare at også de norske krigsreporterne skrev forherdede tekster. Osvald Olsen var nok en av dem”, er konklusjonen (s. 103). Det kan så være, men det ville overraske meg dersom det ikke var snakk om en forsterkning av tankegods som i hvert fall til en viss grad lå der før innrulleringen i pressetjenesten.

I en epilog dras linjer fra nazistenes bevæpnede reportere til *embedded*-journalister i diverse kriger de siste tiår. En anmelder har hevdet at dette ”kan virke som et noe anstrengt forsøk på å aktualisere boken”.⁴ Undertegnede er ikke helt enig i den kritikken. Sammenligningen mellom de forskjellige typer reportere, som det finnes anslag til allerede tidlig i boka (s. 14), er interessant. Temaet i seg selv forsvaret derfor sin plass. Hvor preget av soldatenes verdensbilde blir dagens *embedded*-journalister i forhold til andre verdenskrigs reportere? Riktignok får ikke epilogene behandlet temaet til fulle, på sine fire sider.

Det ble nevnt innledningsvis at boka er basert på en akademisk oppgave. I enkelte passasjer i boka bruker Westlie derimot et uformelt og presumptivt spenningskapende språk. Eksempler: ”Han skulle vise dem!” (s. 51) og ”Goebbels krevde alt!” (s. 83). Andre passasjer framstår som mer akademiske, særlig mot slutten av boka. Her er foreliggende litteratur mer kommentert, og de journalistiske *in medias res*-referatene noe

mindre. Denne stilen er nok å foretrekke. Riktignok er språkføring og tone til dels en smakssak for leseren. Forfatteren bør imidlertid ha tiltro til at den spenningen som finnes i stoffet, trer klart fram på boksiden også om han hadde valgt å droppe utropstegnene.

Boka har et par skrivefeil, som at Albin Eines konsekvent kalles Albert, at Andreas Norland konsekvent kalles Nordland, samt at Falklandskrigen fant sted i 1988 (et tema Westlie nevner i epilogen om *embedded*-journalistikk). En del sitater kunne også vært utdypet i større grad; de får ofte stå ukommentert og dermed tale for seg selv. Noen steder kommenteres også sitatene med betraktninger som at reporteren ”ikke var redd for å bruke språklige bilder” (s. 107). Men det er vel ikke en slik eventuell ”redsel” man ser etter når man leser disse reportasjene? Det finnes andre, mer interessante ting å kommentere ved sitatene. Forfatteren burde heller tatt for gitt at reportasjer vil inneholde en viss mengde språklige bilder, og konsentrert seg om hva disse bildene kan si om innholdet.

Dette ville gitt oss en noe lengre bok, men som nevnt ovenfor hadde dette langt ifra vært noen ulempe. Westlies 160 sider er nemlig godt nok researchet og skrevet til at man får lyst til å lese mer. Med andre ord er *Hitlers norske budbringere* en innføring i tematikken som en interessert leser kan komme seg gjennom på ganske kort tid. Men det hadde vært interessant med en mer dyptpløyende bok hvor de spørsmål som allerede er stilt, og de linjer som allerede er trukket opp i denne boka, ble utforsket

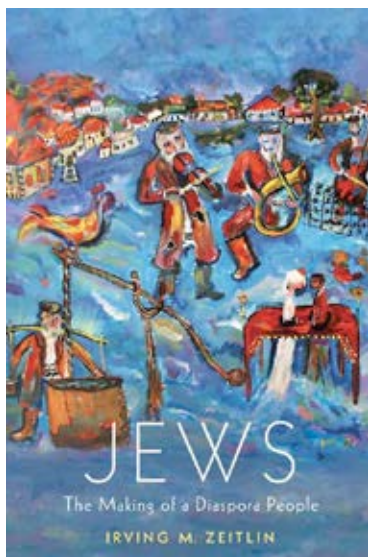
med enda mer empiri og flere sammenlikninger.

Morten Haave

Master i historie, UiO

Noter

- 1 Roughthvedt, Bernt (2010). *Med penn og pistol. Om politiminister Jonas Lie*. Oslo: Cappelen Damm
- 2 Disse er behandlet blant annet i hovedoppgaver ved Universitetet i Oslo. Se f.eks. Christensen, Olaf Sunde (1998). *Jøder og gojim. Mottakelsen av et antisemittisk skrift fra 1910* og Brattelid, Kristin (2004). *Mikal Sylten. Et antisemittisk livsprosjekt*
- 3 Neitzel, Sönke og Welzer, Harald (2012). *Soldater. Beretninger om krig, drap og død*. Oslo: Press
- 4 ”Et mørkt stykke pressehistorie”, anmeldelse av Øyvind Strømmen i Morgenbladet 12.10.2012

Identitet i diaspora

Jews: The Making of a Diaspora People

Irving M. Zeitlin

Polity Press, 2012

Den jødiske diaspora er et fascinerende tema. Jødernes status som «evige fremmede» i samfunn de var en integrert del av, som både en utstøtt og ofte forhatt gruppe og likevel en essensiell del av kristen, europeisk selvforståelse, har gjort dem til et yndet studieobjekt for samfunnsteoretikere. Nettopp denne rollen, fanget i det greske begrepet *diaspora*, står i sentrum for Irving M. Zeitlins omfattende fremstilling av jødisk historie. Zeitlin er professor i sosiologi ved Universitetet i Toronto, og ved hjelp av Max Webers religionssosiologi ønsker han å kaste nytt lys over utviklingen av den jødiske diaspora-identitet.

En jødisk verdenshistorie

Etter en teoritung introduksjon (se under) begynner Zeitlins historie på velkjent grunn: jødernes status i de tidlige imperiene, Perserriket og Romerriket. Han argumenterer for at persiske og romerske myndigheter ikke bar noe spesielt nag til jødene, men at den allerede velutviklede, religiøst forankrede nasjonalfølelsen, med

den tilhørende spesialbehandling som myndighetene innvilget jødene, vekket fiendtlighet blant nabofolk allerede i denne perioden – om det først fikk sine verste utløp i den kristne verden. Den antikke fortelling forlater han så i Palestina i tidlig keisertid, herfra gjør han et geografisk og kronologisk sprang, til jødernes utsatte posisjon i øst-Europa. Her peker han på hvordan jødene dels inntok, dels ble tildelt en stadig mer upopulær posisjon mellom katolske, polske landeiere og ortodokse ukrainske bønder. Under kosakk-opprøret i 1648 av 1600-tallet resulterte dette i at de øst-polske jødene nærmest ble utradert. Zeitlin argumenterer videre for at rystelsene fra opprøret var utslagsgivende for Messias-skikkelsens Sabbatai Zevis voldsomme popularitet blant europeiske jøder. Han antyder dessuten en mulig sammenheng mellom Zevi og den hasidiske vekkelsesbevegelsen blant andre øst-europeiske jøder.

Deretter flytter Zeitlin blikket vestover, til en annen av de

store katastrofene som rammer jødene i Renessansen, nemlig den spanske inkvisisjonen og arven derfra. Plass er også viet et spekter av Opplysningsfilosofers syn på jøder. Men den siste og mest konsentrerte delen av boken tar for seg antisemittismen i de tyskspråklige områdene; fra den tyske romantikken, via Hegel, Marx, Wagner og Nietzsche, til nazismens fremvekst. Rundt en tredjedel av bokens historiske del (nesten 70 sider, kap. 21 til 27) er dedikert til utviklingen frem til og forklaringene bak Hitlers «endelige løsning». Historien er velkjent, og Zeitlin bidrar heller ikke med mye nytt. I stedet beskriver han allerede etablerte teorier, bl.a. Webers tese om hvordan dehumaniseringen innebygget i det moderne statsapparatet utgjorde en betingelse for det tyske utryddelsesprogrammet. I hovedsak konkluderer han likevel med at nazismens massedrap må forstås på sine egne, spesielle premisser. (*The Making of a Diaspora People*, 245) Boken runder av med et kort kapittel om

zionistisk ideologi og den gryende konflikten mellom jøder og palestinske på 1920- og 30-tallet. Den videre utviklingen er utelatt, med unntak av en kort appell på vegne av en tostatsløsning.

Boken gir en tidvis interessant gjennomgang av et utvalg viktige historiske forløp, nøkkelhendelser for den jødisk diaspora. Zeitlins beskrivelser av den spanske inkvisisjonens forfølgelser, jødernes skjebne under Chmelnitzky-opprøret på midten av 1600-tallet, Sabbatai Zevi's karriere som profet, og opprøret i Warszawa-ghettoen i 1943 er ofte spennende lesning. I løpet av det historiske narrative diskuterer Zeitlin dessuten en rekke spørsmål; fra Zevi-bevegelsen, via Opplysningens syn på jødene og dets implikasjoner, til årsakene bak andre verdenskrig.

Den jødiske erfaring

Hva nytt er det så Zeitlin ønsker å formidle? Den store plassen som er dedikert til teori rundt fenomenet *diaspora* og jødisk identitet peker mot et svar: «What I have tried to accomplish ... is to provide a historical-sociological overview of the process by which the Jews became a diaspora people.» (*The Making of a Diaspora People*, s. 29) Som sosiolog vil dette også være det feltet Zeitlin har mest å bidra med, ved å videreutvikle rammeverket for vår forståelse av fenomenet diaspora. Til inspirasjon trekker Zeitlin på Max Webers idealtypologi, og utpeker jødene som det idealtypiske diaspora-folk. Samtidig er han klar over kritikken mot slike konstruerte idealkategorier, og diskuterer teoretikere som Dufoix, som har fremhevet behovet for en empirisk basis forut for

de analytiske kategoriene, og Boyarin-brødrene, som har pekt på hvordan synkretisme og kulturell interaksjon bryter ned statiske kategorier. Men Zeitlins prosjekt er å utforske det jødiske folks spesielle utvikling. Han bygger på M. Rosmans kritikk av den «synkretistiske» tilnærmingens overdrevne fokus på prosess fremfor substans, og ønsker som løsning å finne såkalte «unifying principles» som ligger til grunn for de ulike sosiale, kulturelle og religiøse erfaringer bundet til jødisk identitet. (*The Making of a Diaspora People*, s. 27-30)

I kapittel 2 gir han seg derfor i kast med å avgrense studieobjektet ved å finne grunnprinsippene i jødisk identitet, og til dette formål tar han utgangspunkt i den jødiske historikeren Josephus. Zeitlin setter opp en rekke kriterier for en idealtypisk polyteisme, og hevder at den jødiske erfaring ble utformet som en rak opposisjon til disse, i overensstemmelse med Josephus' presentasjon av jødedommen i *Contra Apion*. Grunnprinsippene, viser det seg, sammenfaller med en rendyrket monoteistisk gudsforståelsens uttrykt i de gammeltestamentlige profetenes skrifter, og deres konsept om en usynlig, immateriell, allmektig og etisk guddom, med et universalistisk program og opptatt av å beskytte de svake. Dette er altså de viktigste aspektene ved jødernes verdensbilde. Til de som måtte mene at dette virker reduksjonistisk, peker han på at han ikke her essensialiserer jødiske identitet, slik «synkretistene» kunne hevde – fordi disse prinsippene faktisk holdt seg over tid (*The Making of a Diaspora People*, s. 32).

Identitetstrøbbel

Noen innvendinger mot Zeitlins argumentasjon må imidlertid påpekes. Prinsippene han fremmer som transhistoriske kriterier for «jødiskhet» er langt ifra så uproblematisk som han gir inntrykk av. De baserer seg på en svært forenklet forståelse av antikke religioner, noe man får bekreftet med en gang han begynner å tegne opp det religiøse landskapet jødedommen utviklet seg i. Utgangspunkt er et svært karikert bilde av generisk polyteisme, som reduseres til den klassiske, greske gudeverden og skjebnetro. Heller ikke de jødiske prinsippene får noen nærmere forklaringer; begreper som «universalistisk» og «etisk» blir ikke gjort nærmere rede for, men brukes likevel (i den grad de brukes aktivt) for å kritisere det han ser som feilaktige syn på jødedom.¹ Studiet av synkretistiske tendenser i antikke religioner er i dag et blomstrende felt innenfor antikkstudiet. Zeitlins behandlingen av jødisk synkretisme i innledningen består av en kort kommentar til funn av greske mytologiske motiver på rabbiniske gravkister, som han avfeier blankt som rene dekorasjoner, og et lite overbevisende forsøk på å avskrive indisiene som peker mot polyteistisk praksis i tidlig jødedom. (*The Making of a Diaspora People*, s. 33-36). «Puritanernes» seier over gresk-orienterte jøder under makkabeer-opprøret er for Zeitlin nok til å demonstrere at synkretismen hadde slått retrett. Kapitlene 6, 7 og 8, som dekker jødernes interaksjon med den hellenistiske verden, er unnagjort på knappe 16 sider til sammen.

Sosiologisk teori blir også ofte brukt av spesialister på antikk religion for å studere hvordan religiøse identitet ble konstruert, og kontrasten er slående.² Antikk synkretisme og «avvik» fra Zeitlins idealtypiske monoteisme var ikke begrenset til rabbineres aksept for å begraves tildekket av greske guder (greske gudemotiver er også funnet på mosaikk i synagogen til den senantikke jødiske patriarken i Tiberias), men inkluderte bruk av magiske formularer, utviklingen av utbroderte englehierarkier og , konseptet om en kamp mellom gode og onde krefter (en tendens som fikk stadig større plass i asketiske og apokalyptiske sekter), og ikke minst innflytelsen fra gresk filosofi.³ Hovedstrømmen konstituerte seg i brytningen mellom disse bevegelsene. Også i Zeitlins egen historiske narrativ knaker den konstruerte jødiske identiteten i sammenføyingene: de kabbalistiske bevegelsene som dukker opp i kapittel 11 og 13 legger til grunn teologier og antropologier som er drastisk forskjellig fra de Zeitlin fant hos Josephus.⁴ Zeitlins innledende begrep om en idealtypisk jødedom er i kontrast statisk, og han faller altså i den essensialiseringsfellen han hevdet å ønske å unngå.

Uforløst

Et annet problem er at hans fremstilling i stor grad hviler på et avgrenset knippe av (riktig nok sentrale) historieverk. De fleste av disse er i tillegg svært gamle; Zeitlin gjør utstrakt bruk av Heinrich Graetz bind om jødisk historie, forfattet på andre halvdel av 1800-tallet, Simon M. Dubnovs arbeid, fra de første tiårene av 1900-tallet, og Léon Poliakovs firebindsverk om antisemittisme

fra 1950- og 60-tallet. Det er det for så vidt ikke noe galt i. Men diskusjonene han søker med disse blir ofte korte, og holder seg i stor grad til allerede etablerte konklusjoner. De innledende kapitlers ambisjoner om å gå i dialog med nyere forskning innenfor de respektive feltene blir altså ikke fulgt opp, som påpekt i forbindelse med senantikken. Diskusjonene virker perifere i forhold til det store temaet han la opp til innledningsvis, som jo var de store historiske prosessene bak jødernes diaspora. Boken får dermed et lite gjennomført og ufokusert preg, et inntrykk forsterket av at flere av de i alt 28 kapitlene er rene transportetapper unnagjort på noen få sider.⁵ Vekslingen mellom jødernes egen selvforståelse og nabofolkenes konstruksjon av «Jøden» kunne med fordel vær gjort mer eksplisitt. Mangelen på fokus reflekteres også i inndelingen, med kronologiske og tematiske kapitler- og underkapitler om hverandre – og ikke minst i fraværet av en konklusjon eller oppsummerende avslutning av analysens resultater. Hvilke prosesser Zeitlin var ute etter blir aldri gjort eksplisitt.

Til tross for et ambisiøst forsøk på å blande sosiologisk metode med de lange linjer i historien, byr Zeitlin altså på lite nytt. Mangelen på reell motstand i argumentasjonen gjør at konklusjonene virker lettvinde. Det blir dermed uklart hva nytt Zeitlin gir vår forståelse av den jødiske diaspora, og prosjektet står uforløst igjen. Resultatet er en bok som ikke tilfredsstill, verken som sosiologi eller historie.

Håkon S. F. Teigen
Master i historie, UiO

Noter

- ¹ For eksempel i kritikken av Hegels manglende forståelse for den arkaiske jødedommens universalisme. Zeitlin, *The Making of a Diaspora People*, s. 164
- ² For en gjennomgang av en rekke ulike sosiologiske tilnærminger til utviklingen av religiøse identiteter i senantikken, se Ircinichy & Zellentin (red), *Heresy and Identity in Late Antiquity*
- ³ For eksempel hadde nok jødene lenge en gudsforståelse mer like den av de polyteistiske greske gudene enn det usynlige, formløse gudsbegrepet til nyplatonistene som Zeitlin legger til grunn. Paulsen, «Early Christian Belief in a Corporeal Divinity», *HTR* vol.83 nr.2, 1990. Et mer nyansert blikk på forholdet mellom hedensk og jødisk religion kan man blant andre steder finne i Athanassiadi & Frede (red), *Pagan Monotheism*.
- ⁴ Blant annet deler Isaak Luria og Baal-Shem-Toms et begrep om kausalforhold mellom handlinger i denne verden og i det hinsidige som minner om en «magisk» forståelse av verden – et av grunnkriteriene til polyteismen som Zeitlin tidligere satte jødedommen i opposisjon til.
- ⁵ Et ekstremt eksempel er kapittel 6, om gresk hegemoni og jødisk motstand, som vies knappe 3 sider. Zeitlin, *The Making of a Diaspora People*, s. 64-66

Litteraturliste

Athanassiadi, P. og M. Frede (red). *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Clarendon Press, 1999

Ircinichy, E. & H. M. Zellentin (red). *Heresy and Identity in Late Antiquity*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2008

Paulsen, David L. «Early Christian Belief in a Corporeal Deity», *The Harvard Theological Review*, vol.83, nr. 2 (april). Cambridge University Press, 1990

Zeitlin, Irving M. *Jews: The Making of a Diaspora People*, Cambridge: Polity Press, 2012

Quiz

Quizmaster: Thor Stian Sæther, masterstudent i historie, Universitetet i Oslo

1. «Men den maa likevæl være bygget som kampforening, ellers duer det ikke». Dette er et sitat fra den første lederen av Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund, hva var hans navn?
2. Vi skal frem til et tortur- og henrettelsesinstrument som var formet som en stående kiste av jern. På innsiden av kista var det store pigger eller kniver slik at personen inne i kista ble spiddet og blødde i hjel når man lukket kista igjen. Oversatt til engelsk blir navnet et britisk heavy metal-band grunnlagt i 1975?
3. Idrettslaget Stålkameratene holder til i Nord-Norges fjerde største by med ca. 18 000 innbyggere per 1.januar 2012. Byen ble tidligere omtalt som «jernverksbyen», men har siden 1989 gjennomgått en omstilling og markedsføres nå som «polarsirkelbyen» Hvilken by?
4. Hva heter programlederen, med et fornavn som definitivt forbindes med temaet metall, for tidligere programmer som lørdagskommisjonen, absolutt underholdning og fredag på TV2?
5. Hva er navnet på grunnstoffet med atomnummer 74, som i den engelsk- og franskspråklige verden kalles «tungsten»? Selv om navnet er avledet fra svensk, «tung sten», heter det noe helt annet på både svensk og norsk.
6. Originaltittelen til Steven Spielbergs Haisommer fra 1975 deler navn med en av James Bonds legendariske skurker. Denne skuespillerens etternavn deler også navn med en tysk havneby som er hovedstad i delstaten Schleswig-Holstein, men spørsmålet her er i hvilke to James Bond filmer møter vi denne 2 meter og 17 cm store skurken?
7. Byen Kiel har fostret mange personligheter opp gjennom årenes lange løp. En av dem fikk nobelprisen i fysikk i 1918 og han regnes som grunnleggeren av kvantemekanikken. Hva var hans navn?
8. Gullrushet i California startet ved et gullfunn den 24.januar i 1848 av James W. Marshall i Sutters Mill i Coloma. Dette førte til en dramatisk økonomisk, sosial og demografisk omveltning med store bølger av innflyttere og etter hvert en økonomisk boom. Samme år ble California avstått fra Mexico og ble USAs 31. delstat 9.september 1850. Hvem var USAs president denne datoen?
9. Apropos Gull og gullmedaljer. Under olympiske leker har man alltid vinnere og tapere, og de som vinner får som oftest gull. Mellom 1968 og 1980 ble sommer-OL arrangert i fire byer som alle begynner på bokstaven M. Hvilke fire byer?
10. På Gjøvik-banen, (Oslo S-Gjøvik) ca. 53km nord for Oslo S finner man en stasjon i Lunner kommune som ikke ligger langt unna Hadeland Bergverksmuseum. Legger man til en bokstav i navnet får man noe man forbinder med nettopp bergverk. Hvilken jernbanestasjon?
11. Hva heter den da 12 år gamle svenske artisten som slo gjennom med «What's in it for me» i 2005? Hun har byttet ut etternavnet Deasismont med et artistnavn som på gresk betyr «uovervinnelig».
12. Da Supermann debuterte i tegneserier i Norge på 50-tallet ble han kalt Stålmannen. Han ble født på planeten Krypton som kretser rundt en rød sol. Supermann fikk sine superkrefter på grunn av jordas gule sol som påvirket han. Etter at Supermanns far Jor-El fant ut at Krypton ville eksplodere sendte han sin sønn i en rakett mot jorden. Uansett, hva er Supermanns kryptoniske navn?
13. Hva kaltes den røde armes rakettvåpen fra andre verdenskrig? Våpenet er oppkalt etter en særdeles kjent sovjetisk fyr. På russisk kalles dette våpenet for Katusja, som også er navnet på det russiske sykkellaget som nordmannen Aleksander Kristoff er en del av.
14. Her skal dere fram til en sovjetisk fyr, født den 29.mars 1899 i Georgia og døde i Moskva den 23.desember 1953. Fra 1921 til 1931 var han leder av sikkerhetspolitiet i Den transkaukasiske sosialistiske føderative sovjetrepublikk. Fra 1938 til 1945 var han leder av NKVD, og under andre verdenskrig ble han hovedansvarlig for utviklingen av Sovjets første atombombe.
15. Innenfor heavy-metal sjangeren finner vi flere undersjangere, blant annet trash-metal som oppsto som undergrunnsmusikk på starten av 1980-årene. Innenfor denne undersjangeren er det fire band som blir sett på som de fire store (The big 4). Nevn tre av disse bandene.

16. Hva er det generelle navnet på fenomenet oksidasjon av metaller? Dette kan oppstå når metallet kommer i kontakt med vann. Vi kan si at ordet er det samme som rust eller irr, men disse to norske ordene er reservert for metallene jern og kobber.
17. Den viktigste økonomiske inntektsformen i Sør-Afrika er gruvedrift til utvinning av naturressursene. Landet har en rikholdig del av verdens viktigste mineraler, blant annet edelmetaller som gull og platinum. Sør-Afrika er også rikholdig på hovedsteder, i alt tre stk. Hva heter disse hovedstedene?
18. Nok en gang skal dere fram til grunnstoff, denne gang med atomnummer 22. Dette grunnstoffets navn forbindes også med en av planeten Saturns måner og gresk og romersk mytologi.
19. I Norge har vi som kjent 19 fylker og hver av disse har sine fylkesvåpen. Hvilket fylke viser en stående blå bjørn på en sølvfarget bakgrunn. Tidligere hadde dette fylket flere bjørnestammer, men siden 1970-tallet har man ikke observert noen fastboende bjørner der.
20. EUs forløper, det europeiske kull- og stålfelleskap (EKSF), ble undertegnet i 1951. Hvilke seks land undertegnet denne avtalen?
21. Den svenske kommandørkapteinen, Bengt Ståhl, på mineleggeren, Carlskrona, besøkte i 1989 Sveriges siste koloni. Denne kolonien ligger i Karibia og den dag i dag er det mange spor igjen fra svensketiden. Den nå franske øya har en hovedstad som er oppkalt etter den svenske kongen som satt fra 1771 til 1792. Navn på hovedstad?
22. Sølv- og gullbjørner deles ut under en årlig filmfestival i en europeisk hovedstad. Legger man til fire bokstaver til hovedstadens navn får navnet på Danmarks eldste eksisterende avis. Avisen kom ut første gang den 3.januar 1749. Navn på avis?
23. Jeg vil ha et ord med dobbel betydning. Den ene er referer til delingen av Europa etter andre verdenskrig. Den andre er et folkelig uttrykk for hukommelsessvikt.
24. Metallpantermalle er en tropisk bunnfisk som kan bli opptil 15 år gammel. Deler man Metallpantermalle opp i tre deler, metall, panser og malle får man malle som siste ord. Malle er også en fisk, men det er også en kommune i den belgiske provinsen Antwerpen. Byen Antwerpen ligger i den nordligste regionen i Belgia, nemlig Flandern. I Flandern arrangeres det et årlig sykkelritt. Rittet er en såkalt værklassiker og regnes som en av de fem monumentene i sykling. Hva er navnet på de fire andre monumentene?
25. Hvilket årstall? – Idi Amin er president i Uganda, den velkjente flyulykken i Andesfjellene finner sted i oktober dette året, faste prøvesendinger med fargefernsyn starter i Norge og både Harry S. Truman og FBI-mannen J. Edgar Hoover dør.

Svar på quiz:

1. Marius Ormestad
2. Jernjornen (Iron Maiden)
3. Mo i Rana
4. Stål Talsnes
5. Wolfram (Svensk: Volfram)
6. Spionen som elsker meg (The Spy who loved me) fra 1977
7. Max Planck
8. Millard Fillmore (satt fra 9.juli 1850 til 4.mars 1853)
9. Mexico City (1968), München (1972), Montreal (1976) og Moskva (1980)
10. Gtua (legger man til bokstaven v får man gruva)
11. Elfenbenskysten, Burkina Faso og Togo
12. Kal-EI
13. Stalinorgel
14. Lavrentij Pavlovitsj Berija
15. Metallica, Slayer, Anthrax og Megadeth
16. Korrosjon
17. Cape Town (lovgivende), Pretoria (administrativ) og Bloemfontein (juridisk)
18. Tiran
19. Buskerud
20. Vest-Tyskland, Frankrike, Italia, Nederland, Belgia og Luxembourg
21. Gustia
22. Berlinske ev. Berlinske Tidende
23. Jernpeppe(t)
24. Milan-San Remo, Paris-Roubaix, Liège-Bastogne-Liège og Lombardia
25. 1972

Redaksjonen

Erik Tobias Taube

Tobias er masterstudent med forkjærlighet for den tidligmoderne perioden generelt, og i særdeleshet den svenske stormaktstiden. Arbeider med å kartlegge livet til den første og siste generalkonsul for Sverige i Christiania, J. C. Martinau (1733-1792).
ett@fortid.no

Henriette Mikkelsen Hoel

Henriette ble master i historie i 2012. Hennes hovedinteresse er middelalderhistorie, og masteroppgaven resulterte i en undersøkelse om dronning Eufemias politiske kulturelle rolle i Norge fra 1299 til 1312. Masteroppgavens funn har ført til flere publikasjoner og videre prosjekter.
hmh@fortid.no

Aslak Kittelsen

Aslak er masterstudent, og veldig glad i tidlig nytid, særlig det spennende 1600-tallet. Han arbeider med norsk utvandring til Amsterdam 1661-1720 fra et demografisk og kvantitativt ståsted, og har til tider blitt beskyldt for å være positivist, ikke helt uten grunn.
ak@fortid.no

Linn Anette Thorsen

Linn er masterstudent som finner glede i moderne norsk historie, særlig sosialpolitiske tema. Hun jobber med å belyse Johan Castbergs politiske virke i årene 1900-1920.
lat@fortid.no

Miriam Finset Ingvaldsen

Miriam er masterstudent, og skriv om korleis utlandske reisande skildra norsk produksjon og forbruk i perioden 1780-1840.
mfi@fortid.no

Morten Haave

Morten ble master i historie i 2012, og tar nå lektorutdannelse. Hans hovedinteresse er politiske strømninger i de siste 150 år, gjerne motstrømspregede. Ett eksempel er antimilitarisme, som tematiseres både i masteroppgaven samt i artikkelen i dette Fortid-nummeret.
mh@fortid.no

Hanne Line Hvalby

Hanne Line er masterstudent med elsk på eldre historie, spesielt den engelske og kontinentale middelalderen, med dens skuespillere og poeter. Hun har derfor fordyppet seg i de myteomspunne "goliardene".
hlh@fortid.no

Ole Kristian Håtveit

Ole Kristian er masterstudent med en tilbøyelighet for eldre historie. Masteroppgaven handler om krigføring i vikingtiden og borgerkrigstiden slik det blir presentert i Heimskringla.
okh@fortid.no

Haavard Michael Fond-Garathun

Haavard er ikke helt grei å bli klok på. Som bachelorstudent ved UIO forsøker han å konsentrere seg om «maskuline identitets- og gruppemarkører i Vesten i det 20. århundre.», om han lykkes med dette vil først komme frem i fremtid. Er også redaksjonens fotograf.
hmfg@fortid.no

Redaksjonens veiledning til bidragsytere

Bidragene til Fortid kan skrives på norsk, svensk, dansk eller engelsk. Innsendte bidrag blir vurdert av redaksjonen og vi vil gi tilbakemelding og råd om bearbeidelse hvis det er nødvendig før publisering. Vi tar i mot forskjellige typer bidrag:

- Artikler og essay – lengden kan være fra seks til ti normalsider (à 2300 tegn uten mellomrom, alt inkludert). I artikler og essay på mer enn seks sider skal det være et kort sammendrag/ingress av teksten på opptil seks linjer.
- Korttekster – med en lengde mellom én og tre normalsider.
- Bokmeldinger og debattinnlegg – lengden bør ikke overskride fire normalsider.

Bidraget må være skrevet i 12 punkts Times New Roman, 1 ½ linjeavstand. Alle bidrag må inneholde tittel, forfatternavn, samt faglig og etiske forsvarlige referanser i henhold til tekstens form og sjanger. Noter og litteraturliste plasseres nederst, med overskriftene: Noter og Litteratur- og kildeliste.

Det bør være minimum tre avsnitt pr. side, markert ved en linjes mellomrom, og minimum en underoverskrift pr. andre side. Boktitler og fremmedspråklige uttrykk og begreper skal i kursiv, eks. ad hoc. Sitater skal alltid markeres med anførselstegn, og vi bruker i god typografisk tradisjon tegnene «». Sitater lengre enn tre linjer skal markeres med innrykk og skriftstørrelse 10.

Referanser i teksten settes som sluttnoter med forfatterens etternavn, (eventuelt forkortet) tittel, og eventuell sidehenvisning. Slik: Veiteberg, Den norske plakaten, s. 81-93.

Litteratur- og kildeliste redigeres alfabetisk etter forfatterens etternavn og skal inneholde forfatterens/forfatterens navn, utgave, forlag, utgivelsessted og utgivelsesår.

Titler på publiserte bøker skal settes i kursiv, titler på artikler i samleverk eller tidsskrift skal settes i anførselstegn.

Eksempel på bok: Veiteberg, Jorunn. Den norske plakaten. Pax forlag, Oslo, 1998.

Eksempel på tidsskriftartikkel: Thaiss, Gustav. «The Conceptualization of Social Change Through Metaphor». I Journal of Asian and African Studies, Vol. XIII. Leiden, 1978.

Merk at alle videre referanser av tidligere nevnte verk skal gjengis med forfatternavn, tittel og utgivelsesår.

Forkortelser som *ibid.*, *op. cit.* og liknende skal ikke brukes.

Har du spørsmål underveis i skriveprosessen eller ønsker tilbakemelding før teksten er ferdig, kan du henvende deg til oss per e-post. Både tekster og spørsmål kan sendes til fellesadressen redaksjonen@fortid.no eller du kan ta direkte kontakt med en av oss.

FORTID

Fagtidsskriftet til historiestudentene ved Universitetet i Oslo kommer ut fire ganger i året. Fortid speiler bredden i det norske historiefaget og er en arena for nye stemmer, synspunkter og strømninger. I Fortid skriver studenter og etablerte forskere side om side.

Vil du gi Fortid en framtid?

Fortid trenger stadig skribenter som kan bidra med korttekster, lengre artikler og bokmeldinger – på tema eller utenfor.

Kontakt: redaksjonen@fortid.no

Abonnere på Fortid?

Et abonnement koster kr. 300,- per kalenderår.

Studentabonnement: kr. 150,-. Institusjonsabonnement: kr. 600,-.

Kontakt: abonnement@fortid.no

Annonser i Fortid?

Fortid kommer ut fire ganger i året og har et bredt marked av lesere.

Kontakt: annonse@fortid.no

Tema for kommende nummer:

Nr. 2, 2013: 1600-tallet
(Deadline: 15. april)

Nr. 3, 2013: Studenter i samfunnet
(Deadline: 1. august)

Bidragstere Fortid nr 1. 2013:

Martin Berge	masterstudent i historie, UiO
Morten Haave	master, UiO
Bjørn Sverre Hol Haugen	forsker, Norsk Bergverksmuseum
Elise Halsne	master, UiO
Hans Hindrum	masterstudent i historie, UiO
Kjetil Henriksen	seniorrådgiver, Forsvarsdepartementets historikerprosjekt
Dag Jostein Juvkam	master i historie, UiO
Lene Melheim	postdoktor i arkeologi, Göteborgs universitet
Finn Olstad	professor II, Norges Idrettshøgskole
Morten Nordhagen Ottosen	forsker, UiO
Sølvi Sogner	professor emerita i historie
Erik Tobias Taube	masterstudent, UiO
Christopher Thompson	doktorand, Uppsala Universitet
Sindre Weber	rådgiver, Forsvarsdepartementets historikerprosjekt

